

TARTU RIIKLIK
ÜLIKOO

E. LAUGASTE

FESTI
RAHVA
LUVLE
TEADUSE
AJALUGU

TARTU 1961

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
EESTI KIRJANDUSE JA RAHVAKUULE KATEEDER

E. LAUGASTE

E ESTI
RAHVA-
LUULE-
TEADUSE
AJALUGU

TARTU 1961

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18
Э. Лаугасте
ИСТОРИЯ ЭСТОНСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
I
На эстонском языке

Vastutav toimetaja R. Kleis
Korrektor E. Oja

=====

TRÜ Rotaprint 1961. Trükipoognaid 13.
Tir. 450 eks. MB 00698. Tell. nr.459.

Hind rbl. 0.51

SISUKORD.

	Lk.
1. EELMÄRKMEID	3
2. EESTI RAHVALUULETEADUSE AJALOO ÜLEVAATEID . . .	10
3. EESTI RAHVALUULE JUHUSLIKKU LAADI KIRJAPANEKUD VÕI RAHVALUULE KASUTAMINE NÄIDISMATERJALINA . .	11
4. EESTI RAHVALUULETEADUSE ALGUSPERIOOD	97
5. RAHVALUULETEADUS 19. SAJANDI LÕPUL	139

1. EELMAPKMEID.

Pikk on teekond, mis on tulnud läbi käia eesti rahvaluuleliste kirjapanekute algusest kuni tänapäevani. Esimesed notitsid on juhuslikud, kõnelevad võõraste kokkupuuteist eestlastega, kujutavad eestlaste elu ja kombeid kroonika sulega või reisija postvankrilt nähtuna, toovad täiendavaid teateid rahvastiku kirjeldamise alalt, trükivad eestlaste laule ja jutte; paljud vanasõnad, kõnekäänud ja mõistatused on sattunud võõraste vaimulikkude tarbeks koostatud grammatikasse kui keelenäited. Nii möödusid sajandid juhuslikkude killukestega. Küllalt suure edunähtusena pöörasid 18. sajandi lõpul mitmed võõrad kultuuritegelased veidi tõsisemat tähelepanu eesti folkloorile kui rahva kunstile, täpsemalt - lihtsa elumussisuga luulele. Ja alles 19. sajandil eesti rahva enda keskest võrsunud kultuuri- ja ühiskonnategelased lähenesid eesti rahvaluulele hoopis uuest küljest, nad nägid selles loovat jõudu, sõnakunsti, mis teeb eesti rahva võrdseks kõigi teiste kultuurirahvastega, ja lõpuks vaatasid nad rahvaluulele kui teadusliku uurimise objektile. 19. sajandil hakati juba mõistma ka rahvaluule seost rahva kogu eluga ning seda, et rahvaluule sellisena võib valgustada rahva mineviku seal, kus puuduvad kirjapandud ajalooallikad, või nagu täpsemalt sõnastab Belinski: "rahvaluule on peegel, milles peegeldub rahva elu kõigi tema iseloomulikkude varjunditega

ja eritunnustega."

Kui varasemad tekstid on olemas trükitud kujul, ja peaaegu ainult nõiakohtuprotokollid sisaldavad käsikirjalist ainekogu, hakkas 19. sajandi esimesel poolel tekkima käsikirjalisi ainekogusid, kõigepealt eraisikuil (Rosenplänter) ja siis ka teaduslikkudes seltsides (Kuressaare Eesti Selts, Õpetatud Eesti Selts, Eestimaa Kirjanduslik Ühing, Eesti Kirjameeste Selts). Intensiivne ja mitmetahuline rahvaluuleainete kogumise töö algas aga alles J. Hurda tegevusega, kellele seltsis üheksa aastat hiljem M.J. Eisen.

Põhjaliku ülevaate andmine kogu eesti rahvaluulealasest tegevusest nõuab veel hoolikat uurimist. Käesolevas aga on võimalik need teadaolevad andmed ainult lühidalt kokku võtta. See oleks ühelt poolt õppevahendiks ülikooli õppetegevuses vastava historiograafia kursuse kõrval üliõpilastele, kellele see oluliselt on mõeldud, peale selle võiks ka üldkursust kuulav süvenemishuviline üliõpilane saada pisut selgema ettekujutuse sajanditepikkuse ajalõigu rahvaluuleteaduse ajaloost. Lõpuks võimaldab see ka üldisemalt asjast huvitatul saada kontakti rahvaluuleliste tekstidega nii materjali üleskirjutustega kui ka mitmesuguste käsitlustega.

Valitud ajajärgu rahvaluuleüleskirjutused on mitmesuguse ulatuse ja kvaliteediga. On tekste, mis haaravad nähtu si küll laialt, aga pinnaliselt, teiselt poolt on üsna lühikesi, seejuures aga tihedaid, väärtuslikke ning olulisi tähelepanekuid sisaldavaid. Paljud tekstid aga on leidnud kopeerimist või ümberkirjutamist õige mitme hilisema autori poolt. Sellele asjaolule on küll vihjatud korduvalt, aga kogu küsimus nõuab veel täpsemat uurimist, samuti nagu süstemaatilist uurimist nõuab terve eesti rahvaluule kogumise ja uurimise ajalugu, tähtis peatükk eesti rahva vaimuelu ja kultuuri ajaloos.

Kuigi paljud kirjapanekud on põgusad ja juhuslikud, võimaldavad nad koos siiski üsna ulatuslikke ja usaldatavaid järeldusi. Iga killuke on selles mõttes tähtis, et ta aitab reprodutseeritavat pilti veelgi täiuslikumaks teha. Mida roh-

kem selliseid kilde leidub, seda parem on uurija olukord, seda ühemõttelisemaid ja tabavamaid otsuseid saab ta langeda.

Rahvaste loomingu täpsem tundmine laseb sügavamalt pilku heita nendesamade rahvaste vaimuella selle mitmesugustes faasides, olgugi andmeteks vahel ainult killukesed. Maksim Gorki teeb etteheiteid ajaloolastele, et nad pole kasutanud muinasjutte ja müüte kui mineviku inimese materialistliku mõtlemise tunnistajaid. Soov ja unistus lennata õhus lõi muinasjutu lendavast vaibast, vajadus liikumise kiirendamiseks maa peal motiivi "seitsme penikoorma saapaist". Gorki kriiputas alla ka mitmesuguste nõidussõnade näol esinevaid rahvaste uskumusi sõnajõusse.

Rahvaluulelistele nähtustele kui rahvaste elu ja arenemise tunnistajatele on pööratud oma pilgud ka kõik marksismi klassikud. Rahvaluulet tõestusmaterjalina kasutas oma uurimustes Engels. Teoses "Poliitilise ökonoomia kriitikast" näitas Karl Marx, kuidas kadusid jumalad järjest, sõltuvalt sellest, kuidas inimene muutus teadlikuks teda ümbritsevast elust ja selle põhjuslikkusest. Mütoloogia taandus, kui inimene läbi pikkade aegade ja vaevade tuli loodusjõudude tundmiseni ja koguni nende alistamiseni. Usk piksejumalasse kadus, kui inimene õppis tundma atmosfääri elektrit ja selle ohjeldamiseks kasutama piksevarrast. Sellele mõttekäigule võime Gorkilt leida täienduse: "Meie maal kaob jumal nii kiiresti ja kergesti käibelt just sellepärast, et on kadunud tema olemasolu põhjus - vajaduse ühe inimese võimu õigustamiseks teise üle, sest inimene peab olema inimesele ainuüksi kaastööliseks, sõbraks, kaasvõitlejaks, õpetajaks, mitte aga tema mõistuse ja tahte üle valitsejaks."

V.I. Lenin on V.N. Dobrovolski poolt koostatud "Smolenski etnograafilist koguteost" käest pannes esile tõstnud selles toodud ainestiku sotsiaalpoliitilisi väärtusi, mis avavad tee meie arusaamistele "rahva ootustest ja lootustest". Folkloor oli Lenini hinnangu järgi tähtsaks materjaliks rahva psühholoogia ja ideoloogia, aga ka rahva kunsti uurimiseks.

Ükskõik mis fanris, igal pool avalduvad rahvahulkade töö, vabaduse ja õnnelikuma elu otsingud.

Rahvaluule ajaloo alastes tekstideski kajastub mitmest vinklist rahva elu, tööinimese suhted oma rõhujaga ja võitlus rõhuja vastu, olgu selleks mõisnik, hallparun või mustakuuemees kirikukantslist.

Üleskirjutused ja võrdlusandmed teiste soome-ugri rahvaste ja nendega naabruses elanud rahvaste rahvaluulega lubavad teha mõningaid üldjäreldotsigi.

Vihje Novgorodi kroonikas sunnib oletama šamanismi täuudide hulgas, kes tegelesid vaimude väljakutsumisega ja neilt ennustuste ootamisega, sel ajal kui novgorodlased olid juba ristitud. 13. sajandil näivad eestlased olevat anaimistliku maailmavaate tunnustajad, neil on haldjad, neil on jumaladki (Tarapita ~ Taara), kelle puust voolitud kujusid leidsid võõrad misjonärid hiites ja kellele eestlased olevat toonud ohvreid. Selleaegse rahva arvates oli võimalik hingejõudu ühelt isikult teisele maagiliselt üle kanda. Nii selgub Läti Henriku kroonikast.

Muudest mütoloogilistest mõistetest on käesoleva aastatuhande algul, õieti varemgi, tuttav k a l m , mis algelt tähendas laipa, surnut, hiljem hakkas mõiste märkima laiba asukohta, hauda. Põhja-Eestis tähendas h a l d j a s hoidjat, kaitsevaimu, selle vastena Lõuna-Eestis, osalt Põhja-Eestis, esinesid isad või memmed, näit. vanaisa, vanataat, murumemm jne. M a r d u s (marras) tähistas surnut, arenes eestlaste juures inimese- ja surmahaldjaks, lõpuks surma ennustajaks visuaalsel või auditiivsel kujul. Vanad mõisted on ka h i i s , k o l l , a r b u j a , p a i n a j a j p t .

Vallutamise aja eesti rahvalaul oli tüüpiline põlluharijate laul vastava temaatikaga, ülekaalukalt lüüriline. Eepilisi kangelaslaule, koondunud mõne keskse kangelase ümber (Väinämöinen, Lemminkäinen, Ilmarinen jt.), nagu neid esines Karjalas, eestlastel nähtavasti ei olnud. Eepiliste laulude osas esines küll peale sõjalaulude hulgaliselt võimsaid di-

daktilise põhitooniga perekonnaballaade, nagu "Mehetapja Mai", "Kuldnaime", "Kannel", muud hüperboolset fantaasiat sisaldavat lüro-epikat "Suur härg", "Suur tamm", kus esinevad füüsilist jõudu osutavad kangelased. Lauludes puuduvad sel ajal orjusemotiivid. Oli olemas ka oluline osa muinasjutte ja põhilised muistendirühmad, hiiumuistendeist juba Vanapagana, Kalevipoja ja Tõllu lood.

Rahvalaulu vorm oli 13.sajandiks juba täiesti välja kujunenud, see on regivärsi vorm, mille struktuuriliseks aluseks on parallelism, seotud hulgaliste kordusfiguuridega, ja alliteratsioon.

Võõraste feodaalide vallutamise ja eestlaste sattumisega pärisorjusse tundub vähenevat ka ballaadide hulk ja harrastus, sest enamik meile tuttavaid ballaade näib tagasi minevat aega enne sakslaste vallutust. Lüürkasse tekkisid orjusemotiivid, mille alusel arenes välja suur mõisaorjast ja ka peremehe ja sulase vahelise käsitlev lüüriliste laulude rühm. Nende laulude sisuks on viha orjastajate vastu, mille esteetiline avaldusvorm on tihti iroonia ja sarkasm. Eestlane allutati küll ihuliselt, ta muutus piitsasunni aluseks, aga talle jäi võõraste leppimine orjusega ja kirikliku õpetusega. Viimane asjaolu nähtub eriti traditsioonilistest tavadeist, mis jäid kindlalt kasutusele kiriklike kommete kõrval kuni 19.sajandini. Kiriklikest legendidest võeti üle mõned motiivid ja töötati täiesti omapäraselt ümber (proosalegendid piiblitegelastega, setu legendilaulud jm.). Üldine ja laialdane oli laulude kasutamine kommete ja tööprotsesside saatjana või kommete osana (tavalaulud). Aga kiriku õpetus pöörati tihti õpetuse andjate eneste vastu (ballaad "Ori taevas" jm.).

Muinasjuttudesse lisandus tõenäoliselt klassivastuolusid ja kihivastuolusid käsitlevaid motiive (Rikas ja vaene; Peretütär ja vaenelaps). Suure leviku osaliseks said mõned sellele ajale iseloomulikud muistendid, milles väljendatakse püüdu saada üle varalisest ebavõrdsusest ja suurest vaesusest (rahaaugu- ja kratimuistendid), muistendid kadedaist

ja libahuntidest. Rahvauskumustes etendasid veel 17. sajandil olulist osa haldjad ja haldjauskumuste alusel kujunenud rahvapärased arstimislood (vt. nõiaprotsesside materjalid). Iga-suguse viljakuse saavutamiseks kasutati nõiatembutusi (pöörpäevakombed, metsik jt.). 18. sajandil oli regivärss veel täies elujõus, samuti kui muudki rahvaluuleliigid. Võitlus ekspluateerimise vastu teravnes. Vanasõnad, kõnekäänud ja mõistatused olid kogu aeg, ka 18. sajandil, täiesti elavalt kasutusel, nagu nähtub säilinud tekstidestki. Needki väike-liigid sisaldavad olulisel määral klassivõitluse elemente. Sajandi lõpul hakkas mitmes paigas (osalt võõrastel eeskujudel) tekkima riimilist rahvalaulu (vt. Hupel). Schlegel toob oma reisikirjades samast sajandist "Oh seda elu ja õnne" teksti, mis on juba laul uues stiilis.

Muistendid arenesid edasi mitmekesisuse suunas, eriti ajaloolised ja kohaloolised muistendid, milleks ainet andis ka Põhjasõda ja katkud, pagemine sõja eest, pelgupaigad, sõjaröövlid ja mütoloogilised haigused (katk, hall).

Rahvakombed säilisid vastavalt oludele, ainult mitmesugused ametlikud keelud pulmatoitude ja kingituste osas näivad avaldanud pulmi lihtsustavat mõju (vt. Friebe). Arusaadavalt eksisteerisid vahed jõukama ja vaesema kihi kommetes, eriti pulmakkommetes.

19. sajandil taandus järjekindlalt regivärss riimilise laulu ees, mis üha rohkem leidis vastuvõtupinda. Juba 18. sajandil hakkasid rahvalaulud ja kombed taanduma ka pietismi ja herrnhutismi mõjul, kuigi neist mõjudest puutumatuil aladel elas muinasjuttude jutustamine ja laulmine ning mõistatuste andmine kollektiivseil töödel, nii ka ketrustubades ning kõrtsides. Lokkas rahvameditsiin, sest õpetatud arstide kättesaamine oli raske ja rahval ei olnud nende vastu tihti usaldustki. Õpetatud arstide arstiainvõtteid tungis küll ke rahvameditsiini. Usk magiase taganes pikkamööda, kuni see 19. sajandi lõpupoole jäi üksikute hariduses mahajäänute asjaks.

2. EESTI RAHVALUULETEADUSE AJALOO ÜLEVAATEID.

1889.aasta oleks nagu eesti rahvaluuleteaduse ajaloo algus-aasta. Sel aastal esitas Pariisis toimuval folkloristide kongressil Kaarle Krohn oma ettekande "Histoire du traditionisme en Esthonie" (JFSOu X (1892), lk. 101-110). Selle järgi koostas W.F. Kirby¹ oma rahvusvahelisel folkloristide kongressil 1891.a. Londonis esitatud sõnavõtu "On the progress of folklore collections in Esthonia". Ettekandes on juttu peamiselt eesti rahvaluule suurtest käsikirjalistest kogudest. Lühendatult kordas K. Krohn oma mõtteid 1892.a. uurimuse "Die geographische Verbreitung estnischer Lieder" sissejuhatuses.

Samal 1889.aasta kongressil Pariisis on esinenud Henri Carnoy ettekandega "Le Folk-Lore Esthoniens", mis ilmus ka prantsuse ajakirjas "La Tradition". Ettekandes käsitletakse eesti rahvaluulet alates Läti Henriku kroonikast kuni Hurdani, kellest on juttu õige kiitvalt.²

1889.a. ilmus V. Reimanilt "Eesti Üliõpilaste Seltsi albumi" I osas esimene ulatuslik uurimus eesti rahvaluuleteaduse ajaloo kohta metafoorilise pealkirjaga "Kullakaevajad", mille autor avaldas 1907.a. uuesti artiklite kogus "Kivid ja killud" I. Siia on kokku toodud palju faktilist materjali. Tõlgitsused on küll rahvaluulet hindavad, aga siiski ühekülgsed, osalt ka kirikumehe vinkliga mõõdetud, esimese ulatuslikuma ülevaatenähtena on see siiski hinnatav ja kasutatav.

Oma kogumistöö tulemuste kokkuvõtte andis J. Hurt ise, algul ettekandena Riia arheoloogide kongressil, siis eritrükina saksa keeles. Eesti keeles ilmus ettekanne ajalehes Hurda enda sõnastuses. Oma töö kohta andis M.J. Eisen ülevaatlilikult aru "Isamaa kalendri" mitmes aastakäigus. O. Kallas koostas lühikese eesti rahvalaulude kogumise ajaloo

---

¹ Vrd. V. Forsbergi ülevaade Valvojas 1891.

² Ettekande tõlge V. Reimani poolt vt. "Olevik" 22.I 1890, nr. 4, lk. 235-237.

1902.a. "Übersicht über das Sammeln estnischer Runen" (PUF II, lk. 8-41). Laulude, nii trükitud kui käsikirjaliste, allikaid loetleb Kallas ka oma doktoriväitekirjas "Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie" I (1901), lk. 58-73.

Prof. V. Andersoni poolt on kirjutatud eesti muinasjutude lühihistoriograafia koos väikese bibliograafiaga teosele "Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm" Fünfter Band, Leipzig 1932, lk. 166-171.

Muidugi leidub eesti rahvaluule uurimise ajalooga tegelevaid kirjutisi veel paljudes ajakirjades ja muudes perioodilistes väljaannetes ("Inland", "Sitzungsberichte d. GEG", "Oma Maa", "Esti Kirjandus", "Keel ja Kirjandus", "Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat", "Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat" jm.) ning kirjanduslugudes (D.H. Jürgenson, A. Ahlqvist, K.A. Hermann, J. Kunder, T. Sander, M. Kampmann = = Kampmaa, K. Mihkla, E. Sögel jt.) või rahvaluuleülevaadetes (O. Loorits "Estnische Volksdichtung und Mythologie"; E. Laugaste "Eesti kirjanduse ajalugu" I (1946), R. Viidalepp jt. 1959.a. ilmunud "Eesti rahvaluule ülevaade").

Mõningaid rahvaluule ajaloo alaseid küsimusi valgustab ka "Eesti NSV ajalugu" I köide, "Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni", Toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955.

Varasemate rahvaluulekogujate ja uurijate elulugusid sisaldab Recke, J., Napiersky, K.E., "Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehistland und Kurland", I-IV, Mitau 1827 ja "Eesti biograafiline leksikon", Tartu 1926-1929.

3. EESTI RAHVALUULE JUHUSLIKKU LAADI KIRJAPANEKUD VÕI RAHVALUULE KASUTAMINE NÄIDISMATERJALINA.

Esimest korda mainitakse tšuude (eestlasi) seoses rahvauskumustega Novgorodi kroonikas. 1071. aastal olevat tulnud novgorodlane eesti targa juurde ennustust saada. Tekstis siis

kirjeldataksegi, kuidas ta selle on saanud. Kas kirjeldatud kombega oli seotud ka maagiliste vormelite retsiteerimine vastavas rütmis, ei selgu kroonikast.

Esimene allikas, millest võib välja lugeda, et siin kõneldakse eesti rahvalauludest, on taani ajaloolase Saxo Grammaticuse (ca 1150 - ca 1220) teos "Gesta Danorum", mis on kirjutatud 12.sajandi lõpul, igatahes pärast aastat 1179. Teos sisaldab ajalooliste ainete kõrval rohkesti mütoloogilisi ja legendilisi kangelaalugusid, eriti esimeses üheksas raamatus. XIV raamatus on juttu ajaloolisest lahingust ühelt poolt taanlaste ja rootslaste ning teiselt poolt eestlaste vahel 1170. aastal Ölandi saare rannikul Lõuna-Rootsis.¹ Selle lahingu kirjelduses üteldakse, et heitluseks valmistuvad barbarid (eestlased) püüdsid joobnud inimeste kombel lauluga näidata, et nad on rõõmsad.

Vähesed eluloolised teated pärinevad Saxolt endalt. Saxo põlvnes sõjaväelaste perekonnast, ta oli sünnilt taanlane, mis seletab ka tema valmistatud suhtumist Taanimaasse. Saxo oli haritud mees, tundis ka klassikalist vanaaega ja Taani ajalugu. Lisanimi Grammaticus pärineb 1431.aastast ja tähendab "haritud".

See vanim teade eestlaste laulmise kohta kõneleb muidugi sõjameeste öisest laulmisest laagris lahingu ootel. Milline oli kõnealune valmistav meeste laul, on raske ütelda, küllap oli tegemist sõjalauludega. Jääb rahuldamata meie uudishimu ka selles suhtes, mil viisil seesugust laulu esitati. Mingit nii täiuslikku pilti, nagu kujundab selle lühikese teate alusel J. Jõgever, ei ole võimalik maalida.² Aga Saxo napilt sõnastatud märkus on siiski väärtuslik nii kaugest ajast eesti rahvalaulu kohta.

---

¹ Ei ole põhjust arvata, et nimi Olandia märgiks Saaremaad (Gesel), nagu arvab W. Schlüter (vt. W. Schlüter "Saxo Grammaticus und seine Kenntniss von Norden Europas". "Sitzungsberichte d. GEG" 1908, lk. 22.)

² J. Jõgever "Eesti rahva sündimine ja tema noor põlv", "Eesti Kultuura" II (1913), lk. 212-228.

Eesti rahva elu, ajalooliste sündmuste, ka rahva kommete ja tema rahvalaulutraditsioonide tutvustajaks XIII sajandi algusest on Läti Henriku kroonika. Siin ei ole tegemist enam juhuslikust kokkupuutest saadud muljetega, vaid paarikümne-aastase tegevuse alusel tekkinud seisukohtadega vaenulikust maast.

Läti Henrik (oma nime ta kroonikas ei maini) oli piiskop Alberti vallutusretkede kaaslane ja vaenutegevuse tunnistaja. Ta ise ütleb end olevat enamiku sündmuste pealtnägija: "Ei ole siin aga midagi muud juurde lisatud sellele, mida me peaaegu kõik oma silmadega nägime; ja mida me oma silmadega ei näinud, seda saime teada nendelt, kes nägid ja juures olid" (XXIX, 9). Peaallikaks tema isiku kohta on kroonika ise. Liivimaale tulles oli Henrik 18-aastane, siin mõõdus tema elu tõlgina, ristijana ja vaimulikuna Ümera koguduses. Sündmuste keskpunktis on sõjad eestlaste vastu, nagu Henrik isegi oli loomult pigem sõjamees kui rahukuulutaja, seepärast ka täis tigidust eestlaste vastu. Veel 1259.a. elanud ta kui vaimulik Ümera ligidal Papendorfis ja varsti seejärel ca 70-aastasena surnud. Kroonika ei ole kirja pandud pidevalt sündmuste kaupa, vaid lühema aja kestel 1224.a. augustist pärast Tartu langemist, millal poliitiline olukord hakkas stabiliseeruma võidu järel tõsiste vaenlaste eestlaste ja vürst Vjatško üle. Kroonikat arvatakse ta olevat kirjutama hakanud Papendorfis sõprade ja võitluskaaslaste pealekõimisel. Suhtumine Albertisse näib kroonika teksti põhjal jahe olevat. Henrik räägib temast vähe, ei imetle ega ülista teda. Kroonika on kirjutatud usaldusväärselt, kõik kontrollitud faktid on osutunud tõeks.

Muidugi valgustab Henrik sündmusi vallutajate seisukohtadelt, kirjeldab samuti ka liivlaste ja eestlaste eluviise ja õigustab Baltimaade vallutamist. Aga ta õppis küllalt hästi tundma siin elavaid rahvaid, seda rohkem, et ta püüdis kirjas jäädvustada ainult seda, mis ta ise nägi või kuulis otsestelt pealtnägijalt. Seetõttu on Henriku märkused üldiselt usaldatavad.

Rahvuselt oli Henrik tõenäoliselt sakslane, Riia piis-

kop Alberti õpilane, tegutses 1208.aastast peale misjonärina ja preestrina Ümera lätlaste keskel, kus olevat ehitanud kiriku ja saanud selle preestrikoha endale lääniks. Oma kihelkonnas ei ole ta võitluse aegadel püsivalt tegutsenud, sest teda on kasutatud mitmesuguste tähtsate ülesannete täitmisel. Ta on võtnud osa paljudest diplomaatilistest läbirääkimistest, on viibinud õige palju eestlaste keskel, olles tihti kaasas sakslaste sõjavägedega nendel retkedel, mitte siis kroonikuna, vaid diplomaadina ja sõjamehena ning misjonärina ja ristijana, mistõttu oligi hästi informeeritud maa vallutamise käigust ja kohalike rahvaste elu-olukorrast.

Kroonikast on säilinud vaid koopiad, millest esimese väljaande avaldas J.D. Gruber 1740.a. Eestikeelne tõlge ilmus J. Jungi poolt saksakeelse tõlke järgi 1881-1883.a. neljas vihus, vene keeles avaldati kroonika 1938.a.

Kroonika algab misjonitöö kujutamisega liivlaste juures 12.saj. lõpul ning lõpeb Saaremaa vallutamisega 1227.aastal. Meid huvitavad praegu need lõigud, mis käsitlevad rahvaluule-alaseid küsimusi: teated ohvrikommete ja ohvriloomade kohta, haldjate ja jumalate kujude kirjeldused. Jumalaid kardeti, nad avaldasid oma soove inimestele, andsid nendeid jne. Samuti leidub siin märkmeid hiite kohta. Siit järeldub, et mõisted p a r e m ja p a h e m olid eestlastel olemas enne ristiusu tulekut. Vogt Hebbe südame söömine ei näita midagi rohkemat kui uskumust, et tugeva vaenlase hingejõudu võib omaenese jõududele lisaks saada hingeelundi söömisega. Liivlased ja eestlased põletasid laipu, kusjuures eestlaste kohta on üteldud, et nad neid matsid halisemise, võimalik siis -itkudega. Tõenäoliselt olid itkud sel ajal eestlastel veel kasutatavad nagu võib järeldada muistki allikaist. Ühtlasi leiduks siin siis esimene teade eestlaste itkude kohta üldse. Nimeliselt nimetatud jumalaist leidub siin Tarapita (Taara), kes rahva seletuste järgi pärinevat Tartu- ja Virumaa piirilt ja lennanud sealt Saaremaale.

Tähelepanu väärrib kunstnik L.v. Maydelli katse kujutada Läti Henriku poolt jutustatud sündmusi joonistuste kaudu. Te-

ma raamatu "Fünfzig Bilder aus der Geschichte der deutschen Ostsee-Provinzen Russlands nebst erklärenden Text" esimene osa ilmus Tartus 1839.a., teine 1842.a. Teose teine pilt kujutab liivlaste ristimist Üksküla juures, kolmas Teodorichi kimbutamist liivlaste poolt ja nende poolt tehtud proovi, kas jumalad võtavad teda ohvriks vastu, kümnes pilt Beverini piiramist 1207.a., neljateistkümnes momenti, kus misjonärid raiuvad maha eestlaste hiiepuud ebajumalakujudega 1220.a. paiku, kuueteistkümnes Valjala elanikkude ristimist piiskop Alberti poolt.

Ballaadi "Beverini piiramine 1207.aastal" kirjutas Fr.R. Kreutzwald.

Järgneb pikk vahemaa, mille jooksul rahvaluule olukorras ei toimunud olulisi muutusi, sest katoliiklik kirik ei suutnud tungida rahvahulkadesse teda mõjutama ja vanu laule, muinasjutte, kombeid ja uskumusi kaotama. Ainult meile ei ole säilinud midagi, mis seda olukorda võiks valgustada. Alles XVI sajandist pärinevad mõningad teated, nagu geograafilised kirjeldused ja kroonikad, hiljem ka juba mõned reisikirjeldused.

XIV sajandist näib pärinevat rändmuistend Viljandi ordu lossi vallutamise katsest toomapäeva eelpäeval (20.XII) 1343 sel teel, et vallutajad koos relvadega poevad andamiktidesse, eesmärgiga sealt parajal juhul sõjalist tegevust alustada. Mehed aga langevad lõksu ühe operatsioonist osavõtja ema reetmise tõttu, kes sel kombel tahtnud oma poega päästa. Lugu on leidunud Bartholomäus Hoeneke kaasaegses riimkroonikas, mis ise XVI sajandil on kaduma läinud, selle asemel leidub aga XVI sajandist Johannes Renneri ümberjutustus. Sama loo toob oma kroonikas ka Balthasar Russow. On palju vaieldud selle üle, kas lugu on ajalooline tõsiasi või rahvajutt, seega luulelugu. Küsimärgita paigutas selle rahvusvaheliste rändmuistendite hulka G. Suits, viidates juba varem avalikuks tulnud välisparalleelidele. Muidugi ei välista see võimalust ajaloolise fakti aluseks olekust muistendile ja faktile ning muistendite kordumist.

Katoliiklik kirik oli oma võimu maarahva üle maksa pannud, seesiselt aga näib 15. ja 16. sajandil rahvas seisvat kirikust üsna eemal, täitsvat oma iidseid kombeid abiellumisel, surnute matmisel kalmetesse ja tõenäoliselt igal pool mujalgi. Egas muidu Lääne-Saare piiskop Johannes IV Kievel (Kyvel), kes töötas piiskopina alates 1515.a. kuni 1527.aastani, millal Haapsalus suri, oma ulatusliku visitatsioonil puhul 1519-1522 poleks ähvardanud kirikus end mitte laulata laskjaid karistada kirikutulbas. Mitte kiriklik laulatus, vaid pulm abieluliste sidemete kinnitajana püsis rahva töökspidamistes laialt veel 19. sajandi lõpupoole. Sada aastat hiljem tegutsenud piiskop Johannes Rudbeckius (1581 - - 1646) tutvus Eesti- ja Liivimaa oludega 1614 - 1615 ja 1627 ja võis selle põhjal perekondliku elu kommete kohta väljendada umbes sadasama: abieluakti kinnitajaks olevat pulmad, mitte laulatus. Seesugusest olukorrast kõnelevad mitmed autorid (Winkler, Hausmann jpt.).

1544. aastal trükiti Baselis Sebastian Münsteri (1489-1552) teos "Gosmographie, Oder beschreibung Aller Länder herrschafften vnd fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens sampt ihren Gelegenheiten, Evgenschafften, Religion, Gebreuchen, Geschichten vnd Handthierungen " etc.

Järgnesid uustrükid 1552. ja 1588. aastal, viimasest pärineb ka käesolev väljavõte, mis kirjeldab kõiki sel ajal tuntud maid. 100 aasta jooksul ilmus 44 väljaannet. Teos tõlgiti kõigisse Euroopa keeltesse.

Selles kõneldakse ka Liivimaa rahvaist, täpsemalt märkimata, kas on kõnet ka eestlastest. Arvata võib, et käsitletud uskumused võivad olla ühised kõigile Liivimaa rahvastele, ja jääb küsitavaks, kas autor on saanud täpsemalt tööle vastavad andmed või kui palju neid on moonutatud. Igatahes pakub huvi jälgida, kuidas autor hindab nende rahvaste uskumusi: nad palvetavat päikesele, kuule, puudele, kividele; toodud on nende rahvaste matuste ja pulmakombeid, kõneldakse naisetõmbamisest; nõidadest, libahuntidest ja tulistest lendavaist madudest (vist tulihännast).

Cosmographey.
Der beschreibung
Alle Länder herrschafft
und fürnemesten Stetten des ganzen
Erdbodens / sampt ihren Belegenheiten / Eogenschaff-
ten / Religion / Gebreuchen / Geschichten vund
Handzeichnungen / it.

Bestlich durch Herrn Sebastian Münster mit grosser Arbeit in sechs Bänden verfasst: Demnach an Welt und Nachblichen Historien durch ihne selbs gebräuet: Ist aber mit allerley Bedenckwürdigen Sachen bis in das M. D. LXXXVIII. gesehet: mit newen Landtschen: vieler Sitten und fürnemmen Wännern Contracosten und Waapen so vber die alten herkommen: geyeret.

1550. Anno. Der Münster Buch mit fürnemmen Buch zu werden.
 Gedruckt zu Basel.

S. Münsteri "Cosmographey" tiitelteht.

Libahunt. Münsteri teosest "Cosmographie".

Münster oli frantsiskaani munk, kes läks üle luteri usku, saksa õpetlane - usuõpetuse ja matemaatika õpetaja, avaldas üsna tagasihoidlikku kriitikat pärisorjuse kohta Liivimaal. Münster ise ei ole kunagi Liivimaal käinud, andmete saatjaks olnud talle Hans Hasentödter, kes elas 1547.a. paiku Rias, aga liikus ka mujal, tundis seega Liivimaa rahvaste olukorda. Nii võiks arvata, et ka kombeloolised ained on temalt.

On huvitav jälgida üht märkust kohalikkude rahvaste olukorra kohta.

"Kui talupoeg nende /-mõisnike/ juurest põgeneb, mida nad tihti teevad nälja, piinamise ja häda tõttu, ja kui ta siis leitakse, raiuvad nad põgenikul ühe jala maha, et ta nende juurest enam ei saaks ära joosta. See on kõige õnnetum ja vaevatum rahvas, kelle sarnast pole leitud kusagil päike-

se all."

Huvitavaid tähelepanekuid oma aja kohta on teinud Balt-
hasar Russow. Ta oli põline tallinlane, sündinud 1542.a. või
1543.a., õppinud Saksamaal pedagoogiumis. Russow kutsuti vä-
ga noorena, 1563.a., Tallinna abipastoriks, avansseeriti
1566.a. Pühavaimu eesti koguduse pastoriks, oli sellel kohal
ametist loobumiseni 1600.a., suri 1602.a. Võiks pakkuda huvi
pisifakt, et tema viimasele pihile võtjaks ning matusetali-
tuse toimetajaks olnud eesti kirjanduse ajaloo nimekas Georg
Müller.

Kroonikat hakkas Russow kirjutama üsna varakult, lõpe-
tas selle 1577.a. Kroonika annab tunnistust autori isikupä-
rasest nägemisviisist ja küllalt heast alamsaksa keele osku-
sest. Raamat levis laialt Põhja-Saksamaal, esmakordselt ilmus
trükist Rostokis 1578.a., lühikese aja jooksul nägi päeva-
valgust mitu trükki. Kuigi ise lõbutsemisele kalduv, esines
Russow oma otsustes range moraalkohtunikuna, ometi suutis
ta olla vabameelne ja julge, ühtaegu talupojasõbralik linla-
ne, aadli ja maaisandate kritiseerija ning kutsus sellisena
välja vastulööke. Russowi arvates olevat Liivi-Vene sõdagi
jumala karistus ordumeestele ja piiskoppidele ning nende va-
sallidele nende pattude pärast.

Kroonika I ja II osa käsitlevad vanemaile allikaile toe-
tudes (Läti Henrik, Hoeneke jt.) Eesti ajalugu kuni XVI sajandini,
on õieti seetõttu erilise väärtuseta. III ja IV osa
käsitlevad elavalt ja küllalt detailiselt kaasaegseid sündmusi
Eestimaal ja Tallinnas. Mõisnike ja kodanike elu värvikate
kujutuste kõrval ei jää varju eestlaste elu, mille kohta õie-
ti mujalt otseseid kirjeldusi ei leidugi. See on seda vää-
rtuslikum, et Russowi aeg oli ajaloo paljude sündmuste ja
muutuste aeg.

Meid huvitab peatükk, milles Russow kujutab talupoega-
de ja ka alam-aadli elu, nende ellusuhtumist ja kombeid. Koo-
le ei ole, ei ole siis ka eesti keelt oskavaid pastoreid. Ki-
rikud on sageli tühjad ja lagunevad. Heast ollest peavad kõik
rohkem lugu kui kirikuskäimisest. Ka kõige vaesem talupoeg

peab häbiks õlut mitte pruulida. Milline trall käib kaasas joomisega nii kirmestel kui jaanipäeval! Siis üürgab torupill, aga jooanud päi tehakse uskumatuid häbitegusid, tuleb ette tapmisigi.

XVI sajandi lõpupoolelt, 1587.a. pärinevad ka esimesed vanasõnade üleskirjutused.

Georg Müller (Jörgen Möller) kuulub oma tegevusega 17. sajandi algusse. Tema eluloo kohta on meil kasutada üksnes napid andmed. Sündinud on ta 1575.aasta paiku, tõenäoliselt Tallinnas, hariduse saanud Saksamaal, siis kuni 1601.aastani olnud Tallinnas kooliõpetajaks, seejärel 1601-1608 Pühavaimu eesti koguduse jutlustaja. Mülleri ametiaeg ühtis ajalooliselt raske ajaga: käis Rootsi-Poola sõda, sellega kaasnes laastav katk, Müller suri 1608.aastal.

1884.aastal avastati Tallinna linnaarhiivis 39 eesti-keelse jutluse käsikiri; jutlused osutavad, et Müllerial oli tähelepandavalt kirjanduslikku talenti ning eruditsiooni. Ta on tundnud laialt selleaegset ja vanematki vaimulikku ja ilmalikku kirjandust. Mülleri jutlustel on peale selle ka olus-tikulist tähtsust kaasaegse olukorra kujutajana, aga muidugi väärtust ka eesti kirjakeele ajaloole.

Muude huvitavate notiitside kõrval väärrib tähelepanu lõik, mis kõneleb kirikulaulude viletsast oskusest Tallinnas Mülleri ajal ja lauludest, mida jutluste autor nimetab por-dulauludeks (1603.a. peetud jutlus), mõeldud siis vist küll ilmalikke laule, mida rahvas laulvat ja õppivat meelsamini kui jumalasõnalaule. Huvituseta pole ka 1605.a. peetud jut-luses rahvusvaheline anekdoot laevuri töötusest, mis on im-bunud ka eesti rahvaluulesse. Kirjanduses on väärtustanud se-da motiivi hiljem veel Koidula ja Juhan Liiv.

Rahvaluule seisukohalt tuleks muidugi möödaminnes mainida ka 17. sajandi nimekat vaimulikku kirjanikku Heinrich Stahl (1600? - 1657), kelle jutlusteraamatus "Leyen-Spiegel" (1641-1649) leiab esmakordset mainimist nimetus Kalev Kal-liweh kujul. Samas jutlusteraamatus leidub lõik, mis on suu-natud kõrkuse ja edvistamise vastu, kusjuures on loetletud

mitmesuguseid ehteid. Tekst on tähtis ka etnograafidele.

Dionysius Fabricius käsitleb liivimaalaste (siis eestlaste, lätlaste, liivlaste) kombeid, aga üldiselt küll ainult väliste vaatluste põhjal.

Dionysius Fabricius (1564-1617) oli poolakas, kirjutas Liivimaa kohta neljaosalise "Livonicae historiae compendiosa series ab a. 1158 usque ad a. 1610." Katoliiklasena polemiseeris ta kõigepealt Rusaowi vastu. Rahvast vaatleb ta kaugusest, tema elu ligemalt nägemata ja mõistmata. Talupoegi peab ta kohutavaiks nõidadeks, kes oma nõidusega võivad ka kesksuvel jää ja lume esile kutsuda ja rukkiorsed allapoole suunata. Fabricius on olnud teatavaks autoriteediks Hiärnele ja Kelchile. Tekstis toob ta mõningaid andmeid eestlaste kommete, laulude ja mängude kohta. Fabriciusel leidub ka müstend Rõngu mõisapreili imelisest kleidist ja hertsog Magnusest. Mõlemad lood toovad oma väljaandeis ka Russwurm ja Bienemann.

Niisama sihilik ja rahvakauge oli ka jesuiit Erdmann Tolgsdorf (1550-1620) teoses "Historia monasterii virginum ordinis S. Benedicti Rigae a tempore orientis haeresis Lutheranae conservati usque dum Patribus Societatis Jesu traderetur" (1615). Siingi on veidi juttu eestlaste ja lätlaste uskumustest.

Kuramaa superintendent Paul Einhorn (? - 1655) avaldas paar teost, milles ta ägedalt võitles rahva ebausuga vastu, nähtavasti ise uskudes nõidust. Tema teosed käsitlevad siiski peaaegu ainult lätlasi, nii "Wiederlegung der Abgötterey und nichtigen Aberglaubens, so vorseiten auss der Heydnischen Abgötterey in dissem Lande entsprossen und bisshero im gebrauche blieben", Riga 1627 ja "Reformatio gentis Letticae in Ducatu Curlandiae", Riga 1636. Paralleelide mõttes eesti vastavate olukordadega on muidugi ka Einhorni teoste tundmine vajalik.

17. sajandil tegutsesid ka eestlaste alal nõiakohtud, kus kaebelusteks olid talupojad, kellele pandi süüks, et nad on maagiliste vahendite ja pahade jõudude abiga teinud

mitmesuguseid kaasinimest või tema vara kahjustavaid nõidusi või on arstinud. Kaebalused võisid kohtus süü omaks võtta ja nõiasõnad tõepoolest kohtule avaldada, palju rohkem aga katsumisid süüalused siiski süütute laulusalmikeste või koguni kirkulaulude ülesütlemisega ohtlikust süüdistusest vabaks saada.

Nõiakohtute tegevuse tagajärjel hukati palju süütuid inimesi, just neid, kes kuidagi olid sattunud nõidumises kahtlustatute ossa selles, et nad oma erakordsete hingeliste jõududega on teinud kaasinimesele kahju, kuna nõidus muidu ei olnud keelatud ega karistatav. See on traagiline peatükk rahvaste ajaloo. Kohtu alla sattumiseks piisas tihti inimese ebataavaliselt tähelepandavast välimusest (hambutu või püeeriti hammastega suu, ebatavaline, antud ühiskonnale harjumatu esinemismaneer või allüürid), et erutada fantaasiat süüdistuse otsimiseks kuradiga suhtlemises. Kahtluse alla sattusid needki, kes oskasid kasutada rohutaimi haiguste parandamiseks. Kaasinimeste kahtlustamisele viisid tihti inimlikud hädad ja ebaõnnestumised (põllu ja karja kahjud, kiskjate hävitustöö karja kallal) või ka puhtinimlik kadetus: ühel orjal oli piisut parem loom, maja, paremad ehted vm., mis tekitasid interesse kaasorjas või orjaperemehes. Oma nõidususe vastu võitlemisega, nagu on mõistetav, kinnitasid vaimulikud ise usku nõiduse jõusse ja olidki tihti ise pealokaebajad. Nii süüdistas 1696.a. Pärnu pastor Bernhard Freyer talupoega selles, et ta olevat ära nõidunud naabri emise, et see üldse ei poegi või oma pojad ise ära sööb. Seesuguseid mõttetuid fantaaseeringuid leidis palju.

13. augustil 1632 oli Tartu Maakohtu süüpingis Kanepi kihelkonna Kõllestes valla talupoeg P u d e l l, kel tuli vastust anda nõidumise pärast. Ta ütles oma sõnad saanud jumalalt. Saksad palvetavat raamatute abil, ütles ta, talupojad aga suuliselt. Kohtualune väidab kohtus, et ta suutvat aidata inimesi, kui neil kõht või naba on paigast ära või kui küljes on pisted; kui hobused lonkavad või neil on mõni liige väanatud. Ta suutvat aidata ka ussi salvamise vastu.

Kohtukirjutaja jätkab: Pudell olevat siin kasutanud isesuguseid sõnu, mida ta nii segaselt ja kiiresti retsiteerivat, et neid ei olewat võimalik kirja panna. Siiski märgiti kohtuprotokollis mõningaid tema poolt lausunud nõidussõnu, ikkagi veel "tumedate kohtadega", nagu nähtub ka protokollis väljavõttest. Ussisõnu pole kirjutaja tõepoolest suutnud noteerida. Siit selgub, kuidas rahvapärastes maagilistes formulatsioonidesse on segatud kiriklikke mõisteid, sest talupoeg püüdis abi leida igalt poolt, ükskõik, kust ka abijõud pidi tulema. Tunnistajate seletuste järgi kasutanud ta nõidumise juures ka kepki.

Huvitavad on muidugi teistegi kaebealuste ja protsesside asjad.

Pudelliga ühel ajal on Kõllestes kohtu all Pudelli poolt nõiaks tunnistatud H a i k i J a n, kes olevat osanud piksetõrje sõnu (pikikaha = piksekahja). Teda süüdistati selleski, et ta paar inimest surnuks nõidunud.

Piksesõnades on ilmsel sugulust 1644.a. Urvastes Vihtla Jürgeni suust kirjapandud piksepalvega, mis näitab selle loitsuteksti kohalikku (võrumaalist) traditsioonilisust.

1640.aastal on peetud Pärnu Maakohtu istungit Karksis, kus süüpingis oli K i v a s e H e n. Hen olevat nõidunud muude hulgas ka mõisniku Wolmar Schlippenbachi veised. Sõnade mõju katsetamise tagajärjel oma karjas on Hennul kaks veist surnud. Kohtus teatas ta, et sõnad pärinevat kuradilt.

Protsessides ilmneb, et nõiasõnade oskajad olevat võinud teha nendega head ja kurja, kes kohale panna nikastatud liigest, kes nõiduda kärnkonnad teise inimese või ligimese hobuse kehasse jne. Kohtus on kätte saadud ka saksa viha võtmise sõnad, nagu selguvad ka mõned soolaga nõidumise aktid.

Nõiaprotsesse Viljandi-Pärnu maakohtus ajavahemikus 1684-1704 käsitleb F. Amelung E. Seraphimi järgi, toob viimase uurimusest välja Pärnu-Jaagupi pastori Hermann Reineri süüdistuse 1704.aastast eesti talupoja vastu nõidumises. Loitsutekst avaldati mainitud artiklis ning Amelungi

reproduktioonis 1888.

Nõiaprotsesside detailne uurimine annaks veel selgitavat lisa talupoegade elu-olu, nende mõtlemise, maailmavaate, nende haridusliku taseme, ennekõike aga sotsiaalsete suhete kohta. Rahvaluuleuurijale lisaksid need tekstid väärtuslikku ainet liikide ajaloo ja kujunemise kohta.

Friedrich Menius (? - 1659) oli ajaloolane, sündinud arvatavasti 17. saj. algul Pommeris. Tal on olnud kalduvusi luuletamiseks, peale selle on ta tõlkinud inglise näidendeid. Menius oli määratud Liivimaale pastoriks, tegeles selle ameti kõrval huvi pärast ajalooaga. Ta kogus rohkesti materjali Liivimaa mineviku kohta, kavatsedes koostada Liivimaa ajaloo ülevaadet.

1630.a. kutsuti Menius Tartusse äsja asutatud gümnaasiumi arheoloogia- ja ajaloo professoriks, 1632.a. vastavatud ülikooli samasse ametisse. Temalt pärineb ka ülevaade Rootsi-aegse Tartu ülikooli avamise kohta 15.okt. 1632, on seega tähtsaks allikaks Rootsi-aegse Tartu ülikooli ajaloo kohta. Samal 1632.aastal (tõenäolisemalt 1635.a.) ilmus aga ka Meniuse Liivimaa ajalugu käsitlev lühiaurimus "Syntagma de origine Livonorum", milles ta muuhulgas kirjeldab eesti rahvalaulude esitamist ning eeslaulja ja koori suhteid selles, esmakordselt teaduslikus kirjanduses. Samas toob ta ka pulmalaulu refrääniosa. Materjal pärineb tõenäoliselt Tartumaalt. 1637.a. tagandati Menius ajaloo professori kohalt ja kuulutati koguni lindpriiks süüdistatuna kahe naise pidamises ja muudeski kõlvatustes. Hiljem tegutses ta Rootsis, kus sattus samuti süüaluse ossa, seekord ketserlikkude mõtete avaldamise pärast. On olnud vangiski. Maise teekonna on ta lõpetanud 1659.a. vasetööstuse ülevaatajana. Säilinud on temalt ka käsikirju. Oli töökas mees, see aga ei keelanud olemast riilakas ning oma kirjutustes terav ning ründav.

Arvestades rahvaluuleliste ja etnograafiliste andmete rohkest selleaegses eesti külas, oleks võinud oodata Rootsi-aegsetelt Tartu ülikooli juures töötanud meestelt rohkem tähelepanekuid ja käsitlusi neil teemadel. Aga nii eesti,

läti kui ka balti-saksa rahvateadusega ei tegele peaaegu ükski dissertatsioon. Ainult möödaminnes mainitakse kord kultusekohti ja Olaus Hermelini dissertatsioon "De origine Livonorum", Dorpat 1698 puudutab Liivimaa esiaja küsimusi ning vihjamisi kohaliku rahva rahvauskumust. Kasutada on tal aga kirjandus, selle hulgas Forselius-Boecleri teos (kust on leidnud nime T u r r i s) ja Leuenclaviuse reisiraamat.

Tähelepanevate teose 17.sajandi keskel kirjutas Johann Gutsclaff.

Johann Gutsclaff tuli Eestimaale Pommerist, ordineeriti 1630.a. Urvaate pastoriiks, kus töötas kuni 1656.aastani, mil-lal põgenes sõja eest Tallinna, aga juba järgmisel, 1657. aastal suri katku.

Oma ametis on ta olnud range rahvakommete vastu võitleja, sealjuures täielikult mõistmata, millist osa rahva vaipimeduses mängis kirik ise ja raske mõisaorjus. Maakont, kus ta töötas, pakkus talupoegade uskumuste ja kommete jälgimiseks sobivaid võimalusi, pealegi oli siin laialt pühaks peetud Vöhandu jõgi ja tema eluajal tekkis sel pinnal tähelepanevaid kokkupõrkeid talupoegadega.

Vöhandu jõge on rahvas pidanud Pikse asupaigaks ja selle jõe kohta maksid erilised nõuded, sest jõehaldjas võivat tekitada vihma, kui jõevett risustatakse või voolu takistatakse, aga ka tulevast ilma ennustada. Ilma ennustamiseks, nagu jutustab Gutsclaff, olevad seatud jõkke kõrvu kolm mörda. Kui keskmise mörda sattus soomusteta kala või vähk, siis oli oodata ikaldust. Ohust pääsemiseks on ohverdatud härg ja proovitud uuesti. Kui ka kolmandal katsel ei tulnud paremat ennet, olevat ohverdatud laps.

Nõnda jutustab Gutsclaff oma teoses "Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda", mis ilmus Tartus 1644.a.

Raamat ise on Eesti NSV-s täielikult kaduma läinud. 1883.aastal on Mihkel Veske saanud eksemplari Tallinnast Eestimaal Kirjandusliku Ühingu raamatukogust, aga praegu pole seda sealgi enam. Ometi on Veske teinud sellest väljakirju-

tusi ja refereerinud ajakirjas "Oma Maa" 1884, kust on huvitav jälgida mõningaid katkeid.

Raamatus olnud 407 väikest lehekülge, pühendatud kuninganna Kristiinele, krahv Jacob de la Gardie'le jt. Tartu Ülikooli usuteaduskond on raamatut tsenseerinud ja väljaandmiseks soovitanud, kindlasti ebausuvastast võitlust silmas pidades.

Kümmes peatükis leidub pikki seletusi ja manitsusi ebauskllike talupoegade ja sakste kohta, kusjuures manitsused on varustatud piiblisalmide kilbiga. Gutsloff on olnud oma aja kohta küllalt tark inimene ja talupoegade suhtes õiglane ning tal on olnud nende juures hea krediit. Ta ei sõima talupoegi, vaid tal on neist hale meel. Valitsevate seisuste vastu võtab ta siiski karedama hoiaku.

Osula veski hävitamisest kõneleb kolmas ja neljas peatükk. Sündmus ise on kulgenud järgmiselt.

1641.aastal on olnud suur väijaikaldus, sest vili on hävinenud sadudes. 1642.a. on kordunud sama. Talupoegade arvates olnud see tingitud jõe risustamisest, sest jõgi seisnud kaua puhastamata, pealegi lasknud kohalik mõisnik ehitada jõeale veski, takistades seega voolu. Talupoegade arvates tuli nüüd jõgi teha puhtaks ja veepais purustada. 1642.a. juulis tunginudki talupojad veskisse, käes sõjariistad, ja põletanud veski, lõhkunud paisu ning puhastanud jõe. Nüüd järgnenud range karistus Rootsi valitsuse poolt. Gutsloffi olevat see raskesti puudutanud ning ta pannud sündmuse koos manitsustega sakste jaoks kirja ning andnud ka trükki.

Erastvere talupojalt, nn. piksepapilt Vihtla Jürgenilt olevat Gutsloff 1644.a. taevaminemise päeva paiku kuulnud ainulaadse "P i k s e p a l v e". Jürgen on talle usaldanud muudki.

Järgnegu katke Veske tõlkes:

"Ilma kahtlemata on see tegu veel üks tükk pagasust, mis ka allika /Võhandu jõgi algavat Otepää valla Ilmjärve küla allikaest/ ümberringsest hiiest näha saab. See on aga see, et talupojad ütlevad ja arvavad, et see jõgi oma allikaga iga aas-

ta pidavat puhastatud saama ja puhas hoitama. Ka ei pidavat midagi neisse järvedesse visatama, kust see jõgi läbi jookseb, muidu tõusvat kohe paha ilm jne. Küsitakse neilt, kuidas siis jõe, allika ja järvede pärast võib kuri või hea ilm tulla, siis ütlevad nemad: Meie vana usk on nõnda õpetanud. Ja ütlevad edasi, seda on meie esivanemad ikka pidanud, seda allikat ja jõge iga aasta puhastanud, kuni Rootsi õndsas kuninga Kaarli tulekuni Tartusse, sel ajal ja pärast seda olevat see järele jäänud ja tähele panemata jäetud, et sellest ajast peale ei allikas ega jõgi ei ole puhastatud saanud.

Letuski Mihkel ütles mulle, vanad inimesed olevat selle allika läbi ilma võinud saada, kuidas nad tahtnud. On nemad vihma ehk paha ilma igatsenud, siis visanud nemad midagi allikasse või jõkke, on nemad aga selget ilma igatsenud, siis puhastanud nemad allika jälle puhtaks. Ühe talupoja käest, Kivviste N., olen mina küsinud, kas tema siis teab, et vana-del aegadel ikka paha ilm selle jõe roojastamise järel tulnud. Tema vastas mulle: vanad inimesed olla nõnda ütelnud, aga temal ei olewat teada rohkem kui üks kord, kui tema veel teopoisiken olnud, siis olnud tema Otepäas tööl, olnud taevaminemise püha nädal ja siis appunud ühel Kõoküla talupojal kolm paari härgi, kes tema talu all järve ääres söönud, järve ära, mispeale järgmisel reedel suur lumesadu ja külm tulnud. Laupäeval on nemad appunud härjad leidnud ja järvest välja tõmmanud, mispeale pühapäeva lõunaaja poole ilus ilm tulnud, nõnda et kõik lumi pühapäeval ruttu ära läinud olevat.

Talupojad kardavad aga ka ilma selleta teisi kahjusid, kui see allikas roojaseks tehakse, kust saab näha, et nemad mitte üksi ilma pärast, vaid ka tema puhaduse pärast seda allikat ja jõge puhastavad. Nõnda jutustas mulle Letuski Mihkel, keegi olevat mõne aasta eest ühe viitsakese lõiganud sellest metsasalust, mis allika ümber on, sellepärast pidanud tema seltsamal aastal kohe ära surema. Nõndasama raiunud aastast eest ka keegi sealt ühe puu maha, et püüsi puud sellest teha, ja imestas tema, kuidas see tuleb, et inimene ka mitte ei sure. Nõndasama võtnud tema raire hilja aja eest, kui te-

ma kord oma karja taga salu ajanud, paljalt ühe vitsakese ja mõõtnud sellega allikat, kui sügav see on (ja nagu mulle meelde tuleb, olla naine ütelnud: on siin siis kurat sees), sellepeale saanud tema haigeks, vahel väga paistetanud ja olla suurt piina kannatanud. Ja et ta küll vahel terveks saanud, siiski tulnud haigus ikka jälle tagasi, kuni tema (Letuski Mihkel) nüüd viimaks allikat puhastanud, nüüd olevat tema naine terve. Üks teine vana talupoeg, nimega Vihtla Jürgen Erastvere vallast jutustas mulle, kuidas tema kuulnud vana-de inimeste käest, et ükskord sõda meie maal olnud ja mõle-mad sõjaväed seisnud teineteise vastu ja olnud veel vagusi, siis tulnud sellest jõest üks mees ühe sinise ja ühe kollase sukaga, kui see sõjavägede juurde tulnud, hakanud need sõdima. Nõndasama tatarlased Vene sõjaväes, võtnud ükskord ühe talupoja käest, Pull nimetatud, mööda marsseides kõik raudvara pandiks, et tema pidavat jõe puhtaks tegema, et ilm saaks parem.

Siit näikse, et mitte üksi paha ilma pärast, vaid ka teiste põhjuste pärast jõge talupoegade poolt pühitsetakse ja puhastatakse, mida nemad selle meeleheaks puhastavad, ke-da nende paganausulised esivanemad on selle allika ja jõe läbi austanud, et neile seesama sandi ilma ehk muu asjade läbi mit-te kahjuline ei oleks. Kuidas siis Letuski Mihkel ka ütles: Saksad ütlevad, meie teeme palveid veele. Kurat teeb palveid veele. Teab aga kurat, mis allikas ja jões on, mis kellelegi kahju teeb, kui teda mitte ei puhastata. Seesama aga on see, kes ühe sinise ja ühe kollase sukaga jõest välja tulnud, na-gu Vihtla Jürgen ütles, kõige sõja, tapmise ja kahju esimene hakkaja ja algaja, kes selle maailma vürst on, kes õhus valit-seb, kes vägev on umbusu laste sees, kes ka tuld taevast võib sadada lasta, nimelt pahategija kurat."

Pikse palve ei moodusta endast mingit kindlasse vormi ja sõnastusse valatud palveteksti, mis nagu laul või muinas-jutt rahvatraditsioonis oleks liikunud ja varieerunud, vaid püsiv oli põhiline mõte, mis kohandatult uutele vajadustele võttis ka uue kuju. Aga tal ei puudu rahvaluules tuttavad vormielemendid - kordus ja alliteratsioon. Küllap mõte ise

Võrumaal ikka traditsiooniline oli, kui meenutada Kõlliste H a i k i J a n i teksti. Palve näitab siiski kauge aja olukordi, kus põllundus elatusalade hulgas oli saanud esmajärguliseks ja pikne kui vana ilmade ja viljakuse andja on saanud haldjaks, kellele palvus on suunatud. Kahjuks ei kirjelda Gutsclaff aga härja ohverdamise kommet.

Adam Olearius (1599-1671), reisikirjelduse autor, keeleteadlane, diplomaat, õuematemaatik ja biblioteekar, ka luuletaja, sündis Magdeburgi ligikal 1599.a., lõpetas 1627.a. Leipzigi ülikooli filosoofia magistrina, käis koos saatkonnaga Venemaal kaks korda: 1633 ja 1635-1639. Esimest korda oli ta Holsteini saadiku Philipp Crusiuse saatkonnas saatkonnasekretäriks. Saatkonna ülesandeks oli sõlmida sõbralikke kaubanduslikke sidemeid Venemaa ja Pärsiaga, õieti nõutada Vene tsaarilt Holsteini kaupadele vaba läbipääsu Pärsiasse.

Olearius oli haritud mees, kogus andmeid suure ettevaatusega ja allikaid valides. Teisel reisil jäi ta Soome lähel Suursaare juures tormi kätte, randus Kundas, peatus seal ja Tallinnas. Pärast teist reisi kirjutas ta oma reisi kirjelduse. See on tähelepandav töö Venemaa kohta, milles puudutatakse ka eestlaste ala ja tehakse ka siit huvitavaid kirjeldusi. Tallinnast leidis ta ka eluseltsilise, nagu mitmed teised reisikaaslased - Crusius, Fleming jt. Kaardid ja vaated on ta joonistanud ise ja lasknud hiljem kunstnikudel vasesse lõigata.

Reisiraamat ilmus 1647. aastal Schleswigis: "Offt begehrt Beschreibung der Newen Orientalischen Reise so durch Gelegenheit einer Holsteinischen Legation an den König in Persien geschehen." Oleariuse reisikiri on ühtaegu aruanne, kroonika, maade- ja reisikirjeldus. Märkusi on ta teinud päev päeva kõrval otseste vaatluste fikseerimise korras. Sellepärast leidub siin täpseid maade ja rahvaste kirjeldusi igalt poolt Venemaalt. On märkimisväärne, et esiplaanil on poliitilis-geograafiline karakteristik. Reisikirjelduse teine väljaanne ilmus 1656.a.

Siin on etnograafilisi ja olustikulisi tähelepanekuid,

A. Oleariuse teose "Reisebeschreibung"
 palgeleht Oleariuse portreega.

eestlaste uskumusi, aga ka eestlaste eitavat suhtumist kirikusse ja kirikuususse tehelepanelikult välja toodud. Olearius käsitleb talupoja ebainimliku elutingimusi, ka mõisnikkude metsikut kodukari peksukaristuse näol, mis vahel lõpevat surnuks hirmutamise ja üldiselt vastaka meelsuse tekkimisega, mis on muidugi seesuguse ebainimliku kontsemise tagajärg. Seetõttu on see vajalik ja õpetlik allikas kõigile, kes tunnevad huvi Eesti ajaloo ja eestlase kultuurilise arengu vastu.

Kunda pulmadest jutustava teksti andis koos kommentaaridega 1879.a. välja F. Amelung, lisas andmeid eestlaste pulmakommetest ja muusikast ning trükkis ära kuus eesti rahva viisi.

Heinrich Göseken (1612-1681) sündis Hannoveris, sai hariduse Saksamaal, tuli 1637.a. Tallinna, kus hoolikalt asus õppima eesti keelt. Järgmisel aastal siirdus ta Risti ja Harju-Madise pastoriks, 1641.a. oli ta juba Kullamaal, kuhu jäi surmani 1681.a. Oma grammatikas "Manuductio ad Linguam Oesthonicam", mis ilmus 1660.a., kasutas ta näidismaterjalina rahvapärast fraseoloogiat, 67 vanasõna, 25 kõnekäändu ja soovi, 2 mõistatust ja veel mõningaid muid fraseoloogilisi ühendeid või eufemisme (punaset saxat = lutikad).

Vanasõnadest leiduvad siin tuttavad "Hedda hajab Herja kajvo sisse"; "Jo ennamb koyrat koos ommat, jo veddelamb sahb se lackminne"; "Pappi külmet ninck kotti sopp ep sahb iel tõis" jt.

Materjali on kasutatud reeglite illustreerimiseks ja sõnaseletusteks. Üleskirjutused kuuluvad otsegi originaalsete hulka.

1667. aastal on sattunud nõiakontu küüsi Vorbuse talupoeg P ö l v e J ü r i, kes tunnistab, et ta oskab loitsudega arstida mitmeid haigusi: lendvat, verd sulgeda ja sünnitajat aidata. Need kunstid olevat ta õppinud kalkanud isalt, kes olnud sünni poolest soomlane ja elanud Kadrina kihelkonnas. Tegemist on niisiis muuhulgas ka näitega soome motiivide liikumisest Eestisse.

Vanim tervikliku rahvalaulu üleskirjutus pärineb 1680.

Heinrich Gösekeni epitaaf.
Keskel krutsifiksi juures kujuta-
takse Gösekeni.

aastast, millal Pärna Meekohtus ühe nõidusloo juurdlusel Mihkli talupoeg R a l l i - H a n s, kes on süüpingis metsiku tegemise pärast, annab kohtule oodatud nõidussõnade asemel hoopis süütu üsna tuntud nõelamängulaulu teksti, mida hiljem on veelgi korduvalt üles kirjutatud.

1685. aastal ilmus Tallinnas eestlaste uskumusi ja kombeid kirjeldav teos "Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten", mille autoriks tiitellehe järgi on Kunssalu pastor J.W. Boecler. Väikesekaustaline raamatukene, ainult (48) lehekülge, sisaldab väärtuslikke andmeid eestlaste kommete ja mõtteviisi kohta küllalt kauget ajast. Seal kõneldakse talupoegade kommetest lapseristimisel, kihlustel ja pulmades, rasedaist naistest, lastest, kommetest armulaulul, matustel, andmeid tähtpäevadest, ilmadest, veistest ja muudest elajatest, sulgloomadest, mitmesugustest muudest asjadest. Kõik on kirja pandud muidugi ebasuuvastase võitluse eesmärgil, seega mõeldud ennekõike pastoritele. Talupoegadest, nende elust ja elutingimustest pole siin öieti sõnagi. Et raamat oli ilmunud ilma konsistooriumi tsensuurita ja sisaldas mõningaid obetsõnseid kohti, konfiskeeriti Tallinna konsistooriumi otsusel ja hävitati tõenäoliselt samal aastal. Säilinud on Eesti NSV raamatukogudes ainult üks eksemplar.

Raamatu tõeliseks autoriks on peetud aga Harju-Madise ja Risti pastorit Johann Forseliust, kes oma käsikirja oli andnud Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni kätte, kelle tagant tema väimees Boecler oli käsikirja omastanud ja pärast nii Gösekeni kui ka Forseliuse surma trükki andnud.

On kõigiti võimalik, et tõeline autor oli Johann Forselius (? - 1684), rootslane, kes töötas 1639-1641 Tallinna toomkooli rektorina ja toomkiriku pastorina, oli 1641.a. kuni surmani Harju-Madise ja Risti pastor Gösekeni järglane sellel kohal. Ta oli haridusehuviline ja humanne mees, kes ka eestlasi pidas inimesteks. Tema poeg Bengt Gottfried asutas Tartu ligidale talurahva laste tarbeks õpetajate seminar. Ka andmete üleskirjutajaks, pealegi eesti keeles, nagu arvab Jõgever, olnud J. Forelius ise. Forseliuse autorsust

võiks kinnitada märkus Tallinna konsistooriumi protokollis, mille järgi Forseliuse väimees ja tema järglane Madise-Ris-til palub Boeclerilt Forseliuse käsikirja originaali, mida Boecler keeldub välja andmast (vt. N a p i e r s k y, Scrip-tores rerum Livonicarum II, XX-XXI).

Materjal ise on hea ja usaldatav, pärineb juhul, kui tõrjuda tagasi Boecleri autorsuse küsimus, tõenäoliselt Ris-ti-Madise ümbrusest. Viimast võimalust jaatades peaksime rah-vapärase ainete päritolu otsingul siirduma Kuusalusse.

Miks viimane küsimus on kahtlane?

J.W. Boecler (? - 1717 ?) saabus Eestimaale jesuiiti de kaevandikuna 1669.a. Juba samal aastal suutis ta katoliik-lasest luterlaseks pöörduda ja Kullamaa praosti H. Gösekeni usalduse ning tema tütre südame võita. Temast sai H. Gösekeni abiline ja väimees. 1670. aastal tegutses püsimatult Boecler juba Riias Jakobi kiriku pastorina, sokutas seal ilma tseu-suurita trükki kellegi usumäratseja teose, tegi lühikese va-hehüppe segaseks läinud puntrast Lihulasse, et siis 1672 Lüü-beki ja Altona vahejaamade läbimise järel Vilniuses maanduda ja katoliku usule taas truudust vanduda. 1674.a. oli ta jär-jekordse patukahetsejana Tallinna toomkiriku altari ees; see-kord õnnestus, vist küll mõjuka äia eestkostel, saada ameti-koht Kuusalusse. Ta määrati ka uue testamendi eestikeelse tõlke revidendiks, pidi siis mõnel määral keelt oskama. Boec-leri kogu tegevust võib hinnata õieti kui endamaksmapaneku teostamise püüet ja võimuiha ning kemplemist ja äritsemist usuküsimuste ümber, mis meid otseselt ei huvita, iseloomusta-vad aga teda ennast. Eesti kurnatud talurahvaga pidi tal cle-ma küll nõrk kontakt, et see ei ilmne kusagilt tema töödest. Ta oli huvitatud pigem küll kaunitest kunstidest ja kaunitest daamidest, neist koguni neljale pühendas ta oma 1678.a. ilru-nud eestikeelsed värsitõlkeatsed ja ühega puistas ta 1689.a. jõudvalt Baltimaade tolmuga oma kingadelt, et Kölnis järjekord-selt katoliiklaseks saanuna uut karjääri idandada. Aga sealgi ei lastud tal rahus tegutseda, ikka sunniti valitud ameteist

loobuma. Kohavahetused olid osutunud vajalikuks ikka siis, kui kusagil oli pind tuliseks läinud. Boecler suri Kölnis 1717.a.

Toetudes H. Salu uurimusele püüab P. Ariste Boecleri autorsust mainitud teosele usutavaks teha. Aga vaevalt küll saab tõeks võtta, et nii puhtisiklike huvide killustatuses suutis see rahutu usutegelane koostada nii kainen etnograafilis-felkloristlikku ainekogu, nagu seda on kõnealune raamat. Ka raamatus eneses on kaks stiili: kindlasti Boeclerile kuuluv "Vor-Rede" ja muu osa. Andekusest ei näi Boecleril muidugi puudu olevat. Boecleri eesti keel ei ole halvem ega parem tema kaasaegsete omast. Eestikeelsed laulud on niisiis tõlked saksa keelest. Ainult vaja veel selgitada, kui palju neis kätkeb traditsioonilisi väljendusvahendeid.

Seega ei saa praegustegi andmete alusel teha Boeclerist veel ainuautorit. Peale "Vor-Rede" kuulub temale muidugi käsikirja väljandmise teene, käsikiri oleks muidu võib-olla jäänud kasutult lebama või koguni hävinenud.

Teose järgi laskis 1788.a. Pärnu kooli rektor C.F.Scherwinsky trükki pealiskaudse plagiaadi "Etwas über die Ehsten, besonders über ihren Aberglauben."

Väheste märkustega varustatult publitseeris sama teose Fr.R. Faehlmann publikatsioonide kogus "Scriptores rerum Livonicarum" II (Riga u. Leipzig 1848), ka separaadina. Veel kord ilmus väljaanne samas laos artiklite kogus "Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Ehstland", Riga 1857, koos Paul Einhorni kolme artikliga lätlaste kohta. Ulatuslikkude kommentaaridega varustatult avaldas selle Fr.R. Kreutzwald 1854 Vene Teaduste Akadeemia poolt pealkirjaga "Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten".

Eesti keeles ilmus Forselius-Boecleri tekst J. Jõgeveri poolt tõlgituna ja eessõnaga varustatult (Johann Forselius) 1915.a.

Rahvaluulelisi aineid, kõigepealt lühivorme leidub veel muudugi autoritel, nii ka Johann Hornungil (1660.a. paiku -

1715). 1694.aastal ilmunud "Ünna Luteruse Laste Õppetuses" on antud mõned rahvapärased mütoloogilised terminid, nagu Tundja, Lääbi=Näggija, Päva Vallitseja, Nõid, Lausja, Katsja, Ask, Ma-Emma ehk Ma=allusid tenima, mõnda Paina, Mäggesid, Kivvi, Hallikuid, Sauna=Lelli, Hied ehk Paid Metsas pühaks piddama, ohvrid vima, kahja teggema jne. Mõned terminid leiuvad ka tema grammatikas 1693.a.

1694.aastal saatis Mihkli pastor Heinrich Göseken (1645-1705), Kullamaa Gösekeni poeg, praost Knüpfferile aruande oma kihelkonna olukorra kohta, milles on huvitavaid andmeid rahvapärastest tähtpäevadest ja kommetest. H. Göseken on sündinud 1645.aasta paiku Kullamaal, asus Mihklisse 1672, kus suri 1705. Ta on tegelnud ka vaimuliku kirjanduse tõlkimise küsimustega. Mainitud dokumenti tsiteerib akadeemik A.J. Sjögren uurimuses liivlaste ja kreevingite kohta "Bericht über eine im Auftrage der russischen geographischen Gesellschaft während der Sommermonate des Jahres 1846 nach den Gouvernements Livland und Kurland unternommene Reise zur genauen Untersuchung der Reste der Liwen und Krewingen," ilmus Veimaris 1849.a. väljaandes "Denkschriften der russischen geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg", I. Artiklis leidub nende rahvaste kohta kombeloolist ja etnograafilist materjali.

Thomas Hjärne (Hiärn) (1638-1678) sündis Ingeris pastori pojana, astus 1655.a. Tartu ülikooli, ei lõpetanud seda, vaid katkestas õpingud 1656.a. sõja tõttu. Töötas mitmes ametis, nii oli maakorraldusametnik Ingeris, tolliülema abi Tallinnas, aga et ta oli kurt, takistas see tal ametit pidamast. 1669.a. tegutses ta Virtsu mõisa inspektorina Läänemaal, kus hakkaski koguma ajaloolisi dokumente ja andmeid mälestusmärkide kohta, millest kokku kujunes eri teos "Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte". Teos valmis 1678.a. paiku, trükiti aga alles 1794.a., lõplikul kujul nägi trükivalgust 1835.a. Töö on kaaluvas osas küll kompilatsioon, aga selles leidub mõningaid originaalseidki tähelepanekuid. Talupojad toituvat Hiärne järgi halvemini härraste koertest. Tööd tegevat nad ainult isandatele silmakirjaks. Eestlase halb ise-

loom olevat viletsa olukorra ja halva toidu tagajärg. Seejuures olevat rahvas aga andekas. Rahvaluuleline aines on siin peamiselt uskumuste-alane: kõneldakse rahva pöördumisest kuu poole, m e t e i k u tegemisest jm.

Christian Kelch (1657-1710) on sündinud Pommeris 1657. aastal. Ta käis ülikoolis Frankfurdis Oderi ääres ja Rostokis, õppides teoloogiat ja ajalugu. Õppimise ülikoolis katkestas vaesuse pärast ja tuli 1680.a. Eestimaale koduõpetajaks, peatudes Tallinnas, Laiusel ja Põltsamaal. Juba pisut rohkem kui aasta pärast suutis ta jutlustada eesti keeles. 1682.a. siirdus ta Järva-Jaani pastoriks. Suur näljahäda tabas tema kihelkonda 1695 - 1697, mille jooksul kogu kihelkond peaaegu täielikult välja suri. Sellest masendatud, palus ta end Viru-Jaagupisse üle viia, mis ka toimus 1697.a. Viru-Jaagupisse jäi ta kuni 1710.aastani, millal kutsuti Tallinna Niguliste koguduse pastoriks, suri aga juba samal aastal katku.

Tema teos "Liefländische Historia" (1695), nn. Kelchi kroonika, on võtnud oma andmed osalt vanemaist allikaist, osalt omaenda tähelepanekuist. Kasutada olid tal muude hulgas Russowi, Dionysius Fabriciuse teosed, käes on tal olnud ka Menius. Ta on kasutanud ka Tallinna ja Tartu linna arhiivi. Kirjutama hakkas ta oma kroonikat 1688, lõpetas 1691.a. Viru-Jaagupis kirjutas Kelch oma kroonikale järje, mis avaldati posthuumselt 1875.a. Tartus J. Lossiuse poolt.

Kelchi kroonikat on kasutanud eesti kirjanikud, nii on see saanud andmete ja ainete allikaks eesti ajalooliste romaanide autoritele (Bornhöhe).

Selle 14.leheküljel leidub esimene eesti trükitud rahvalaul "Jörru! Jörru! jooks ma tullen", mis on eesti rahvalaulu esindajana rännanud mööda paljude autorite teoseid. Reisisa Johann Löwenklau (Leuenclauig e. Lewenclaus) peab seda läti lauluks, mis tema kõrvale kuulus nagu "Jerru, Jeru, Mascalon" ja mis ei võivat olla muud kui igatsuse väljendus Jeruusalemma ja Tamaskuse linna järele. See laul tähendaks nagu lisatõendit selle kohta, et lätlased olevat Kiideo-

ni rahva järeltulijad, nagu arvas ajaloolane Paul Einborn 17. saj. esimesel poolel. Selle arvamuse lükkas tagasi ka Tartu ülikooli professor Olavi Hermelin teoses "Origine Livonorum" (1698), tegi ise aga teise eksliku oletuse eestlaste pärinemise kohta Itaaliast.

Dionysius Fabricius astus sammukese edasi, leides, et laul on eestikeelne, ainult ta pidas seda palvuseks metsajumalatele.

Alles Kelch taipab õigesti, et siin on tegemist armastuslauluga.

Laulu näidet liivimaalaste loomingust on tsiteeritud mujalgi. 1700 .a. kirjeldas Austria keisri saadiku kaaslane, keegi jesuiit, Tallinna olusid, Tallinna majade ehitusviisi, tähtsamaid ehitusi, kasutatavaid keeli jne. Selles ladinakeelses käsikirjas kohtame ka "Jörru, Jörru..."

1764.a. avaldati see tekst ajalehes "Königsbergische Zeitung" lamburite lauluks nimetatuna. Herderi rahvusvahelisest antoloogiast on selle endale kopeerinud saksa keeles ka Karl Marx.

O.W. Masing teeb laulu kohta ulatusliku keelelise analüüsi.

Laul ise kuulub küll väljasurevate hulka, aga versioon sellest leidub Eljas Raussi käsikirjas Soome Kirjanduse Seltsis. Käsikirjas on materjal 1850-ndaist aastast noteeritud Soome lahe saarestikust.

Ka Kelch usub Liivimaa talupoegade nõiavõimeid, nende moondumist libahuntideks.

Kelchi kroonika kaudu on levinud ka arvamus, et eestlased on abielurikkumist nimetanud Tullitö, mida Gadebusch seletab: eestlased karistanud abielurikkujaid tulega.

Kroonika ajaloolises ja geograafilises osas leidub palju vigu, olustiku kujutamises aga paljugi tähelepanuväärset.

Johann Arnold v Brand (1647-1691). Tema esivanemad on põgenenud usulistel põhjustel Flandriast Saksamaale. Vanaisa ja isa olid riigiteenistuses. J.A. Brand sündis Brandenburgis 1647, käis mitmes ülikoolis. Kuurvürst Friedrich Wilhelm läki-

tas saatkonna Vene tsaari juurde Moskvasse 1673.a., sellesse saatkonda kuulus ka Brand. 1680.a. sai ta õigusteaduse doktori, 1683.a. professoriks Duisburgis.

Reisist Venemaale kirjutas Brand raamatu, mis posthuumselt välja anti ja mis sisaldab notiitse ka Vastseliinast. Raamatu pealkiri on "Reysen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefeland, Plesscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien", Wesel 1702.a. (Hollandikeelne väljaanne ilmus Utrechtis 1703.a.)

Johan Arnold v. Brand on oma läbisõidul Venemaale Vastseliinast 1673.aastal kuulnud kahemõttelise laulukese "Tulle tenne, titerken". Aga see ei ole Brandi kõige tähelepandavam notiits eesti rahvaluule alalt. Palju väärtuslikumad on kombeloolised andmed koos etnograafiliste faktide ja itkude kirjeldamisega, milles refereeritakse itkuteksti traditsioonilist osa. Ka Brand, nagu Oleariuski, toob ära alamsaksakeelse laulu "Liefvländisch Buer", mida ta ei saanud muidugi talupoegadelt, vaid kohalikelt saklastelt, kelle hulgas see satiiriline laul, tõenäoliselt rohkem kui saja-aastasest ringkäigust hoolimata, oli siis veel tuttav.

Lühikese etnograafilise märkuse teeb läbisõitva vaatlejana F.G. Weber, kes on märganud laulvaid lõikajaid põllul.

Friedrich Christian Weber (sünni- ja surma-aasta on teadmata) oli Hannoveri diplomaat, kes tegutses diplomaatilisel alal Venemaal ajavahemikus 1714 - 1719. Ta saabus Venemaale Peeter Suure juurde 1714.aastal ja lahkus 1719. Pärast Venemaalt lahkumist korraldas trükki oma Venemaa kohta käiva raamatu "Das veränderte Russland", mis ilmus 1721.aastal ja sai populaarseks ning loetavaks. Sellest ilmus uusi trükke veel 1729, 1738 ja 1744. Teos tõlgiti ka paljudesse keeltesse. Nii ilmus inglise keeles 1722.a. ja 1723.a., peale selle ka prantsuse keeles. Eestlaste maal oli Weber 1714.a. läbisõidul Peterburisse ja 1718.aastal Tallinna. Nähtavasti esimese läbisõidu puhul on ta teinud ka oma märkuse eestlaste laulude ja laulmise kohta.

Mõningais eestikeelseis kirjanduslikes pulmalauludes,

näit. 1717.aastest pärinevas anonüümses "Pulma Laulus", nagu seesugused laulud leidsid kasutamist valitseva klassi, sakste pulmades, leidub eesti pulmateglaste terminoloogiat. Nii kõneldakse seal õlletajaist, s.o. saajanaistest või kaasitajatest, esinevad terminid langukene, isamees, pruudi ema, peigmees, peiuipoiss ja pruuttüdruk. Rahvapärast mõtteviisi selles laulus muidugi ei leidu, kuigi on võimalik, et rahvalikke motiive võib olla meils siiaaani veel tundmata jäänud pulmalauludes.

Käsikirjadest, milles leidub rahvaluulelist materjali, on S. H. V e s t r i n g i (1663-1749) eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri. Selles leidub 88 vanasõna, 114 kõnekäändu ja idiomaatilist väljendit ning 17 mõistatust. Käsikiri on koostatud 1720-ndail aastail ning on võimalik, et seda on kasutatud Anton Thor Helle poolt, Hupel aga märgib otseselt selle kasutamist. 88 vanasõnast esineb Thor Hellel 64, Hupelil 63, sealgi redaktsiooniliste erinevustega.

Teine käsikiri on Otepää pastori J. Chr. G l a r e (? - 1740) lõunamurdeline eesti keele grammatika, mida on palju kopeeritud ja Hupel oma põhja- ja lõunamurdelise grammatika koostamiseks kasutanud. Ka see on koostatud 1720-ndail aastail, sest 1730-ndal aastal tehtud koopiat peetakse algvariandile (mida pole vist säilinud) kõige lähemaks. Igas koopias säilinud neljast koopiast on erinevusi vanasõnade arvus. Kogusummas leidub eri versioonides 123 iseseisvat vanasõna, millest 106 langevad ühte Anton Thor Helle grammatika lisas toodud vanasõnadega ja arvatakse pärinevat Põhja-Eestist. Oletus ühise allika olemasolust Thor Hellele ja Clarele võib pidada paika. Seega on tegemist üsna ulatusliku ainestikuga enne Thor Hellet. Omakorda ei peeta tõenäoliseks vastastikust laenamist Vestringi ja Clare vahel, ka mitte ühiste allikate kasutamist. Kui nii, siis on meil tegemist rikkaliku ainekoguga juba 18. sajandi algul. Clare sõnaraamatu eri koopiad näitavad aga meetodit, kuidas selleaegsed kultuuritegelased hankisid vajalikku materjali üksteiselt ära kirjutamise teel. Nii käsikirjades kui trükistes tundub olevat tõlkelaenulisi vanasõnu, küsimus, millele vanasõnade

uurijad peavad pöörama hoopis rohkem tähelepanu.

Anton Thor Helle (1683-1748) on sündinud 1683.a. Tallinnas, kus tema esivanemad on elanud juba pikemat aega. Gümnaasiumis käis ta Tallinnas, ülikoolis aga Kielis. Arvatakse, et ta eesti keelt mõnevõrra on mõistnud juba noores eas. Vaadetelt oli ta pietist.

Anton Thor Helle asus oma ametikohale Jürisse 1713.aastal, ajal, millal kihelkond oli veel täiesti laostunud. Sõja tagajärjel esines veel palju röövimisi, aga ohtrasti ka katku. Külad ja mõisad olid maha põlenud, osalt täielikult rüüneritud. Kohati polnud külades ühtegi talupoega järele jäänud. Lagedil näit. ainult üks. 1712.a. oli kogu kihelkonnas 221 inimest, neil oli kokku 67 hobust, 83 sarvloomu.

Kohale asunud, hakkas A. Thor Helle majanduslikku elu organiseerima, koole ellu kutsuma ja nende eest hoolitsema. Kõigeaks aitas kaasa küllaldane eesti keele oskus ja tihedad kokkupuuted maarahvaga.

Tema töödest eriti väärtuslik on Halles 1732.a. trükitud, Eberhard Gutsleffi poolt trükkimiseks viimistletud grammatika, raamatu ajaloo seisukohalt ka piibli tõlkimine ja selle väljaandmise organiseerimine.

Grammatikas esitab Thor Helle ainult selliseid sõnu, mis on eestlaste suust tõeliselt kuulnud (Grammatika, lk.8).

Sõnastikus leidub palju kuude, päevade, tuulte, isikute, kohtade, taimede, tööriistade jm. nimetusi, mis praegu on enamasti haruldased. Sagedasti annab autor ka rahvapäraseid sisuseletusi, nii näit. ühenduses tähtpäevadega. Mütoloogilised seletused on selleks, et neid teades paremini nende vastu võidelda. Rahvapärase fraseoloogia tundmaõppimiseks on eri lisa - 525 vanasõna (nende hulgas rida kõnekäände) ja 135 mõistatust. Materjal on täiesti usaldatav ja haruldane. Selle olevat koos sõnastikuga kokku seadnud üks "kristlik sõber", Thor Helle aga ainult revideerinud. Recke-Napiersky leksikon peab kokkuseadjaks Tallinna tütarlastekooli õpetajat Hessi. Viimane väide tekitab kahtlusi, sest Hess kui välismaalane ja linlane sai vaevalt nii põhjalikku kontakti eesti

keele ja rahvaluulega.

Kuigi tehnilist abi võis Hess pakkuda, eriti sõnastiku koostamise alal, tuleb ometi arvata, et peamised materjalid on üles kirjutanud Thor Helle ise, aga võib-olla ka Eberhard Gutsleff, kes raamatu väljaandmise töö teostas ja grammatika eessõnaga varustas.

Rahvaluulelisel ainestikul on Anton Thor Helle grammatikas määratu suur väärtus, eriti lühivormidel, mida sellisel hulgal leidub esmakordselt tema juures ja mida on rohkem kui saja aasta jooksul korduvalt kopeeritud või täiendustega uuesti avaldatud (Hupel jt.). Vanasõnad ja mõistatused peavad teenima peale eesti keele õpetamise veel jutluste illustreerimise tarvet, et selle kaudu äratada talupoja huvi jutluse vastu, nagu seda oli mõistnud juba Martin Luther.

Anton Thor Helle poolt toodud mõistatuste enamik leidub ka Redik Willem Willmanni raamatus "Juttud ja Moistatussed", mille III trükis (1804) leidub 125 mõistatust, avaldatud mõistlikuks ajaviiteks noorele rahvale, et need jõudeajal ei kipuks kõrtsi, parem juba lugegu jutte ja lahendagu mõistatusi.

1729.aastast alates loetakse vennastekoguduste liikumise algust Eestis. Pietism ja herrnhutism mõjusid halvavalt rahvaluule edasielamisele talurahva hulgas. Liikumine ise võttis maad eriti sellepärast, et rahvahulgad mõisnike ja pastorite surve all elasid kohutavas viletsuses ja nad lootsid nüüd sellestki liikumisest mõnevõrra rahuldust, kõigepealt töötas see inimlikumat suhtumist talupojasse. Ka 19.sajandi suured rahvaluulekogujad ja -harrastajad Faehlmann, Kreuzwald ja Hurt kaebasid olukorra üle, et rahvalooming vennaste tegevuse tulemusena on hävinenud või teadjad ei ava usulise kartuse mõjul rahvaluule kogujale oma teadusevarasid.

Õieti on meil siin tegemist kahe mõnevõrra erineva liikumisega: pietismi ja herrnhutismiga.

17.sajandi teisel poolel hakkas tekkima luterluses vool, mis hakkas ortodoksliku õiguslikkuse asemel harrastama tegelikku moraali koos sügavama seesmise vagadusega, intellektuaalsed õpetuslikud alused taheti asendada usuelamustega. Piib-

li süvendatud lugemine pidi andma kätte moraalireeglid inimese igapäevaseks tegevuseks. Varasema pietismi esindaja oli hollandlane Ch.J. Spener, kelle teos "Pia desideria" (1675) sai selle usuvoolu programmiliseks aluseks. Spener ründas kiriku kivinenud dogmaatilisust ja inimesi nende isikliku usulise elamuse puudumise pärast, nõudis samal ajal palvekoosolekuid, kus võivad esineda ka teised koguduse liikmed peale pastori. Tähtsad kristluse avaldumisvormid pole selle õpetuse järgi ei teadmised ega tarkus, vaid tegu ja isiklik elu, mille aluspõhjaks pidi olema lihtsus. Nõnda peeti sagedasti tarbetuks või koguni hülgamisväärseks teadust ja kunste, eriti teatrit, keelatud lõbudeks tantsu, kaardimängu ja suitsetamist, aga koguni ka jalutamist. Pietism irrutas end aga lihtrahvast ja muutus ülemseisuse keskel levivaks sektant usuliikumiseks ning hääbus varsti. Teatavaks teeneks selles liikumises on siiski mõnevõrra rahvakeelse kirjanduse soetamine ja koolide arendamine, mille programmides hakati suuremat rõhku asetama reaalinetele.

18.sajandil töötas meie kirikuis mitu pietisti, nende hulka arvatakse ka Anton Thor Helle ja Eberhard Gutsleff.

Pietismi eriharju moodustab vennastekoguduse liikumine. Ka vennastekogudus ei lubanud oma liikmetele süütutki rõõmu. Keelatud oli kõik, mis piiblis otse lubatud ei ole. Sellepärast siis ka rahvalaulud, muinasjutud, koguni kirev rahvarõivas langes vennaste põlu alla. Nii on paljudes kohtades Läänemaal, Tartu ümbruses ja mujalgi rahvaluule vennaste tegevuse mõjul üsna varakult, juba 19.sajandil, välja surnud. Ainuke liik, millega nähtavasti ka vagalased pastorid tegelesid, olid vanasõnad, mille kui kondenseeritud kujundi kasutamine, võimaldas kergemat ligipääsu rahvale.

Kuidas vennastekoguduse liikumine on olnud takistuseks rahvalaulude kasutamisele ja rahvakommetele, selle kohta on sõna võtnud paljud tegelased, olgu lisaks veel ühe vabameelse mõisniku C.F. Huecki märkus:

"Usulised vaated põlgasid ära tantsu ja mängu ja vanad võib-olla paganlikust ajast pärinevad ja sellepärast kuradiist

endast antud kombed ja tavad; ja koguni torupill oli see, mis kui "kuradist" puruks lõiguti, ja mul oli vaeva, sellele uuesti eluõigust saada ja tantsu ning mängu jälle üldiseks teha."

Vennastekoguduse tegelaste hulgast tõusis esile küll ka mõningaid kirja- ja koolimehi (Mango Hans, Michael Ignatius jt.) ja nende käsikirjalise kirjanduse harrastused aitasid edendada kirjaoskust ka rahva hulgas.

Ka vennastekoguduse negatiivne tegevus, võitlus rahvaluule vastu, on jätnud jälgi nende materjalis, mida rahvaluule uurija saab kasutada. Kui Urvastes pastor J.Chr. Quandt hävitas ohvrikohti ja ohvripuid, siis saame neist andmetekogudest teada seesuguste loodusobjektide kunagist olemasolu. Kui meie käsitluses on nende käsikirjalist kirjandust ja kirjeldusi kohalikest oludest, siis sisaldavad needki muistendilisi ja kombeloolisi materjale, andmeid laulude ja pillide kasutamise kohta. Ilmlikkude lõbude kadumisest koos muusika-riistade torupilli, viiuli, kandle kadumisega, ehete ja kirevate riiete kõrvalejätmise ja pulmakära vaikimisega kirjutab ka J. Eckardt teoses "Livland im achtzehnten Jahrhundert", lk. 217 jj.

August Wilhelm Hupel (1737-1819) sündis Weimari vürstkonnas 1737.aastal vaeste vanemate lapsena. Õppis Jenas teoloogiat, omandas aga juba nooruses humaanse ja valgustatud maailmavaate ja entsüklopedistliku hariduse. 1757.a. tuli ta Riiga kodukoolmeistriks, samal ajal sai siin kontakti ka seltsaegsete Riia silmapaistvate haritud meestega, 1760.a. siirdus ta pastoriks Äksi, aga juba 1763.a. näeme teda Põltsamaal samas ametis. Kiiresti on ta õppinud ära eesti keele. Aeg, millal Hupel töötas Põltsamaal, oli selle linnakese õitse-aeg. Põltsamaa lossiomaniik major J.v. Lauw rajas siia rea tööstusi, aret ja haigla juhataja P.E. Wilde asutas omakorda 1766.a. trükikoja, milles hakati välja andma Wilde enda, aga ka teiste teoseid, ja ennekuulmatul esimest tsensuurivaba eestikeelset arstiteaduslikku ajakirja "Lühhikene õppetud" 1766-1767, mille eestikeelse tõlke tegi Wilde teksti järgi A.W. Hupel.

Fig. 1.

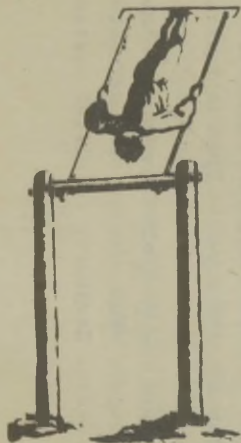

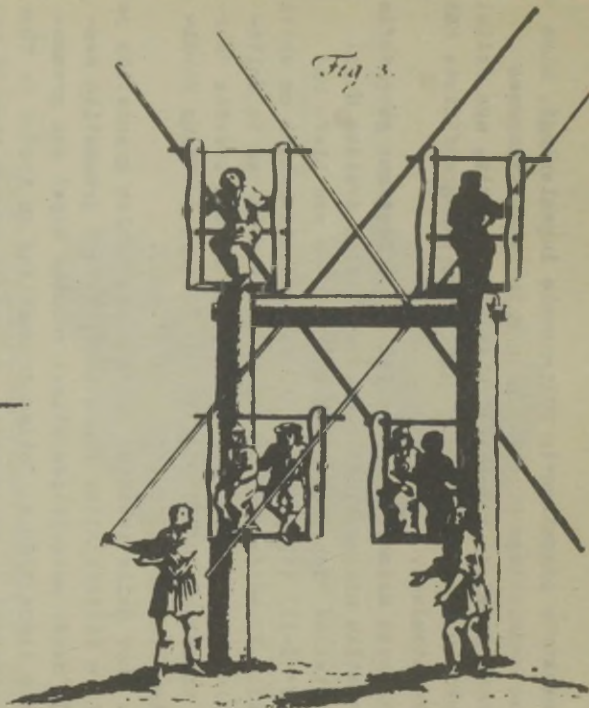
Fig. 2.

Fig. 4.

Fig. 3.

Hupel omakorda organiseeris Põltsamaale lugemisringi, mida varustas raamatutega Riia kirjastaja ja raamatukaupmees Hartknoch. Ajakirja ilmus küll ainult 41 numbrit, aga sellel on siiski suur tähtsus rahva olustiku ja etnograafiliste nähtuste kujutamisel.

Väsimatu andmete kogujana Liivi- ja Eestimaa geograafia ja rahvastiku ning administratsiooni kohta, avaldas Hupel kolmeköitelise "Topographische Nachrichten von Lief- und Ehtland" I-III (1774-1782). Rahvaluule seisukohalt on eriti väärtuslik II köide (1777). Selle lisaks toimetas ta Baltimaade ning kogu Venemaa kohta käivat materjale seerias "Nordische Miscellaneen" (1781-1791 - 28 osa) ja "Neue Nordische Miscellaneen" (1792-1798 - 18 osa).

A. Thor Helle trükitud põhja-eesti-keelse grammatika ja J.C. Clare käsikirjalise lõuna-eesti-keelse grammatika eeskujul ja nende materjalide alusel koostas Hupel oma grammatika, mis ilmus 1780.a. Selles grammatikas on toodud ka Thor Helle vanasõnad ja mõistatused, paljudele juurde lisatud lõuna-eesti-keelsed vasted Clare jt. järgi. Teine trükk sellest ilmus 1818.a.

Hupel on kogunud ka rahvalaule, aga ta ei suutnud neist aru saada, eriti häiris teda arhailine keel, mida pidas meelevaldselt moonutatuks laulikute poolt. Riia kirjastaja Hartknochi kaudu saatis ta eesti rahvalaule koos tõlgetega ka J.G. Herderile, kes neist avaldas oma antoloogia esimeses trükis 7, teises trükis 8. Hupel suri Paides 1819.a. 1803.a. annetas Tartu ülikool talle teenete eest filosoofia, 1818.a. teoloogia audoktori astme.

Oma väljendustes (eriti Wildega koos väljaantud ajakirjas) on ta rahva vastu küllalt sõbralik, nende elu-olukorda parandada, nende vaimset taset tõsta püüdev.

Oma teostes kõneleb Hupel palju eestlastest ja nende elust ning uskumustest.

Eestlase sunnismaisest sõltuvusest tõi Hupel kurbi fakte. Ta teab inimeste müümisest ja vahetamisest hobuste, koerte ja piipude vastu. Seejuures ei oleval eestlased nii kal-

Riia kirjastaja Hartknochi siluett.

lid kui neegrid Ameerika kolooniais. Ta vaidleb vastu neile, kes eestlasi peavad metsrahvaks, sest juba sajandeid on eestlased tegelnud põllunduse, kalanduse, kunsti ja mitmesuguse käsitöoga. Maha surutud on ka eestlase huvi hariduse vastu. Nii lubavat oma talupoegadel kirjutama õppida ükainus mõisnikud, sest üldiselt kardetavat, nagu võiks kirjaoskaja eestlane hakata endale ise kirjutama passe ja vabaduskirju. Hupel nägi eestlase iseloomus palju negatiivset: kavalust, valelikkust, riiakust, kättemaksuhimu, kangekaelsust, ninatar-kust, kahjurõõmu, eriti mõisnikkude vastu, üldist halastamatus; aga kerjuseid ei saadetavat talust kunagi tühjalt mine-ma. Nad olevat ka häbitud, sest nii naised kui ka neiud käi-vat põllul ainult särgis, ka kirikus heidetavat kuumal ajal seljast pealisriided, jäävat ainult särk. Saunaski käivat mõlemast soost eestlased segamini.

Tavaline olevat usaldamatus mõisnike vastu, pidev püüe neid igati tüssata ja nende tagant varastada, eriti sagedane

olevat vilja varastamine. Ka viina oskavat nad vaatidest nii osavalt välja lasta, pitsatit rikkumata. Kvantumi vähenemist maskeeritavat vee lisamisega, viljavargust niisutamisega või tulise üünarpuu asetamisega kotti. Teise talumehe tagant varastamist esinevat väga harva. Seesuguse olukorra põhjuseks peab Hupel täiesti õigesti orjust. Üldine olevat ka valastamine ja vandumine. Valet püütavat varjata needusega: jumal nuhelgu mu põldu ja karja jne. Siit selgub ilmekalt ka talupoja pidev võitlus oma minimaalsete eluvõimaluste eest, mis avaldub ka tüssamistes. Vanasõnatüübid rotist viljasalves või härja suu sidumisest, kes pahmast tallab, on välja kasvanud just neist tingimustest.

Raske töö teeb eestlase tugevaks, külma ja kuuma mittekartvaks, aga ka surmakartmatuks. Eriti kasulik olevat saun ja kehakarastamine lumega. Eestlane elavat aga vaeselt ja mustalt, tihti koos loomadega, tarvitavat aga palju alkoholi.

Eestlane olevat vabadusearmastaja, aga orjusest vabastamiseks ei olevat veel aeg.

Rahvalauludest märgib Hupel sõnade ja meloodia esinemist koos ning ka seda, et rahvalaule suutvat paljud improviseerida. Ta toob ühe pulmalaulu näite eesti keeles, mis leidus juba Herderi kogus, hiljem ka Neusil. Seda lauldi pruudile tanu pähepanemise ajal. Leidub aga veel 2 laulu saksakeelses tõlkes. "Topographische Nachrichten" II osas leidub ka noodinäiteid.

Lauludesse suhtub Hupel halvustavalt. Vähe olevat neis vaimu, paljud olevat aga viletsad ja lapsikud, näit. "Lindude õlu". Pealegi olevat sakslastel raske neist aru saada. Ebaselgused tulenevat sellest, et eestlane meelevaldselt oma keelt moonutavat, aga sellest kõneleb Hupel ka oma grammatikas. Sisus aga leiduvat kibedusi sakslaste vastu, kuigi pilgatakse ka naaberkihelkondi ja neidki, kes pulmades söögiga on kokkuhoidlikud.

Üheks Hupeli tähelepanu-objektiks on refräänid, kõigsepealt kassike kanike, mida Viljandimaal lauldavat venitamisi, Tartumaal seevastu kiiresti, nii et on kuulda kaseke, kannke. Kiigelauludele lisatavat kike älle, töölauludele helele.

Sõõmise juures kiidetakse lauluga heldet peremeest, kokka, õllepruulijet jne.

Hupel tunneb ka eeslaulja ja koori vaheldust või kahe koori ettekannet, viimast peamiselt pulmalaulude esitamisel. Laul on ühehäälnene, aga tavaliselt korratakse iga värssi: üks koor laulab värssi, teine kordab. Koori asemel võib olla eeslaulja, kelle teksti koor kordab.

Laulikuiks on tavaliselt n a i s e d , pulmades aga erilised naislaulikud, mehed sekundeerivad joogi mõjul. Põl-
lutööil ja mängude juures kuulakse ainult tüdrukuid oma kar-
juva lauluga teenivat üldist rahulolemist. Paljudel on loomu-
likku kalduvust laulmiseks ja head häält.

Väikeluule, kõigepealt vanasõnad, tekkivad rahva kom-
metest (Ära arva koera karvast, vaid hambast). Vanasõnad aga
andvat lisamaterjali keeletundmiseks, pastorid jälle saavat
neid edukalt kasutada jutlustes, sest nad tõmbavat endale
kuulaja tähelepanu. Mõistatused ei vääriivat aga üldse maini-
mist.

Vanasõnade kohta arvab Hupel, et need on ühised suure-
male osale rahvast, aga regionaalsete variatsioonidega. Ta
märkab ka ühiseid vanasõnu eri rahvastel, mida seletab lae-
nuga, lõpuks hindab nende stiililist ja kiriklikku agitatsi-
oonilist väärtust.

Muusikariistadest on neil kõigepealt omavalmistatud to-
rupill, mida puhutakse osavasti ja kahehäälselt. Sakslaste
kaudu olevat siia levinud kannel ja viiul. Nendel tehtavat
saatemuusikat tantsule.

Lõbutsemiskohaks suveti, üldiselt lihavõttepühadel, on
k i i g e , mida leiduvat peaaegu igas külas ja kõrtsi juu-
res. Kiigele mahub korraga üks või kaks paari.

Uskumused sünnikommetes on seotud sünnitusvaevade ker-
gendamisega. Üldise arvamuse järgi olevat sünnitus kergem
siis, kui sünnitaja teatab suuresolijaile lapse õige isa.

Rahva elu tihedast sõltuvusest põllutööst annab tunnis-
tust seegi, kuidas rikkalikule odrasaagile järgnevat alati
hulgaliselt pulmi.

Kosjakommete eelloona tutvustab Hupel k u u l a -
m i s t , mis toimub mõne vanaeide kaudu, kelle ülesandeks
on välja selgitada, kas kosjaviin vastu võetakse. Kosjajuttu
tehtavat mõistu, kõneldavat jutu alustuseks mõne looma ära-
jooksmisest. Hupel peatub selle kombe juures juba pikemalt,
kõneldes ka sellest, millised kahjud kannab peigmees pruudi
mahajätmise korral ja vastupidi.

Pulmad toimusid kaks kuni kolm nädalat pärast kiriklik-
ku laulatust, algasid pruudi kodus. Pruudipoolsed pulmalised
olid juba koos, kui peigmehe-poolsed sinna ilmusid ja neid
kindla tseremooniaga vastu võeti. See on ilmne tõend selle
kohta, et rahvakommetel ei olnud kiriklikkudega seost ja neil
oli oluline ning otsustav tähtsus. Samas kirjeldab Hupel kom-
beid, mida kasutati võimalike ohtude vastu (mõõgalöögid piit-
ta, pruudi panemine uju alla jne.). Pulmatoit ei tohtinud
laualt kunagi lõppeda. Pulmatoitudeks oli rukki- ja nisuleib,
või, vorstid, liha, erilised koogid (nisuleib määritud muna-
de ja koorega). Pärast tantsu anti ka suppi ja praadi. Veime-
de jagamine on tähtis järk pulmakombestikus. Veimedeks olid
võõ, sukad, särgid. Lõpuks viidud noorpaar magama loomalauta,
kuhu pruut hommikul üles tõustes pidi jätma kingituse. Kingi-
tusi pani pruut ka mitmele poole majja, kui ta hommikul noore
naisena uue koduga tutvust tehes ümber liikus ja esimest kor-
da ahju pühkis. Kohati kandvat kaasikud ümber meega segatud
õlut. Selle kombe eesmärgiks olnud pruudile raha kogumine.
See meenutab Kodaveres veel hiljaaegu tuntud nn. lemmkibu
kommet. Pulmatraditsioonis leidis palju regionaalseid erine-
vusi.

Järgmisel hommikul olevat lõigatud noorel naisel ka juuk-
sed lühemaks, seotud otsaette pael, mille küljes rippunud ra-
ha. Seda paela võinud naine kanda ühe aasta.

Surnutele pandud hauda kaasa panuseid, erilisi leina-
riideid ei tuntavat, ainult ehteid kantavat ümberpöördukt.
Viljandimaal lõõdavat surnu lahkumise järel raudnael ukse-
künnisesse. Surnute austamine algavat 2.novembril (hingede
aeg).

Töökeeldudest kõneleb Hupel: neljapäeviti tavaliselt ei olevat kedratud, madisepäeval (24.II) olevat ennustatud ilma järgi talve pikkust. Jüripäeval ei lõhutavat puid, et hundid kahju ei teeks. Jaanituli kaitsvat loomi nõiduse eest, maretapäeval (13.VII) ei töötatavat, et karu karjale ja põllule kahju ei teeks, seepärast nimetatavat seda päeva ka k a r - r u s e päevaks; lauritsapäeva õhtul (10.VIII) ei võetavat talus tuld üles tulekahjust hoidumiseks. Mardipäevaga on seotud üldtuttav mardikombestik.

Eri osa on Hupelil rahvameditsiini kohta, kus kõneldakse rahvatarkadest ja arstimisviisidest ning arstimisvahenditest ja arstirohtudest. Samuti leidub siin andmeid veel muudegi kommete ja mütoloogiliste olendite kohta.

Hupeli materjal näib olevat autentne, ise vaatluste ja küsitlemiste kaudu kogutud ning on sellepärast ka hästi kasutatav. Hupeli materjali on kasutanud väga paljud ajaloolased ja rahvastiku uurijad. Sageli ongi raske kindlaks teha, mis temalt on võetud, selleks on vaja veel detailsemat analüüsi.

1867.aastal avaldab K. Körber Tartus Hupeli, Ahrensi, Rosenplänteri jt. järgi koostatud "Ehstnische Hand-Grammatik", kus ta toob omakorda Hupeli järgi valiku eesti vanasõnu ja mõistatusi.

XVIII ja XIX sajandi vahetusel hakkas ka Riias töötav arst O. Huhn (1764-1832) koguma samasuguseid topograafilis-statistilisi andmeid sellekohase teose koostamiseks. Tema tööst on säilinud käsikirju Riia Riiklikus Keskarhiivis. Huhni käsikirjades leidub andmeid siis ka Eesti olustiku ja etnograafia ning rahvaluule kohta, osalt küll trükiteostest. Nii leidub temal andmeid Saaremaa muusikariistade, pillimuusika, rahvalaulu, tantsu ja mitmesuguste kommete, pikemalt pulmade kohta. Ta olevat koostanud ka Saaremaa topograafilise kaardi.

Hupeli materjale on kasutanud ka Wilhelm Christian Friebe (1762-1811). Friebe pärineb Türingist, õppis Saksamaal ülikoolis teoloogiat, statistikat ja loodusteadusi ning oli oma hilisemas tegevuses tüüpiline 18. sajandi valgustaja-

-entsüklopedist. Ta tegutses Põhja-Lätimaal koduõpetajana, 1801.aastast Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Ühingu sekretärina. Friebe kirjutas palju töid Liivimaa pärisorjusliku olukorra kohta ja avaldas oma kirjutusi ka Hupeli väljaandele. Kõige tuttavam on tema "Handbuch der Geschichte Lief-, Ehat- und Kurlands, zum Gebrauch für Jedermann" I-V, Riga 1791-1794. V osas (Riga 1794) kõneleb ta talupoja kalduvusest eriti pulmades lagastada kõigepealt söögi ja joogiga, mida riiklikud korraldused püüdsid pidurdada (vt. Landesordnungen). Esimeses osas leidub märkmeid eestlaste tavade, nõiduse, nõidade karistamise ja ohverdamiste kohta. Ohvrikohti (Pühajõgi jm.) ja hülisi, millele rahvas omistavat suurt jõudu, leiduvat veelgi nii eestlaste kui lätlaste aladel. Seesuguste uskumuste säilimisele ainsaka põhjuseks peab ta katolitsismi, leidmata peapõhjust - ränka orjust. Teine teos "Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehatland", Riga 1794 märgib ta eestlase suurt muusika- ja luulearmastust, milleks eesti keel olevat õrn ja sobiv. Peaaegu iga sõna lõppevat vokaaliga. Lauseis ja lauludes leiduvat satiiri.

Märkimist väärib veel etnoloog ja uurimisreisija Johann Gottlieb Georgi (? - 1802), kes oma uurimisreiside tähelepanekud Venemaa Euroopa ja Aasia osas avaldas teoses "Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten" (1776-1780). Siin kõneldakse teiste soomeugri rahvaste kõrval ka eestlastest. Selle järgi avaldati ka vene keeles "Opisanie vseh obitajuštših v Rossiiskom Gosudarstve narodov, Sanktpeterburg 1799."

Johann Gottlieb Herder (1744-1803) avaldas Ossiani laulude (1760-1768) mõjul mitmesuguste rahvaste rahvalaule kogus "Volkslieder" (1778-1779), mis 2.trüki järgi sai tutvaks pealkirja all "Stimmen der Völker in Liedern (1807). Oma korda Herderi mõjul hakati suuremat tähelepanu pöörama alamate rahvakihtide luulele, selle siirusele ja tundepärasusele ning selle luule loomupärasele ilule. Herder näeb ühtlasi ka rahvaste, nende hulgas eestlaste allasurumist ja väljendab seda ühe eesti laulu "Klage über die Tyrannen der Leibeigenen"

kommentaaris: see pole peetiline pilt, vaid orjuse ägava rahva tõeliselt läbituntud situatsiooni kujutus. Herder ise oli tugevasti mõjutatud Ossiani lauludest ja Eddast ning kõigist ürgseist rahvaloomingunähtustest. Ta pööras Rousseaule viisi "tagasi looduse juurde" luulele: tõeline luule on rahvapärane, ürgne ja samal ajal tundeelamus sisaldav.

Oma maailmavaate kujunemiseks sai Herder otseseid mõjusid saksa filosoofilt J.G. Hamannilt, kes käsitles ka kunstiteoreetilisi küsimusi. Hamann hindas vaba elamuslikku väljendusluulet ning oli vaenulik kuiv-intellektualistliku vastu, samal põhjusel ka valgustusliku ratsionalismi vastu. Tema järgi seesmised elamused, tundmused käivad üle mõistuse, kirk on kõige suure algus. Luule on inimese emakeel. Selline vaateviis lähendas teda rahvaste ürgsele loomingle, rahvaluulele. Noormehena oli Herder Liivimaal kokku puutunud sealse rahva rahvaluulega, milles ta leidiski ürgset elamust ning õppis seda luulet hindama. Hiljem andis talle uusi tõukeid Percy ballaadid (1765) ja Ossiani laulud. 1707.aastal kutsus ta üles koguma rahvalaule, 1771.aastal valmis Herderil teoreetiline kirjutus "Über Ossian", mis ilmus trükist 1773.aastal. Selles väljendab ta oma seisukohti rahvaluule kohta ja kirjutus ise omab suurt tähtsust rahvaluuleteaduse ajaloos. Peale muude võttis Herder siin kasutusele ka nime-tuse rahvalaul (Volkslieder).

Oma mainitud rahvusvahelises antoloogias avaldas ta esimesee trükis 7, teises 8 eesti laulu saksakeelses tõlkes. Need laulud oli ta saanud Riia kirjastaja Hartknochi kaudu A.W. Hupelilt. Kogus ilmunud Kelchi kroonikas avaldatud laulu "Jõrru, Jõrru" olevat Herder võtnud kas otse kroonikast või "Köningsberger Zeitungist" 1764. Sellest kogust on kooperinud endale ka Karl Marx kaks eesti rahvalaulu. Samas teoses tõi Herder ka mõned eesti vanasõnad, mis on saadud Hupelilt, aga ta viitab ka Thor Helle grammatikale. Herder lisab, et paljud vanasõnad on välja kasvanud eestlaste kommetest ja eluviisidest. Paljud vanasõnad on aga ka ühised eestlastele ja lätlastele.

Herderi mõju järelajale rahvaluule väärtuste esiletõstmise ja hindamise osas oli väga suur, seda osa tuleb arvestada paljude autorite juures. Õieti lähtub temast hoopis uus suhtumine rahvaluulesse kui tundepeärasesse luulesse, mis elab allasurutud rahvaste keskel.

Eesti rahvaluule kohta leidub rohkesti andmeid veel 18. sajandi lõpu perioodikas ja topograafilistes kirjeldustes. Nii tõi 1793.a. "Gemeinnütziges Wochenblatt zur Kenntniss der Staaten. Das Russische Reich," Erster Band, lk. 294 jj. peatüki "Die Ehsten", kus kõneldakse eesti rahva päritolust ja etnilisest kuuluvusest, tema sotsiaalsest sõltuvusest (eestlane on pärisori), iseloomust, tema riietusest, ehetest, elamust, kommetest, eriti pulmadest, matusest, ohvrikommetest ja ohvripaikadest, rahvameditsiinist, ehituspaikade valikust. Küllalt on kõnet ka mõisniku ja talupoja vahekorrast: mõisnikud ei käitu sugugi nii halvasti talupoja suhtes kui tema tööülevaatajad. Samas kõneldakse jõhkra mõisavalitseja tapmisest. Siit kuuleme ka orja hinnast: tavaline vallaline noormees maksab 30-50 rubla, kui ta aga on eriti kärmas ja mõningate tööoskustega, maksab rohkem. Kirjeldus baseerub mitmesugustel allikatel (Hupel jt.).

Eestlaste pulmakombestikust (osalt samuti trükiallikate põhjal) leidub teos "Die Feier der Liebe I. Aus einer Handschrift der Oberpriester zu Paphos," Berlin 1795.

Siin kõneldakse kaasikuist, lemmikibu kombest (rahakorjamine meega segatud õlle abil), juuste lõikamisest jm.

Laule kasutatakse (harva küll!) ka ilukirjanduslike teoste illustratsiooniks. Rahvalaulude sakstevaenulise sisu vastu vaidleb F.G. Arvelius oma jutukeses "Tillukenne Rahvas" (1782). Kui rahvalaulu värsipaarist

"pissokessi piinatakse!
rammotummi raisatakse!"

võivat järeldada, nagu oleks talupoja kehalise kängumise põhjuseks teosundus, ei olevat see tõsi. See rahvavaenulik avaldus pole muidugi haruldane, kuigi seda pole alati seotud mingi konkreetse rahvalauluga.

Väga suurt mõju on avaldanud ka Schlegeli reisikirjeldused I - X (1819 - 1834).

Christian Hieronymus Justus v. Schlegel (1757-1842) pärineb põlisest haritud perekonnast. Ta sündis Jenas 1757.aastal, sai esimese hariduse sealsamas linnakoolis, kus tema isa Johann Christoph, matemaatikaprofessori poeg, töötas õpetajana. Ise musikaalne, andis isa talle ka muusikalist juhatust. Schlegel sai humanistliku hariduse. Jenast saadeti noormees edasi Weimari, kus paljude heade õpetajate hulgas mõjutas teda sügavalt saksa muinasjuttude ümberlooja Musäus, kes töötas Weimari gümnaasiumi professorina 1768. aastast peale. Musäus kuulus Wielandi, Bertuchi jt. kõrval sellesse kirjanikkude ja kunstnikkude ringi, kes hertsoginna Anna Amalia eestkoste all Weimaris valmistasid ette klassikalist aega. Musäusest kui saksa kirjanduse juurde juhatajast kirjutab Schlegel hiljem kiitvalt. Ka Goethe ja Wielandi hilisem Weimaris viibimine lisas mõjutusi, samuti nagu mõjutasid Schlegelit ka Herderi artiklid ja "Volkslieder" allasurutud rahvaste loomingu jälgimisele. Uute keelte õppimine avas talle tee inglise, prantsuse ja itaalia klassikalise kirjanduse juurde. Kirjanduslikus õhustikus kasvanud, katsetas ta ka ise kirjanduslikul alal, luues tragöödia "Inkvisitsioon" (1780).

Nagu gümnaasiumis, äratas ta tähelepanu ka Jena ülikoolis, kus õppis 1775-1779.

Lõpetanud õpingud, asus Schlegel 1780.a. koduõpetajaametisse Eestimaal. Õpetaja-aastate muljed väljenduvad reisikirjades, eriti oli ta rabatud raskest pärisorjusest, mis valitses siin. Tundepäraselt kirjeldas ta nähtud pärisorjuslikku olukorda, kuidas härrased kohtlesid orje, ta oli näinud seda oma peatuspaikades Viru- ja Järvamaal. See täitis noort Schlegelit värina ning hirmuga. Sügav kaastunne tekkis tal allasurutud rahva vastu. Ta hakkas seda rahvast te rasemalt vaatlema ja märkas just rahvaloomingus suuri väärtusi. Ka rahva karakteri halvad küljed lasksid end seletada raske orjusega, ainult iseteadvuse ja trotsi kõrval märkas Schlegel paiguti liigset liibitsemist, mis tundus talle vas-

tumeelsena. Eestlase elu, arvamuste ning kujutelmade ligemaks tundmaõppimiseks otsis ta võimalusi nendega kokkupuutumiseks igas olukorras: tõi, mõisas härra silma ning kupa kepi ees, hütis perekonna keskel, põllul, kiigel, pulmades, varrudel. Seal ta katsus aru saada rahva lauludest, muinasjuttudest, väljendist, mis olid täis lihtsa tööinimese tundmusi ja fantaasiat.

1782.a. ordineeriti Schlegel Tallinnas vaimulikku, kohe pärast seda sõitis ta Mogiljovi pastorikohale. 1783.a. isupuole tuli ta Amblasse, et seal pühitseda koos oma sünnipäevaga ka pulmi praost Lücke kasvandiku Helene Eleonore Pauckeriga. Jõuluks oli ta jälle Mogiljovis.

1807.a. sõidul oma naise sugulaste juurde Amblasse ja Simunasse ärkasid uuesti tema huvid eesti rahva, tema ise-laadi, mõistatuste, vanasõnade, laulude ja muinasjuttude vastu, mida ta uuesti koguma, uurima ja heatahtlikult kommenteerima hakkas.

1796.a. loobus Schlegel pastoriametist ja siirdus Vene postivalitsuse teenistusse. Ta suri Peterburis 1842.a. kõrges vanaduses, valiti lühikest aega enne surma värskest asutatud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu auliikmeks.

Schlegeli kümneköiteline teos "Reisen in mehrere russische Gouvernements" sisaldab õige palju esmajärgulist etnograafilist ja rahvaluulelist ainet, viimaselt alalt rohkesti laule (umb. 150 rahvalaulu eesti, enamasti saksakeelses tõlkes) ja laulude ettekandmise kirjeldusi, laulude esitamise kohti, laulikute tegevust, improvisatsiooni ja traditsiooni küsimusi jne. Veel enne kui Grimmide muinasjuttude valimik (1812, 1815) sai kuulsaks, kirjutas Schlegel tunnustavalt eestlaste muinasjuttudest.

1787.aastal ilmus Saksamaal Wielandi ajakirjas "Der Teutsche Merkur" "S" nimemärgi all artikkel "Volksgedichte der Estnischen Nation", milles tutvustatakse 13 eesti rahvalaulu saksa keeles, põimitud deskriptiivsesse artiklisse, kus on kõnet ka rahvalaulude ettekandmisest. Kolme laulu juures on ka eestikeelne originaal ("Kust tundsid meile tulla", "Saaja

teretamine" ja "Eks võind salaja tulla"). Enamik laule on pulmalaulud. Artiklis antakse ka pulmakommete kirjeldusi, sest autor on ise ühest pulmast osa võtnud. Osa on kiigelaule, lõikuslaule, orjuslaule ("Miks on meie maad madalad") ja tuhulaule.

R e i s e n

in mehrere

russische Gouvernements

in den Jahren

178*, 1801, 1807 und 1815.

Erstes Bändchen.

Mit Rusifizierungen.

Meiningen,

in der Kopsnerschen Hofbuchhandlung.

1 8 1 9.

Chr.H.J. Schlegeli reisikirjelduse
esimese köite tiitelleht.

Sellega ligidases seoses ilmus 1788.aastal samas ajakirjas artikkel "Etwas über Form, Geist, Charakter, Sprache, Musik und Tanz der Estnischen Nation". Artikkel näib olevat kirjutatud 1783.aastal. Siin kõneldakse eestlaste välistest joontest ja nende vaimsetest omadustest, keelest, lauludest ja tantsudest. Eestlastel olevat suur kalduvus luuleks, ja nende luulet peab ta tähelepanuväärseks. Artikli juures leidub kolm rahvaviisi, lisaks märkus, et peale monohordi tunnevad talupojad muusikariistadest torupilli, mis on just eriti populaarne.

Eestimaal on Schlegel esmakordselt viibinud vist 1780-1783.a., sellest vist 1782.a. lõpul paar nädalat ka Tartus.

Schlegeli poolt 1787.aastal avaldatud artikkel kajastab vastu laiemaltki, see ilmus täielikult inglise keeles 1795.a. Londonis, uustrükis 1885.a. ajakirjas "The Folk-Lore Journal" Vol.III. Part.II pealkirja all "Popular Poetry of the Esthoni-ans". Schlegeli järgi avaldas ühe eesti rahvalaulu ingliskeelses tõlkes ka inglise kirjanik Maria Edgeworth "Tales and Miscellanens" I, 1825.

Almanahhis "Dorpater Jahrbücher" I, lk. 230 (ka 226) viitab sellele nende reisikirjade retsensent esmakordselt, et tagasihoidlik initsiaal "S" varjab enda taga Ch.H.J. Schlegelit. Sama retsensent tutvustab ühtlasi autorit ja tema reisi-ruamatut pisut ligemalt. "S" nimemärgi all ilmus 1805.a. ajakirjas "St. Peterburgische Monatschrift zur Unterhaltung und Belehrung" jaanuari ja mai numbris artikkel eesti mõistatus-te kohta "Ehstnische Räthsel". Küsitlusele on lisatud 20 eestikeelset mõistatust koos saksakeelse tõlkega. Avaldaja nimetab mõistatusi õnnestunuiks ja vaimukaiks.

"Reiside" esimeses köites väidab Schlegel end selle üle uhkust tundvat, et ta esimesena ühe Baltimaal seni tundmata rahva loomingu 1787-1788.aastal avalikult tutvustas.

Autor on Eestimaal palju reisinud ning suutnud selle kõrval rohkesti tähelepanekuid teha. Kuigi reisikirjelduste autor on kasutanud ka trükitud allikaid (Läti Henriku kroonika, Hupeli ja Luce teosed jm.), on tema isiklikud vaatlu-

sed sellest hoolimata suures ülekaalus, pealegi on kirjeldused tehtud ilma igasuguse erapoolikusega, objektiivselt, võiks ütelda koguni - armastusega oma vaatlusobjekti vastu. Ka selles lähenemises rahvale võiks otsida Herderi mõjusid. Tegevus koduõpetajana ja perekondlikud suhted siinsete sakslastega pakkusid Schlegelile otsest kontakti eestlastega ja vahetu vaatluse võimalusi, oluliselt Viru-, Järva- ja Harjumaal. Abielu Amblas J.Chr. Pauckeri tütre Helene-Eleonorega sidus teda veelgi tihedamini eestlaste maaga.

I köites kirjeldab Schlegel eesti talupoegade elu-olu ja nende lauluarmastust. Eestlasel olevat palju loomulikku kalduvust luuleks. Tema keel olevat kõlav ja harmooniline. Osa I köites avaldatud materjali ilmus juba ajakirja "Der Teutsche Merkur" 1787 ja 1798.aastakäigus.

V köites, milles leiduvad 1807.a. juunikuu reisi andmed Järva- ja vist ka Virumaalt, märgib Schlegel eestlaste töökust. Eestlased tegevat oma puutööd ja ka riided kōik ise. Põllumajanduse alalt kõneleb ta alategemisest. Mis teda aga eriti huvitab, on laul. Tüdrukud on kerged improviiseerima, autor on neid näinud kiigel, ka mehed lõõvat heastujus kaasa (nagu näitas Hupelgi). Hupelilt pärineb ka märkus eestlaste riimiliste laulude olemasolu kohta, mis pealegi olevat võõrmõjulised, seejuures riimita laulus on algupäraselt eestlaste omad. Schlegel kõneleb ka eeslaulja ja koori suhetest: üks laulab ees, teised kordavad, lõikusel üks laulab värsi, teine kordab. Ja kiigel: kiigelaua kummaski otsas oli 3 neidu, üks laulis sõnad, teised kordasid, aga võitaid jaguneda ka kaheks kooriks. See kõide on väga väärtuslik vana rahvalaulu ulatusliku iseloomustamise poolest. Mõned näited on antud eesti keeles. Samas köites on juttu veel tantsudest, vanasõnadest ja mõistatustest, nende tabavusest ja fantaasiarikkusest, nende huumorist, mõistatuste andmisest ja muinasjuttude jutustamisest ketrustubades. Juttu on siin ka torupillist ja torupillimuusikast. Lisaks on toodud veel muistendit (üks libahundist) ja kaks muinasjuttu. Lõppeva jagudest leidub siin seletus, nagu oli autor Thor Hellet ja

Hupelilgi. Pikalt vestab ta mõisavargustest ja selle põhjustest. Talupoeg talupoja tagant varastab väga harva, seepärast pole vaja tugevat lukku. Mõisavarguse kohta on saanud Schlegel kelleltki talupojalt seletuse: kunagi on maa kuulunud maarahvale, selle on rüütlid neilt võtnud, sellega ühes ka saagi maast. Sellepärast ütlevad nad, talupojad ei varastavat, vaid võtvat ainult veidi sellest, mis muidu täiesti neile kuuluvat. Rohkesti on juttu ka uskumustest, lõpuks kõneldakse kiigest Rakvere ligidal. Laulud I ja V köites on H.J. Pauckerilt (suri 1819) ja H.W. Pauckerilt (suri 1833) Simunast. Köite juures leidub noodilisa, selles on üks torupilliloo noodistus.

VI köide kõneleb reisis Peterburist Pihkva kubermangu 1815.a. Ta on puutunud kokku põgenikega Eestist mõisnike alt. Osa neist, eriti vallalised, võivat minna koju tagasi, perekonnainimesed aga jäävat võõrile. Huvitavad on siin kirjeldused kooljaitkudest, matustest, panustest surnule, söömistest haudadel ja pühadest paikadest, mida leiduvat ka mujal Eestimaal (Helmes, Amblas). Veei on juttu rahvaarstidest, uskumustest seoses lindudega, kurjast silmast jm. Siin leidub huvitavat veel lauludest ja tantsudest, pulmakommetest ja mõningaist etnograafilistest küsimustest.

Rahva rumaluse vastu parimaks vahendiks on koolid, kus tuleb õpetada ka loodusteaduslikke aineid. Schlegel juhatab, kuidas oleks parem koole korraldada.

VII köites on kõnet Alutaguse rahvastusest, matmiskommetest, vanasõnadest ja mõistatustest ning rahvatantsudest. Köite juures on noodilisa.

VIII köites kirjeldab Schlegel reisi Peterburi-Tallinn 1826. Jälle kõneldakse rahvalauludest, mida võis kuulda juba Narva ligidal üle piiri tulekul. Selles köites leidub ka mitu eestikeelset laulu ("Müüdud neiu", "Lõigake vihud vägevad" jt.). Pikk lugu on Viru- ja Läänemaa pulmakommetest (saadud kohalikult mõisnikult), lisaks Saaremaa kombeid Luce järgi. Oma reisil on ta peatunud Kuusalus, Kundas, Rakveres jm. Köide on varustatud noodilisaga.

II köide kõneleb reisisist Peterburist Tallinna 1827-1829. Jõhvis nägi Hupel eestlaste tantsu, samuti Viru-Nigula kõrtsis, kus mängiti viiulit, Kloodi kõrtsis sikusarve, mis andis teravaid, ebameeldivaid toone. Nii siin kui ka mujal, kus on juttu tantsust, kõneleb Schlegel ka muusikariistadest. Kohati annab Schlegel siin vaatluspilte, nagu neid sõidul võib fikseerida. Kuusalu ja Tallinna vahel märgib ta: "M u u s i - k a t k u u l d u s k a u g e l t . See oli pulm. Juba eile (pühapäeval) oli see alanud. Täna (esmaspäeval) kestis pidutsemine veel edasi. Eestlastel kestab pulm mitu päeva. Aga jälle suured ilusad põllud: selle kõrval aga varsti paljad lagedad tasandikud tee ääres, vaevalt mõned rohuladvad peal." Huvitav on märkus vennastekoguduse liikmete kohta, kes pidanud patuks nii muusikat kui ka tantsu. Kõites leidub märkmeid veel matusekometest, uskumustest (taevakehad), haigustest ja nende ravist. Tõllu muistendid tuuakse Luce järgi, samuti arutlused Thorist ja Tarabitast.

X köide toob 104 eesti laulu saksakeelses tõlkes kommentaaridega. Selle rikkaliku materjali eestikeelsete vastete otsimine jääb folkloristidele ülesandeks. Köite juures leidub ka muusikalisa.

Andmete allikaid on tal olnud palju. Laule on ta saanud rahvaluulekogujatena tuntud H.J. Pauckerilt ja selle pojalt H.W. Pauckerilt, A.F.J. Knüpfferilt jt. Kiigesid, pulmi, matuseid, itkmisi, haudadel söömisi jm. kombeid on ta ise näinud, aga üsna rohkesti ka teiste andmeid kasutanud. Samuti tema etnograafilised kirjeldused on nähtavasti tehtud otsevaatluste põhjal. Ta on palunud andmeid ka kirja teel. Kui palju ta sai positiivseid vastuseid, pole teada, küll aga on ta näit. Hiiumaalt saanud vastuseks - keegi ei laulvat enam rahvalaule, lauldavat ainult kirikulaule. On aga teada, et Hiiumaalt rahvaluule sel ajal veel polnud välja surnud ja kuni hilise ajani võidi saada päris ehtsaid regivärsse. Vastajaks pidi olema asjatundmatu või lauluvaenuline isik.

Kuigi tegemist on põgusate vaatlustega, kuulub Schlegeli muljeteraamat vältimatute allikate hulka eesti rahvaluuleteaduse ajaloos.

. 161

Inclade Allegretto *12. 1. Schupfer's Tanz mit Begleitung in Violoncello*

Handwritten musical score for 'Inclade Allegretto'. It consists of two systems of staves. The first system has a treble clef and a 3/4 time signature. The second system has a bass clef. The music is written in a cursive, handwritten style.

65. Inclade Allegretto *12. 1. Schupfer's Tanz*

Handwritten musical score for '65. Inclade Allegretto'. It consists of two systems of staves. The first system has a treble clef and a 3/4 time signature. The second system has a bass clef. The music is written in a cursive, handwritten style.

. 162

Adagio *12. 3. 'Lena'*

et laissez je hel de et le amus me na le

Handwritten musical score for 'Adagio' with lyrics. It consists of two systems of staves. The first system has a treble clef and a 3/4 time signature. The second system has a bass clef. The lyrics are written in a cursive, handwritten style.

pe a vel an pe a rindes, n'elain jett des sas wa le

'Ain' a raltat vinn san eluan
 Uvokare gyoza
 Kaana paual, 'Ain' miit edgrol
 'Ain' 'Ain' vallaan 'Ain'

Aga 'Ain' raltat jalle
 'Ain' san' raltat 'Ain'
 'Ain' 'Ain' ja 'Ain' miit 'Ain'
 'Ain' 'Ain' miit 'Ain'

Muusikalisa Schlegeli reisikirjelduse juurde.

Johann Wilhelm Ludwig v. Luce (1750-1842) - XVIII sajandi lõpu ja XIX saj. alguse balti-ruksa eesti produktiivne valgustuslikest mõjudest kantud kirjamees. Ta töötas Saaremaal ja avaldas kirjanduse, arsti-, loodusteaduse, ajaloo, etnograafia ja rahvaluule alal hulga raamatuid ja artikleid. Sündis 1750.a. Hasselfeldi linnas, käis Göttingeni ülikoolis ja, Saksamaalt Eestimaale rännanud, sai 1781 Saaremaal koduõpetajaks, 1783 Püha pastoriks, loobus 1785 pastoriametist ja õppis Göttingenis arstiks. 1801.a. asus Luce elama Kuressaarde, kus töötas koolivalitsuses, arstina, politseimeistrina jm. alal. Ta suutis küllalt hästi süveneda saarlaste elusse ja mõtteviisisse ning Saaremaa loodusesse. 1786.a. avaldas ta lühikese teate muuhulgas saarlaste hiu Suure Tõllu kohta ajakirjas "Für Geist und Herz". Selles ajakirjas leidub (1786, 1787) ka muid saarlaste kommete kirjeldusi (pulmad, ristimine, matmine). Saarlaste kommetest, ka Tõllust, kirjutab ta pikemalt veel teoses "Wahrheit und Muthmassung" (1827). Palju huvitavaid ja väärtuslikke tähelepanekuid ravivahuste arstimisvõtete ja arstirohtude alal leidub tema raamatus "Heilmittel der Ehsten auf der Insel Oesel", mis ilmus Pärnus 1829.a. Ta ütleb eessõnas, et ta märgib siin: seda ja teist kasutab eestlane sellel või teisel juhul, nagu ka nimi näitab ja eestlane kinnitab. Nii seletab Luce "Lycopodium Clavatum" (nõiarohi, terviserohi) puhul: nõidusrohi kurja inimese poolt kõhtu nõiutud kärnkonnade, konnade, madude, sisalikku- de jne. vastu neist vabanemiseks. Rohi mõjub oksendusvahendina. Keedis tuimastab nambavalu. Kasutatakse ka täide surmamiseks loomade ja inimeste juures. - Aga juba varem oli ta käsitletud ravimist ja ravimtaimi teoses "Topographische Nachrichten von der Insel Oesel, in medicinischer und ökonomischer Hinsicht," Riga 1823.

Rosenplänteri "Beitrag" avaldas Luce keelelist ja rahvaluulelist ainekku. Luce oli arvamisel, et vanema ajaloo tundmine baseerub muistenditel, mis aga muutuvad suulises traditsioonis kiiresti. Seal leidub ka igasuguseid kaunistusi, isiklike arvamusi jne. Mõnede ajaloolaste oletused baseeruvad rahvalauludel. Kes aga võiks eitada, et laulud ei

ole loodud mingi tõelise sündmuse alusel; kas laulu looja pidas küllalt täpselt kinni sündmustest või andis oma fantaasiale vaba voli. Kuigi on vasturääkivusi rahvaluules, leidub vasturääkivusi ka kroonikute andmeis.

1817.aastal asutas Luce koos kaheksa teise Saaremaa pastoriga Kuressaare Eesti Seltsi, mis statuudi järgi (§ 2) seadis oma ülesandeks eesti keele sõnavara kogumise ja sõnaraamatuis mitte leiduvate sõnade tutvustamise, sõnade tähenduse fikseerimise ja sünonüümide täpsema tähenduse selgitamise, fraseoloogia täiendamise, ortograafia parandamise, keelereeglite normeerimise jm. Seltsi peategevus toimus ringkirjade kaudu (§ 8), mida saadeti ühe käest teise kätte ning mille abil kogutigi soovitatavad andmed. Iga liige võis omaltki poolt lisada küsimusi ja ülesandeid. Töö resultaate kohta tehti kokkuvõtteid aastakoosolekuil. Seltsi kõige hoogsama tegevuse aeg oli 1820-1830, ka liikmete arv ulatus siis üle 40. Selts oli saanud kokku hulga head keelelist ja rahvaluulelist materjali, eriti fraseoloogiat, vanasõnu, jutustusi ja rahvalaule. Osa kogutud originaalmaterjali on pääsnud Rosenplänteri "Beiträge" veergudele, osa leidub veel Rosenplänteri käsikirjade hulgas koopiatena. Oluline osa sellest on aga kaotsi läinud.

Vabahärra Ulrich v. Schlippenbach oma raamatus "Erinnerungen von einer Reise nach St. Petersburg im Jahr 1814", I, Mitau 1816 toob seni tuntule mõningaid täiendavaid andmeid eesti rahvakombestiku ja muu rahvaluule alalt, kuigi näib olevat palju mõjutusi saanud Hupelilt. Nii kõneleb ta katseist sündsast maja kohta leida sipelgate abil, haigustest ja ohverdumistest haiguste tõrjeks, pulmakombeist, riietusest, lähidalt ka rahvalauludest, vanasõnadest, matmiskombeist, põllutööst, seejuures ka kütisetegemisest.

Muudest juhuslikumat laadi väljaannetest tuleks mainida krahv Francois Gabriel de Bray (1765-1832) teost "Essai critique sur l'histoire de la Livonie", mis ilmus Tartus 1817, ja eriti selle kolmandat osa, mis annab mõnesuguse läbilõike XIX sajandi esimeste aastate Balti oludest, on teatavaks edu-

sammukski eelmiste käsitlejate (Friebe, Jannau) töödega, kuigi väldib selle aja teravate küsimuste käsitlemist. Võttes appi Hupeli ja O.W. Masingu vastavad kirjutused, vaatleb ta lühidalt ka paari eesti rahvalaulu ning kõneleb ka eesti pulmadest. Sündinud Prantsusmaal 1765, seal hariduse saanud, sattus ta revolutsiooni ajal emigrantide nimestikku, oli kodutu rändur, kuni asus Baieri valitsuse teenistusse saadikuks, kellena oli Peterburis 1808 - 1810 ja 1815-1822.

August Oldekopi ajakiri "St. Petersburgische Zeitschrift" XI ja XII kd. 1823.a. sisaldab rohkesti kombeloolist materjali (jaaniõhtu, abielu, rasedus, sünd, surm, matused) peamiselt Scherwinzky põhjal. Aga ta on kasutanud ka muid allikaid, eriti Püha jõe (Võhandu) kohta. Veel leidub seal märkmeid õnnetute päevade, ennete ning eufemismide kohta. Tähelepanav on ka, et juba siin tuuakse rida eesti rahvalaulude tõlkeid A.H. Neusi poolt ("Oh seda elu ja õnne"; "Kitsa kile karja" jt.).

Garlieb Helwig Merkel (1769-1850) sündis Liivimaal, sai juba isalt kasvatuse valgustuslik-ratsionalistlikus vaimus. Varasemas nooruses ja noormehena elas ta läbi mitmesuguseid raskusi, mis veeretaskid karisid ette ka tema haridusteele. Ta luges palju prantsuse klassikute ja valgustajate töid, elatas end tundide andmise ja koduõpetajaametiga. Selles ametis osutus tal võimalikuks ka ligemalt tutvuda Liivimaa talupoegade raske majandusliku ja õigusliku olukorraga. Ta otsustas kirjanduse kaudu valgustada neid väärolusid ja kirjutas töö "Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts", mis trükiti 1796.a. Leipzigin. Siin asus ta energiliselt ja veendunult pärisorjusevastasele võitlusele. Samas näitas ta ka, kuidas pärisorjus inimestes arendab just pahelisi iseloomujooni - arglikkust, umbuskat ja laiskust, see kõik aga avaldavat halvavat mõju ka riiklikus ja ühiskondlikus progressis. Ta tegi ettepanekuid, kuidas parandada talupoegade olukorda ja talurahvast isiklikult priiks lasta. Merkel nõudis pärisorjuse tingimusteta kaotamist, aga siiski reformide, mitte revolutsiooni teel. el-

lest valmist on kantud ka tema poolt koos Kotzebuega Berliinis väljaantud ajakirjas "Freimüthige" avaldatud 1804 - 1805. a. talurahvaseadust kritiseeriv artikkel.

Isiklikkude eluraskuste tõttu hilines ka tema hariduskäik. Alles 1796.a. astus ta ülikooli, 1799.a. siirdus Berliini, tegi kaastööd ajakirjadele, 1801 promoveerus doktoriks Frankfurdis Oderi ääres ja sai seal loenguid esteetika alalt. 1803.a. peale tegutses Merkel menuka ajakirjanikuna. 1828 - 1838 toimetas ta ajakirja "Provinzialblatt", millele olvat kaastööd teinud ka Kreutzwald. Mõistmata 1816. ja 1819.a. seaduste kahjulikkust talupoegadele, jäi ta rahule talupoja isikliku vabastamise faktiga, siitpeale kadus ka tema võitlusind talupoegade vabastamise eest õndsas usus, et peamine talupoegade elu arenguks on nüüd kätte võidetud.

1898 - 1899 ilmus veel 2 annet "Die Vorzeit Lieflands", milles kõneldakse idealiseerivalt ka eestlastest. Selle töö koostamiseks on Merkel kasutanud mitmesugust kirjandust. Idealiseerivalt kujutatakse muinaseestlaste ja soomlaste elu ilukirjanduslikus töös "Vannem Ymanta, eine lettische Sage" (1802). Ka folkloristlikud andmed on teistelt, hinnatav on aga tema suhtumine rahvasse ja rahva loomingusse.

Eesti alale pole Merkel nii tähtis kui lätlastele.

Merkeli teoste tõukel hakkas eestlaste elukorda valgustama J.Chr. Petri.

Riigisakslasena nägi Petri Baltimaail valitsevaid ekspluateerimissuhteid hoopis paremini kui enamik kohalikke balti haritlasi, kes tihti ise olid huvitatud talupoja kurnamisest. Ka tema nõudis pärisorjusliku korra tingimusteta kaotamist.

Johann Christoph Petri (1762-1851) pärines Saksamaalt Erfurdi lähedalt. Baltimaale tuli ta 21-aastase noorukina, töötas siin 12 aastat (1784-1796) koduõpetajana aadliperekondades, esialgu Mihklis ja Nissis, ajuti ka Liivimaa kubermangus, Ingris ning Peterburis. 1797.aastal kohtame teda juba gümnaasiumiprofessorina Erfurdis. Oma isiklikud tähelepanekud eesti talupoegade ekspluateerimise kohta võis ta avaldada ainult pärast lahkumist siit. Neis oma teostes süüdistas Pet-

ri julgesti feodaalide klassi ning suhtus tõsise poolehoiduga eksploateeritavasse. Teoses "Briefe über Reval" kirjutas ta tabavalt: eestlane olevat sakslaste põlgamist juba emapiimaga endasse imenud.

Petri teostes leidub ulatuslikult ka eesti rahvaluulelisi materjale, mille kaudu autor püüab iseloomustada eesti rahvast. Esimene teos "Briefe über Reval nebst Nachrichten von Esth- und Liefland" (1800) vaatleb Tallinna elu, selles leidub aga ka eesti talurahva olukorra käsitlemist; seal on kritiseeritud teravalt mõisnikke ja nende elu. Järgnev teos, Petri peateos "Ehstland und die Ehsten" I-III (Gotha 1802) arendab edasi samu protestimõtteid, aga juba kogu Eestimaa ulatuses palju detailsemalt ning hulgaliste näidetega, mis pärinevad tegelikust elust. Kolmas teos "Neue Pittoresken aus dem Norden" (Erfurt 1805) ei lisa endistega võrreldes oluliselt uut.

Petri asus seisukohal, et eestlane elas enne maa anastamist ristirüütelite poolt vaba ja suhteliselt kultuurse rahvana. Korduvad katsed võõrast iket maha raputada on olukorda ainult halvendanud, aga kustumatu viha rõõvballutajate vastu elab edasi eestlaste südameis. Praegu olevat eestlane mõisnikule ainult koer, lojus, keda ei häbeneta isegi temast juhuslikul möödaminekul kepi või piitsuga põhjuseta lüüa. Raske orjatöö on hävitanud tema julguse ja elurõõmu. "Vilets majahütt, kus ta elab, pole tema oma. Põld ja vili, mida ta palehigis harib, ei kuulu temale. Kõik, mis tal on, tema kodukolle, tema kari, sulane, koguni tema naine ja lapsed on tema isanda omad." Kui talumehel ongi mõni paremini haritud maatükk või ilusam loom, tunneb härra kohe kadedust...", et "lurjusel" on nad niisama head kui temal endal, ja paigutab tema ümber tühjale ääremaale, kus ta uuesti peab otsast peale hakkama. "Kuidas võib teda innustada töökus ja hool, kui teda iga silmapilk, niipea kui see meeldib tema türannist pärihärrale, võidakse müüa, kinkida või hobuste, koerte, piibupeade vastu vahetada? Kas ei lammata see põllumehes igasuguse tegevuse tahte. Loomulikult on ta laisk ja vedel,

Rehder

*Ein Ehstlin in ihrem Braut-
schmucke.*

Eesti naine pruudiehtes. J.Chr. Petri
teosest "Ehstland und die Ehsten" I .

nagu seda oleks iga inimene, ka aadlik, kes töötab enda jaoks ainult niipalju, kui ta viletsalt ja vaevaliselt oma kurba elu sees hoiab, mis üle selle, see on kurjast." ... "Nii siis on eestlasele tema hoolsus, tegevus ja töökus pigem kahjulik kui kasulik, oma tulust ei ole tal mingit kasu, tema tööd ei hinnata ega tasuta."

Petri kirjeldab veel üht sunnivahendit talupoegade töö-

lepanemiseks, see on torupill nuudi kõrval. Ta ütleb: "Lõikuse ajal on alati iga lõikajatesalga taga üks või rohkem torupillipuhujaid, et elustada töölisi, kui kupja lõbgid ei mõju. Ja selle nõiakunsti kõikvõimsus mõjub tõe poolest palju kiiremini ja jõulisemalt kui ähvardused, lõbgid ja muud sunnivahendid." Nii ka Schlegel. Torupilli kasutamisest mahajääjate ergutamiseks kõnelevad ka muud rahvaluuleüleskirjutused, eriti talgute kirjeldused Saaremaalt.

Petril on palju näiteid talupoegade surnuks peksmisest, rasketest kehalistest vigastustest. Need julmused kutsuvad muidugi esile vastulööke. Petri mairib 10 aasta jooksul 8 tüüranni tapmist. Ka naised on oma au kaitseks mõisnikke tapnud. Mõisnike suhtumine on kutsunud välja teoorja viha, õeluse, kangekaelsuse, valelikkuse ja ülestõusuvaimu. Sellele kaasneb pagemine. Mõisnikest ei erine kuidagi pastorid. Mis mõis veel järele jätab, selle võtavad kirikhärrad.

Petri ei nõua revolutsiooni, vaid ülaltpoolt tulevaid reforme. Hinnata tuleb siiski siirast soovi talupoegade olukorda veidigi kergendada.

Põhiline osa folkloristlikust ainestikust leidub "Ehstland und die Ehsten" II osas.

Rahvalaulude kohta toob ta paar näidet, kõneleb improvisatsiooni osast nende loomisel ja eesti keele kaunidusest, mis lubavat neid võrrelda koguni itaalia luulega. Laulude hindamisel ja iseloomustamisel kasutab ta Hupeli "Topographische Nachrichten" II osas toodud andmeid. Laul olevat eestlase lemmikajaviide. Lauldavat põllutööl, heinal, kodus ning vahel kõrtsiski. Pealauljaiks pulmades ja varrudel olevat naised. Harilikult jagunevat lauljad kahte koori: üks koor laulvat värssi ette, teine kordavat seda. Samas on kõnet ka refräänidest ja lokaalseist ettekandelistest erinevustest. Petri lisab ka linutamise juures lauldava pulmalaulu saksa-keelse tõlke ning eestikeelse "Venna sõjaloo" katke koos saksa-keelse tõlkega. Selle juurde lisatakse ettekandmisviisi kohta: eestlaulja ja järellauljate suhted. Laulud olevat täis pilget ka sakste kohta, vahel naiivsusi (laul "Lindude õlu"),

mõnikord rõvedusi ja tarbetut kordamist ning keeleväärnamisi. Siin tunneme juba jälle Hupeli iseloomustuse keeleliste arhaismide ja parallelismi kohta.

Muusikariistadest olevat kõige levinenumad torupill, kannel ja viiul, neist esimene väga vana, mida enamik oakavad ise valmistada. Selle hääl meelitavat võimsalt tantsuhimulisi kokku, eriti pidupäeval kõrtsidesse. Et torupillimäng rahvale väga meeldivat, sellepärast kasutavtki mõisnikud seda ka ergutusvahendina töö juures, ja mõju olevat vahel tugevam kui piitsal ja kepil. Viiul ja kannel pärinevat sakslaselt (vt. ka Hupel, lk. 134). Nende hääl kõlavat aga nii, et hoiat kõrvad kinni. Muidu on eestlased Petri järgi aga muusikaandelised, eriti naiste hulgas leiduvat head häälematerjali. Hääleulatus olevat aga väike, ainult 4 tooni - e, fis, gis, a. Eestlaste laul olevat mõjustanud ka kohalikkude sakslaste maitset. Eestlaste tantsud aga olevat lihtsaimad maailmas, aga lõbusad. Kõik tantsivat läbisegi ja east küsimata. Ka mõisa noorhärрад ja preilid tantsivat pidustuste ajal talurahvaga. Samasugune kirjeldus leidub ka Hupelil, kellega leiamegi ühise allika.

Vanasõnad on küll välja kasvanud kohalikest oludest, aga neis puuduvat peenus ja mõttetäius. Samas konstateerib ta ka vene laene. Ka mõistatustes ei leia Petri tähelepanuväärset. Siingi tulevat ette laene.

Rahva uskumuste ja sellega seoses olevate kommete eksisteerimise põhjuseks peab Petri rahva madalat arenemistaset, mille vastu tulevat võidelda ristiusuga ja kultuuri tõstmisega. Rahvast olevat raske võõrutada nõidusest ja muust ebausust. Ka Willmann ja Arvelius ei olevat oma raamatutega suutnud palju ära teha, sest aadel takistavat talupoegadel hariduse saamist ja ka raha ei olevat pärisorjadel. Puuduvat ka lugemishimu. Animistlik uskumus olevat veel üldine ja usukultuse paigad leidvat palju kasutamist. Surnuid püütavat veel matta kalmetesse ja reomägede (reopalkade) kasutamine olevat küllalt sagedane. Petri mainib, et ka tema siinoleku ajal viidud veel pühadesse paikadesse ohvreid - raha, vil-

la, leiba, lõnga, vaha jm. Hupel avastanud Viljandimaal mingi arvatavasti vana kabeli müürid, mille vahele 9 päeva enne jüripäeva kogunenud mehi ja naisi, kes süüdanud lõkke ja heitnud sinna ohvriks raha, toitu jm. Tule ümber istunud kerjused, kes tuld korraldanud ja kellele selle eest tasutud. Müüri ümber aga tantsinud sigimatud naised ihualasti, teised jälle istunud maha sööma ja jooma. Kõikid ka metsas proovimas tantsimise mõju sigivuse saavutamisel.

Paljud eestlased uskuvat sõna jõusse, sellepärast leiduvat neil hulgaliselt uskumusi imestamise kohta ja ka paha püüdvat nad rahvameditsiinipäraselt tõrjuda nõidussõnaga. Niisama hulgaliselt esinevat endeid: sipelgad aitavat kätte näidata ehituse õige asukoha. Tähtpäevade pidamisest ja kombestikust toob Petri mitmeid näiteid, kõige ulatuslikumalt kõneleb jaanipäevast ja jaaniõhtul tehtud tulede puhastavast ning parandavast mõjust. Perekondlikest kommetest on toodud sünd, kosjad, pulmad, matused, osalt kirjanduslikel andmel, osalt omalt poolt nähtud. Rahvameditsiini küsimustes peatub ta pikalt saunal, selle puhtuse tähendusel, aga ka uskumustega seotud osal. Eri peatuse teeb ta talgute juures.

Petri ei osanud aga eesti keelt, sellepärast jäi talle paljugi ähmaseks, kuigi on kasutanud konsultantide abi. Palju on ta laenanud kirjandusest, eriti Hupelilt, kes on temale, nagu Schlegelilegi, suureks autoriteediks. Isiklike tõeähelepanekute osa pulmade, jaanipäeva, talgute jm. kirjeldamisel ei ole kõigest hoolimata tühise tähtsusega.

Karl Gottlob Sonntag (1765-1827), kiriku- ja haridustegelane ning vaimulik kirjanik, on sündinud Dresdeni lähedal vabrikandi pojana, õppis Leipzigi teoloogiat ja sai seal filosoofiadoktori astme. Oli 1788 - 1792 Riia toomkooli rektor, 1803 sai Liivimaa kindralsuperintendandi abiks, hiljem kindralsuperintendandiks. Sonntag kuulus ratsionalistlike teoloogide hulka, kes avaldas suurt mõju ka eesti haridus- ja kultuurielule Rosenpläteri, O.W. Masingu jt. kaudu. Ta oli ka pärisorjuse kaotamise eest võitleja, andis välja mõningaid ajakirju, mille kaudu muuhulgas püüdis arendada haridus- ja kooliolusid. Sonntag püüdis oma majandusliku toetusega lee-

vendada ka Kr.J. Petersoni kooliraskusi. Suri Riias 1827.a.

Vanasõnu avaldas Georg Gottfried Marburg (1755-1835) oma lugemikus "Veikenne oppetusse nink Luggemisse Ramat" (1805).

125 mõistatust avaldas 18.sajandi lõpu balti saksa kirjamees Fr. W. Willmann oma raamatu "Juttud ja Moistatussed" lõpul. Raamatust on säilinud alles 3.trükk 1804.a. Samuti ka teine võidi hilisem kirjamees O.R. v. Holtz toob oma raamatus "Luggemissed Eestima Tallorahva Moistuse ja Süddame Juhhatamisseks" 1817 34 mõistatust.

Kolm eesti muistendit Rõngu kirikuraamatust olid ilmunud saksa keeles Riia ajakirjas "Gelehrte Beiträge zu den Rigischen Anzeigen" 1764, 22. Stück, lk. 171-176 (vrd.Fr. Bienemann jun., "Livländisches Sagenbuch", Reval 1897, lk. 85 j., nr. 104; lk. 179-181, nr. 218; lk. 210-213, nr. 235). Muistend Eimu (Emu) järvest ilmus 1809.a. saksa keeles Thierschi poolt väljaantud "Taschenbuch für Liebe und Freundschaft", millest kõneleb ka Jakob Grimm oma raamatus "Deutsche Mythologie".

Otto Wilhelm Masing (1763-1832) on küll põhiliselt kee-
lemees, valgustuslik publitsist ja ajakirjanik, aga just oma viimases tegevuses kasutas ta rohkesti (osalt tõlkelaenu-
isi) isikuloolisi ja olustikulisi lugusid, milles oli lugeja-
le midagi õpetlikku (Vesi teeb imet, kui naieed teda suus
peavad jt.). Jutustuste hulgas leidub ka mõni muistend, nagu
Valgjärve tekkimine "Maarahva Nädalalehes" 1821. Masingu jär-
gi toob Kreutzwald selle "Inlandis" 1838 saksa keeles. Sama
muistendit refereeritakse ühe uue lisamisega ka "Oleviku Li-
sas" 1884, lk. 316/8.

Õieti ilmus Valgjärve muistend juba Hupeli "Topogra-
phische Nachrichten" III osas, seejärel ajalentes "Rigasche
Stadtblätter" 1815, "Neue Indländische Blätter" 1818 ja sa-
jandi lõpupoole ka veel Jungi "Kodumaalt" 7. osas. Niisiis -
küllalt armastatud ja põnev looke, mis ka Masingule meeldis.

Üheks oma kasvatuslikuks ülesandeks peab Masing ebaus-
vastast võitlust. Kalendrites ikka veel avaldatavate ebaus-

laadiliste nõuannete vastu kirjutas ta 1823.a. Markvardi kalendris "Mis neist tähhendustest piddada, mis tähtramatus nähtakse ollevat, ja ütlevad: hea aadrid lasta; hea kuppo lasta; hea lapsi ärravõerutada, ja muud seesugust asja." 1826. aasta kalendris kirjutas Masing teravalt kalendris trükivate ilmaennustuste vastu "Ilmust, mis Kalendrid ehk Täht- raamatud näitavad":

"Agga et se innimeste nõdrus, et kiusavad jo emalt teada, kuidas eddespiddi luggu saaks ollema ja kässi käima, on nemmad ni palju tühja väljaarvand ja visiks võtnud, kust tulleva pärrast tähhendust ehk teädust arvavad savad: ning, sedda teadmatam üks inimene ehk üks rahvas on, sedda ennam temmal sesuggust asja ja usku prugitavaks on. Seält tullevad siis käekatumised, arbolõmised, unnenäggemiste selle tamised, ja mitmed muud tühjad asjad, miska jummalat kiusatakse, ja liig sagedaste asjata vaeva süddamesse koggutakse."

Veel avaldas O.W. Masing ühe muistendi ja ühe muinasjutu saksa keeles ajalehes "Neue inländische Blätter" 1817.

Masingu brošüür "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" (1816) sisaldab rahvaluulelist terminoloogiat; siin leidub ka hiu ja härjapõlvemehe vastandamine.

"Beiträge" I köites annab ta keelelise analüüsi Kelchi kroonikas avaldatud rahvalaulule, peamiselt küll keele seisukohalt.

Muidu ei pea ta eesti rahvalauludest midagi, eriti nende keele poolest; oma kirjades Rosenplänterile laidab ta Rosenplänteri praktikat laule "Beiträges" avaldada.

Arnold Friedrich Johann Knüpffer (1777-1843) sündis Juurus, käis koolis Tallinnas, sai ülikoolihariduse Jenas ja siirdus Eestimaale kodukoolmeistriks, 1800.a. asus Kadri-na pastoriks, kuhu jäi surmani 1843.a.

Knüpffer kirjutas üles palju rahvaluulet Kadrinast ja ümbruskonnast eesmärgiga saada küllaldaselt vajalikku materjali grammatika ja sõnaraamatu jaoks. Ta on avaldanud palju kirjutusi, eriti keelealaseid, ja rahvalaule Rosenplänteri

"Beiträges" ning "Inlandis". Knüpfferi rahvaluulekogus on ümmarguselt 600 numbrit, leidub Eestimaa Kirjandusliku Ühingu käsikirjade kogus. Laulud kuuluvad heade üleskirjutuste hulka. Ahrens iseloomustab teda kui hoolikat kogujat, kes oli alati varustatud paberi ja pliiatsiga, et noteerida eestlase väljendusi, olgu kodus, külas, jalutuskäikudel, kohtus või ametitalitustel. Omaenese kogumistöö kõrval on ta saanud kogusid ka teistelt, nii Põide pastorilt P. A g t i l t ja Järva-Jaani pastorilt Chr. J. G l a n s t r ö m i l t (1752-1925). Mõlemad kogud on säilinud ainult Knüpfferi käsikirjade hulgas. Ka Kalevipojast teab ta ühe muistendi ning avaldab selle.

Johann Heinrich Rosenplänter (1782-1846) on hariduse- ja kultuuritegelane, kes eesti keelt arendades tegi sellega ühtlasi palju ka eesti rahvaluulelise materjali kogumiseks ja selle kaudu rahvaluuleteaduse arendamiseks.

Rosenplänter sündis 1782.a. Volmaris postijaamapidaja pojana, õppis Tallinna ja Tartu gümnaasiumis, Riia toomkoolis, pidas mitmes kohas maal koduõpetaja ametit, töötas koguni kohtukantseleis ning siirdus Tartusse algkooliõpetajaks. Õppimiseks pidi ta vastavad ressursid ise hankima. 1803.a. astus ta värskelt avatud Tartu ülikooli, mille lõpetas 1806.a. 1808.a. siirdus vaimulikuks Torisse. 1809.a. on ta juba Pärnu Elisabeti koguduses, kus ta töötas surmani peale muu ka koolide arendajana, 1814.a. avas ta Pärnus eesti koolmeistrite kooli, kus muude õppeainete kõrval õpetati eesti keele lugemist ja kirjutamist. Sellest koolist võrsus ka tema hilisem kaastööline, eestikeelsete õpikute autor ning mõningate muinasjuttude üleskirjutaja Eametsa kirjutuskooli õpetaja Abram Holter. Nii olevat "Beiträge" VIII ilmunud 12 muinasjutust osa Holteri üleskirjutatud. Rosenplänter on tuttav ka eestikeelse teatri arendajana Pärnus.

Kõige tähtsam on tema ajakiri "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstrischen Sprache", mida ilmus ajavahemikus 1811-1832 kokku 20 numbrit. Suur hulk artikleid selles ajakirjas kuulub ka Rosenplänterile, peamiselt keelelise sisuga,

rahvaluulest leidub temalt 55 rahvalaulu VII numbris ja vanasõnu XI numbris. Ei ole kahtlust, et siiaigi on ulatunud valgustusajastu ja Herderi mõju (B VI, lk. 16). Kuigi Rosenplänter ega tema kaasaegsed siin rahvalaulu väärtust veel ei mõistnud, seda koguni eitavalt hindavad, ja Rosenplänter rahvaluule avaldamisel koguni arusaamatusi kartis (B VI 5), siiski avaldas ta neid, toetudes Herderile (B VI 57). Rosenplänter leidis aga, et eesti rahvaluule kohta on veel raske midagi ütelda, sest seda on vähe kogutud, pealegi halva eesti keele tundmisega (B VI 16). Muinasjutt, muistend ja mütoloogia on suur objekt ajaloolasele, poeedile ja filosoofile. Rahvalooming pole Rosenplänterile seega esimeses joones kunst, vaid rahva keele tundmaõppimise allikas, ka keele rikastamise ning ajaloo allikas. Sealsamas õpetab ta: Kes tahab olla teise õpetaja ja kasvataja, peab ka selle keelt tundma õppima (B II 9-15; III 82 jj.). Et teist mõjutada, peab teda ja tema elu-olu, kombeid ning harjumusi tundma (B II 4). Rosenplänter õigustab: "Kui me tahame tundma õppida, kuidas eestlane mõtleb ja oma mõtteid väljendab, siis peame lugema, mis meil temalt olemas on, vastaku see meie maitsele või mitte." (B VI, lk. VI). Rosenplänter ise kirjutas ka pikema artikli "Die Ehsten und die Liven" (B X). Knüpfker leiab õigusega, et eesti rahvajuttudest on võimalik paremini õppida eesti keelt kui sakslaste eestikeelsetest sepitsustest (B IX 19).

Rahvalaulude vastu oli ka P.H. Frey oma esimeses eesti poetika katses, proosas aga, koguni igapäevases kõnes leidis ta poeetilisust (B II 16 ll.). Rahvalaule halvustas Rosenplänter Bochmanni laule kommenteerides: peale nime olevat need vaevalt laulud. Eestlast olevat vaja veel palju kasvatada (B II 73-74). Knüpfker aga soovitas kirikulauludes kasutada regivärsi vormi, mis olevat eestlasele mõistetav ja selle kaudu olevat temale kergem ligi pääseda (B IX 13-14); aga ka Rosenplänter ise pidas võimalikuks rahvaluule arhaisemide kasutamist kunstluules (B III 85).

Paljud kriipsutasid alla eestlase kõne vaimukust ja satiirilisisust, nii Frey (B II 17) ja ka Masing (B X 62). Ja

Knüpffer: eestlane rääkivat unikirikust, see vihjavad igavatele jutlustele, mis unutavat magama.

Rõõmu avaldatakse aga eestlaste rebasejuttude üle, mis ilmusid VIII vihus (B IX 20). Samas B IX soovitatakse ka eestlaste mängu ja meelelahutusi.

B III 83 kõneldakse ühest meesrahvalaulikust Kikkeperre Lausest. Rosenplänteri arvates on selliseid veel igas kihelkonnas, kiirustatagu ainult nende materjali päästmisega.

"Beiträge" numbrites on ilmunud rahvaluulelist materjali järgmiselt:

L a u l e . I: 3 laulu Andru pastorilt Bochmannilt. Rosenplänter tänab teda eessõnas kaastöö eest; II: 4 laulu Bochmannilt; III: 1) 4 laulu Kodavere pastorilt Everthilt, 2) 3 laulu m-lle E. Offelt Torist; IV: 48 laulu Väandra mõisnikult Ditmarilt; VII: 55 laulu Rosenplänterilt; X: Jõrrulaulu Äratrükk; XI: 2 laulu A.F.J. Knüpfferilt, neist "Salme laul" ilmus 1822.a. ka Turu ajakirjas "Mnemosyne"; Lõnnrot tõlkis selle ja avaldas "Kanteletares" pealkirja all "Suomettaren synty ja kosijat"; XIV: eesti ja soome rahvalaule leidub näidetena "Soome mütoloogia" tõlke juures; XVII: 10 laulu pastor Everthilt Kodavere; XVIII: 20 laulu A.F.J. Knüpfferilt Kadrinast.

V a n a s õ n u on saadud Lucelt (B I, III), Hoffmannilt Saaremaalt (B II), Everthilt Kodavere (B III), Rosenplänterilt (B I, II, XI), kokku 132 vanasõna.

M õ i s t a t u s i Lucelt (B III), Rosenplänterilt (B III), E. ja B.A. Offelt Torist (B III, VI), kokku 39.

R a h v a j u t t e B VI - 10; B VIII - 12; B XI - 2. Kes on üleskirjutajad? Beiträge VIII avaldatud juttude kohta avaldab ta ise sama vihu eessõnas, et need olnud tema õpilased ja avaldanud need jutud selleks, et näidata, kuidas eestlane ka mõelda ja vaadelda oskab. Mõnda neist võivat kõrvutada Aisopose valmidega. "Beiträge" VIII vihikus ilmunud jutud on avaldatud Soomeski, teoses "Suomen Kansan Satuja ja Tarinoita", 3. osa, Helsinki 1863.

Peale selle leidub ajakirjas mitmesuguseid mütoloogilisi

si ja terminoloogilisi andmeid laialipillatuna mitmele poole artiklitesse ja sõnaseletustesse.

Kõige suurem iseseisev mütolooiline teos on aga Ganander-Thomassoni "Mythologia fennica" (B XIV).

"Beiträge" jäi seisma küll 1832.a., aga Rosenplänter on kavatsenud väljaandmist jätkata hiljemgi, nagu selgub ühest tema käsikirjast Õpetatud Eesti Seltsis 1836.a. See sisaldab mitmesuguseid andmeid: Kuressaare Eesti Seltsi poolt kogutud sõnu, vanasõnu ja laule, mida ta kavatses Hupeli sõnaraamatu lisa nime all jätkuvalt avaldada. Majanduslikud raskused tõenäoliselt sundisid väljaandmise 1832.a. lõplikult katkestama. Väljaanne sisaldab aga suure hulga asendamatu materjali tänapäevani.

"Beiträge" XI vihik oli mõeldud lugemiku jaoks juhuks, kui peaks vajadus tekkima eesti keele õpetamiseks koolides. Vihiku ta pühendabki Tartu ülikooli koolikomisjonile. Tekstide hulgas on mitmesuguseid taluelamu, talupoegade elu ja kommete kirjeldusi, mis siin on esitatud lugemismaterjalina. Autoriks on Rosenplänter ise, enamasti tõenäoliselt tema eestlasest õpilased.

Rosenplänterilt käsikirjas säilinud materjalist on tähtsamad tema muinasjuttude ja vanasõnade käsikiri.

24 muinasjuttu ja muistendit ilmus juba "Beiträges" 1816 - 1818. Osa neist olevat M. Kampmaa järgi Abram Holteri poolt üles kirjutatud, osa Rosenplänteri teiste õpilaste poolt. Jacob Grimm oma raamatus "Reinhart Fuchs" (1834) avaldas neist kuus rebasjuttu. Õpetatud Eesti Seltsi kogus säilitatavas käsikirjas leidub 151 juttu ja üksikuid rahvalaule, üles kirjutatud 1832 - 1836, osalt varemgi. Üleskirjutajaiks on olnud Rosenplänteri 16 leerilast, kõik jutud on dateeritud ja kirja pandud Pärnus. Neid jutte on ta tahtnud avaldada "Beiträges", kalendris või koguni eriraamatuna, aga tseensor on keelanud. pidades mõningaid jutte rahva moraalele tõsiselt ohtlikuks, eriti kui neid avaldada kalendris, mis on palju loetav ja võib sattuda laia lugejaskonna kätte. Suur protsent jutte on pärit kirjandusest, nimelt Willmanni "Jut-

tudest ja mõistatustest", mida on ilmunud 4 trükki (1782-1838) ja mis on leidnud laia leviku, osa veel Rosenplänteri trükitud muinasjuttudest ja Masingu "Maarahva Nädala-lehest" ning veelgi mitmest saksa- ja eestikeelsest allikast, osalt maha kirjutatud, osalt ettelugemise järgi ümber jutustatud. 72 teksti on siiski rahvasuust ja see on küllalt tähelepandav kogu.

Muinasjuttude üleskirjutajaist kõneleb ka Rosenplänter ise B VIII (1817). Sealt selgubki, et ta muinasjutud on saanud oma eestlasist õpilastelt, need on nad üles kirjutanud juba esimestel Pärnus oleku aastatel (s.o. 1814-1815).

Oma seletuse lõppu paigutab Rosenplänter üleskutse: Kas ei tahetaks mujalpoolgi eestlaste valme /muinasjutte/ koguda. See on õieti esimene üleskutse eesti rahvaluule kogumiseks, kuigi autor ei pöördu eestlaste poole.

Suur on ka Rosenplänteri vanasõnade ja kõnekäändude käsitikiri õpetatud Eesti Seltsi kogus. Tiitellehe järgi on Rosenplänter need 606 teksti ise kogunud ja tähestikuliselt korraldanud Pärnus aprillikuus 1825.a. Korraldatud on see materjal niisamuti nagu Thor Hellel ja Hupelil. Sellestki vanasõnade hulgast on ühiseid Anton Thor Hellele 483, mis on tõenäoliselt võetud Hupeli grammatikast. Nii kahaneb Rosenplänteri osa originaaltekstide üleskirjutamisel rahvasuust. Kõnekäände peab Rosenplänter ka keele ja stiili rikastamise vahendiks (B III).

Nii on siis Rosenplänteril teeneid ka rahvaluulelise materjali kogumises.

Tallinna kubermangugümnaasiumi ajaloo ja geograafia, hiljem vanade keelte õpetaja J.C.Ph. Willigerod (1779-1848) avaldas 1814.a. Tallinnas raamatu "Geschichte Ehistlands vom ersten Bekanntwerden desselben bis auf unsre Zeiten", mille teine täielikult ümbertöötatud trükk ilmus 1830.a. Raamatu kirjutamiseks on autor kasutanud Friebe, Jannau, Merkeli jt. teoseid ning kroonikaid, alates Läti Henrikust, ja reisikirjeldusi. Eestlased nimetavat endid maarahvaks või maa meheks. Rahvas olevat vabadust armastav ja oma sõltumatust julgesti

kaitsev. Teoses kõneldakse eestlaste maagilistest kommetest, metsiku tegemisest ja muust viljakusekultusest, noore kuu teretamisest, hiitest, Taarast, piksest, vanaisast, tuuakse jumalate süsteem, mis ei ole eestlaste suhtes paikapidav, kõneldakse ohverdamistest, ennetest, hingedekultusest, nais-teröövimisest ja muudest kosja- ja pulmakommetest, muuseas ka pruudi annetekogumise kombest, lisaks matmiskommetest, ka itkudest ja haudadel söömisest, mis meenutab Brandi reisikirjeldust. Edasi leidub siin veel andmeid neljapäeva pühakspidamisest ja tähtpäevadest. Võhandu jõe segab ta ekelikut Pühajõega Virumaal. Rahvalaulude ja tantsude käsitlemine ba-seerub Hupelil.

Osalt samu allikaid kasutades avaldab Peterburis ilmuv ajaloo-, poliitika- ja kirjanduseajakiri "Sõn otetšestva" (1812-1852) 53. numbris 1819.aastal artikli "O drevnih es-tontsah", milles samuti on juttu eestlastest, sellest, et nad nimetavad endid "Maa Mees", on kõnet ka nende uskumus-test ja kommetest. Sama ajakirja 48.numbris 1818.aastal il-mus ka mõningaid etnograafilisi ja rahvaluulelisi tähelepa-nekuid, aluseks võetud 1817.aastal ilmunud de Bray teos "Es-sai critique sur l'histoire de la Livonie", aga arvestatud teisigi allikaid. Siin ilmus venekeelses tõlkes prantsuse keele vahendusel eesti pulmalaul "Ehi, neidu, eks sa jõua" ja kõneldakse ka üldiselt eesti lauludest. Võrreldes vene tantsudega olevat eestlaste tantsudes vähe originaalset. Lau-lud sisaldavat ka satiiri. Neid esitatavat alati peast, lau-likuiks olevat peaaegu ainult naised. Kõne alla võetakse ka eeslaulja ja koori vahendus. Üldse olevat eestlased heasüdam-likud ja lihtsameelsed, tihti avalduvat nende juures vaimu-kus ja teravmeelsus.

Juhuslikumaid andmeid leidub J.L. v. Parroti teoses "Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschich-te, Mythologie und bürgerliche Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten". Stuttgart 1828. Seal on toodud nimetus Pekol või Pekoln koos selle kirjeliusega. Seda võiks pidada ehk setu Pekoks. Juttu on ka vanasõnadest. Sama teose teine köide

koosneb sõnade ja mõistete kõrvutamisest. Teos sisaldab mõningaid muidki mütoloogilisi mõisteid ja seda on kasutanud oma uurimusteks ka Kreutzwald.

Peeter krahv Manteuffel (1768-1842) on kasutanud oma loomingus rahvaluulelisi aineid, kõigepealt rahvalaule oma jutustuses "Ajaviide peeru valgusel" (1839), mis kuulub selle valgustusajast nakatatud talupoega inimeseks pidava mõisniku tähelepandavate jutustuste hulka. Kõneldes talgutest ja talgulauludest, laseb autor Leenul üht uut talgulaulu laulda "Võtke rõõmsast sirbid kätte", mida Veske oma antoloogias tsiteerib kui päris ehtsat rahvalaulu. Tegelikult on see rahvalaulu ümbertõötus Manteuffeli poolt. Lehekülg hiljem leidub samas teoses laialt tuttav, aga Manteuffeli poolt samuti ümber tõötatud sirbi viskamise laul. Tähelepandav on ka talupoja olustiku kujutamine. Manteuffeli trükkimata materjalide hulgas on leidunud ka vena ja populaarne tantsulaul "Hiir hüppas, kass kargas", mis esines ka Schlegeli I köites. Käsikiri aga hävis 1941.a., ja me ei tea, kas pole tegemist Schlegeli teksti koopiaga.

Kristian Jaak Peterson (1801-1822) on harrastanud eesti rahvaluulet, kopeerinud endale mõned rahvalaulud Knüpfferi kogust, mis on säilinud tema käsikirjades. Tema teeneks on Ganander-Thomassoni "Mythologia fennica" tõlkimine rootsi keelest saksa keelde. Ise pole ta rahvalaule üles kirjutanud, nagu üldse tema kontakt eesti talurahvaga sai olla küllalt vähene, piirdudes vist küll reisidel tehtud kõrtsipeatuste või sugulaste juures viibimisega. Aga ometi on teda paelunud eesti regivärse, nii et ta selle vormilisi eeskujud on teadlikult kasutanud oma luules (mitte küll parallelismi, peale paari juhusliku näite), samuti ka sisulisi motive, näit. vaeslapselaulu pastoraalis "Elts ja Tiiu - karjased". Ka Petersoni isa on olnud õdus laulumees, kellelt poeg on üles kirjutanud pääsukeselaulutähendi (küll nime all "Õõbiku laul"). Isa laulumaneeri viiksatub ka karjastelaulus "Enning Ellu", mille juures leidub viidegi rahva lauluviisile.

Kr.J. Peterson sündis 1801.a. Riias, sai gümnaasiumlha-

riduse sealsamas ja tuli 1819.a. algul Tartu ülikooli teoloogiat õppima, siirdus varsti filoloogilisele stuudiumile, osutades juba varakult suurt andekust ja huvi keelte vastu. Vaesuse tõttu lahkus ta 1820.aastal ülikoolist, läks tagasi Riiga, kus paar viimast aastat viireles puuduses tunniandjana ning raskes haiguses. Siin toimus ka "Mythologia fennica" tõlke lõpuleviimine ning trükkitoimetamine Rosenplänteri "Beiträge" XIV vihikus 1822.

"Mythologia fennica" valmis Gananderil (1749-1790) käsikirjas 1785 ja ilmus 1789.a. soome-rootsi sõnaraamatu lisana. See on üldse laialdane soome mütoloogia esitus, mis jäi kauaks ajaks käsiraamatuks. Struktuurilt on ta entsüklopeediline. Valgustusajastu mõjudest tingituna on tema sõnaseletused juba ratsionalistlikud. Hulk näiteid järeлмаailmale - see ongi Gananderi teose peateene. Autor tuli oma ülesandega muidugi hästi toime, sest et ta ise oli pannud kirja palju rahvaluulet.

Gananderi tööd tõlkides pole Kr.J. Peterson kinni pidanud sõnaraamatu süsteemist, vaid teisendanud seda, nimelt grupeerinud mütoloogilised mõisted tähtsuse järgi ja toonud lisaks näiteid eesti lauluvarast. Et käsikiri tsensuuris kärpimist leidis, ei ole teada, milline oli tõlke Kr.J. Petersoni poolt valminud versioon.

Ganander-Petersoni töö alustab uue ajajärgu eesti muinsuse käsituses. Siin on Soomele vihjates tehtud oletusi, et ka eestlastel pole puudunud oma Olümpos, kuigi selle kohta on leitud veel vähe positiivseid andmeid. Gananderi kaudu kipub esialale selline mütoloogia mõistmine, et ka soome-eesti muistne jumalate maailm on samasuguselt välja arenenud nagu kreeka omagi. Siin avaldub suur minevik pidi aitama innustada allasurutud rahva võitlust oma rõhujate vastu. Teose teekäik trükki pörkas tugevate takistuste vastu. 27.sept.1820 on dateeritud eessõna: sel ajal oli teos valmis. Tartu ülikooli juures tegutsev tsensuurikomitee ei andnud luba trükkimiseks, sest retsensent, eesti keele lektor L.W. Moritz oli vastu põhjusel, et Jeesuse, Neitsi Maarja ja teiste pühade isikute nimed esinevat segamini paganausu jumalustega. Teo-

loogina saavat ta seepärast teost ainult eitada. O.W. Masin-
gu ja K.G. Sonntagi vaheleastumise tõttu pääses teos küll
trükki, aga Moritzi poolt osutatud ristiusk "teotavate" koh-
tadeta, mis kustutati kas Peterburi või Tartu tsensuurikomi-
tees. Pärast teekonda tsensuuri kitsas väravas sai teos trü-
kiloa 30.jaanuaril 1822 ja ilmus samal aastal. Tõukeid eesti
rahvaluule kasutamiseks näib Kr.J. Peterson olevat saanud ka
Schlegelilt, sest eessõna algus "Mythologia Fennica" meenu-
tab väga ligidalt Schlegeli artikli algust ajakirjas "Der
Teutsche Merkur" 1787.

Gananderi "Mythologia fennica" tõlkimisega ja avaldami-
sega pandi alus ulatuslikumale pseudomütoloogia kasutamisele
Eestis. Nii on kirjandusse ja osalt rahvasuhugi tunginud ni-
med ja kujutelmad V a n e m u i n e , I l m a r i n e ,
L ä m m e k ü n e oma alguse saanud siit. Väinämöise nime
puhul tsiteerib Peterson eesti laulu "Kannel", millele ta ise
kommenteerivalt lisab: mõnel eesti laulul on silmapaistev
sarnasus soome omadega, ainult jumalus /Vainemoinen/ on lau-
lust kadunud või selle asemel esineb laulev talupoeg. Seda-
sama on ta väljendanud juba varem, 1820-1821.a. paiku Rosen-
plänterile, kes Petersoni vastava kirja "Beiträge" XV numb-
ris (1822.a.) avaldas.

Gustav Heinrich Schüdlöffel (1798-1859) sündis Jõeläht-
mes ja oli seal isa järel pastoriks kuni surmani. Tema nimi
on kindlasti seotud Kalevipoja-muistendite esmakordse ulatus-
likuma avaldamisega "Inlandis" 1836.a. pealkirja all "Kaal-
lews Sohn", mis kuulub tähelepandavate muistendikogude hulka,
võimalik, et andmed on tema enda poolt kuulnud. Peale selle
pärib temalt kogu rahvalauluüleskirjutusi.

Tähelepandav oma sisu ja positiivse suhtumise poolest
eesti rahvalaulusse on anonüümse autori poolt Gresseli kalend-
ris 1829.a. avaldatud lühike kirjutus "Marahva loud" koos
viie laulunäitega. Siin on lühidalt iseloomustatud rahvalau-
lu traditsioonilisust, varieeruvust, laulu väljakasvamist an-
tud tingimustest, esteetilist mõju ja lõpuks on antud mõned
sõnad laulu kaitseks selle vaenlaste vastu.

19. sajandi kalender toob üldse huvitavat rahvaluulelist materjali, kuigi mitte just ohtralt. Paljudes kirjutistes on tugevasti tunda vanade kommete vastast võitlust.

1836.a. Gresseli kalender kõneleb tähtpäevadest ja vihjamisi tähtpäevakombeist, eriti mängutubadest ja nende mooraalselt laostavast mõjust. Tähtpäevakombeist on juttu ka 1837.a. kalendris (tõnisepäev, küünlapäev jt.). 1838.aasta kalendris tutvustatakse olulisemalt madisepäeva- ja vastlakombeid, ja lõpuks üteldakse: "Agga ennamiste te vimaks kõrtsi pole lähhab, mis vägga laido väärt on". 1839.a. kalendris on juttu jüripäevast ja m e t s i k u tegemisest (vt.) ning vihma palumisest õlle abil. 1840.aasta kalendris tuuakse muude tähtpäevakommete kõrval järgmine jaanipäeva kirjeldus:

"Meie maal ka õhta Jani eli rahvas vannad tõrva tündrid ja muid kõlvatumaid puriisto, kullund lude ja muud seddasugust mäggede ja kõrgematte paikade peäl ridvade otsa püsti seädvad, ehk ka puud, haggio ja hõlgi hunnikusse kokkulauvad ja põllema pannevad. Ennemuiste olli monni koht selle polest kulus, kui on Ebbaverre mäggi veike Maria kihhelkonnas Virromaal, ja Allutagguse Niggola kirriko liggidal need vannad Maria kabellei mürid, et seal tulle jures kange jominne, möllamine ja kauba aiaminegi likus. Tehhakse ka Jani õse monnes kohhas tuld ülles, et noiad karjast ärakeelda. - Tallinnas on Jani õhto ja õse lasna- ja kivvi mäel, ja mitmes kõrges kohtas, ja värrava tagga sakste aedades ja moisades tullokesi nähha; õhto õö peäle on ka linna ümber ja allevittes hulk inimessi likumas ja kõrtsides violi tralli ja õiskamist kuulda. Mis seal siis muud jures, kui jomist ja roppo tööd, ja taggajärrel pohmilust ja häbbi!"

Tähtpäevade tutvustamine lõpeb 1841.aastal.

See kõik on aga väga väike osa kalendreis avaldatud materjalist.

Kaarlo Akseli Gottlund (1796-1875) - soome rahvaluuleteaduse ajaloos tuntud rahvaluule koguja ja uurija, peale selle luuletaja ja ajakirjanik. Gottlund avastas Skandinaavia soomlased ja õieti päästis nende rahvaluule, mis omab

suurt väärtust rahvaluulelisele dateerimisele. Rahvaluule hea tundmise tulemusena väljendas ta 1817.aastal küllalt tähelepandava mõtte: liita olemasolevad laulud tervikuks, saagu sellest siis epos, draama või muu tervikteos, ja sellest võiks sündida Homerose, Ossiani või Nibelungide taolist. Õieti on see ju eepose taastamise mõte, sest romantikud käsitlesid rahvaluule kunagist eksisteerimist terviku kildudena. Stokholmis on ta kirja pannud ka paar eestikeelset laulu Hiiumaalt pärinevalt eestlastest meremeestelt 1831.a. Gottlundi küsitlusobjekt Thomas Piritson ütleb end pärinevat Rõigi kihelkonnast Hakaiste külast. Laulud olevat loomu ja sõnade poolest soome omade sarnased. Ja edasi:

"Heiän laulamus ei ollut sen pitempi kuin 8 polvea kaikkiaan, jotka laulettiin neljässä nivelässä; mutta vaihettiin sillä tavalla, että koska värsyssä oli 10 niveltä (niin kuin usein olikin) niin silloin kukin polvi, ensimmäisessä nivelässä, laulettiin kahesti".

Juhuslikuks noviitsiks tuleb pidada ka Karl Brandti reisikirjelduses toodud kõrtsistseeni, milles kujutatakse mees-
telaulu, kahe mehe vastastikust laulmist, mis sellisena on haruldane, igal juhul aga usaldatav. Brandt oli vaimulikust seisusest kõrvaldatud isik, kellele reisikirjelduste avaldamine oli ka tuluallikaks, nii et ta oma tähelepanu huvitavateks nähtusteks pidi teadlikult teritama.

T ä i e n d a v a t k i r j a n d u s t .

Ü l d o v a .

Белинский, В.Г., О народном творчестве и о подражании ему, Устное поэтическое творчество русского народу, Хрестоматия, Составили С.И. Василенок и В.М. Сидельников, Москва, 1954, лк. 316 jj.

N o v g o r o d i k r o o n i k a .

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, Академия Наук СССР, Институт Истории, М.-Л., 1950

S a x o G r a m m a t i c u s .

Saxos Leben, Saxo Grammaticus, Die ersten neun Bücher der dänischen Geschichte, Übersetzt und erläutert von J. Jantzen, Berlin 1900.

Saxonis Gesta Danorum, Tomus I, Textum continem, Hauniae MCMXXXI, лк. 479.

L ä t i H e n r i k u k r o o n i k a .

Parrot, J.L.v., Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Esten... Erster Band, Stuttgart 1828, лк. 283-301.

Eisen, M.J., Tähtsad mehed, Kuues anne, Läti Hindrek, Heinrich Stahl, Tartu 1884.

Hiekisch, C., Heinrich's von Lettland Mittheilungen über das Heidenthum d. Esten und Liven, Jahresbericht der St. Petersburger St. Katharinenschule 1889.

Генрих Латвийский, Хроника Ливонии, Введение, перевод и комментарии С.А. Аннинского, Предисловие В.А. Быстриянского, М.-Л., 1938.

Гуревич. Ф.А., Древние верования народов Прибалтики по данным "Хроники Ливонии" Генриха Латвийского, Советская этнография 1948, № 4, лк. 70.

Зугис. Я., Очерки по историографии Латвии, Часть I, Прибалтийско-немецкая историография, Академия Наук СССР, Институт Истории, Рига 1949.

H o e n e k e - R e n n e r .

Jung, J., Sakala maa ja Viliandi lossi ja linna aja loust, Lõpetuseks mõned Viliandi maa rahva vanad jutud, Kodu=maalt Nr. 7, Tartu 1878, лк. 35.

Hausmann, R., Ausserkirchliche Begräbnissplätze im Estenlande in christlicher Zeit, Riga 1902.

Winkler, R., Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584-1603), Reval 1909.

Müllenhoff, K., Sagen, Märchen und Lieder des Herzogtums Schleswig, Holstein und Lauenburg, 1921², nr. 8.

Suits, G., Ajaloost kirjandusloos, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX, Tartu 1938, лк. 981-992.

Tekst: /Vahtre, S./, Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315-1348), Tallinn 1960, лк. 91.

M ü n s t e r .

Bibliographie universelle, ancienne et moderne, Tome trentième, Paris 1821.

Лебедев, Н.К., Завоевание земли, Популярная история географических открытий и путешествий, Том II, Новое время /XVI-XVIII вв./, Под редакцией М.С. Боднарского. Москва, 1947, Кн. 50-51.

Niitemaa, V., Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Helsinki 1949, lk. 250 jj.

Laugaste, Ed., Ühe Liivimaa käsitleva alamsaksakeelse laulu ajaloo, ("Ick bin een Lieffländisch Buer.") Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 43, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1956, lk. 136-149.

R u s s o w .

Paucker, H.R., Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, Reval 1849.

Laugaste, Ed., Ühe Liivimaa käsitleva alamsaksakeelse laulu ajaloo, ("Ick bin een Lieffländisch Buer."), TRÜ Toimetised, vihik nr. 43, Tallinn 1956, lk. 136-149.

B e c k e r .

Saareste, A., Gederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, a. 1524-1729, Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XVI, Tartu 1925-1931, lk. 358.

G e o r g M ü l l e r .

Reiman, V., Neununddreissig estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600-1606, Verhandlungen d. GEG XV (1891).

Saareste, A., Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Tartu 1925-1931, lk. 10-13.

Suits, G. ja Lepik, M., Eesti kirjandusajalugu tekstides, Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised IV (1932), lk.129-130.

Tohver, L., Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600-1606), E Kirj. XXIX (1935), lk. 6-24.

S t a h l .

Saareste, A., Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Tartu 1925-1931, lk. 44-45.

Suits, G. ja Lepik, M., Eesti kirjandusajalugu tekstides I (1932), lk. 129.

D i o n y s i u s F a b r i c i u s .

Зутис, Я., Очерки, lk. 50.

Gadebusch, K.G., Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772, lk. 57-58.

T o l g s d o r f .

Зутис, Я., Очерки, lk. 50.

N õ i a p r o t s e s s i d .

Seraphim, E., Zur Geschichte des Aberglaubens in Altlivland, 1684-1704, Nach den Akten des Pernau=Fellinschen Landgerichts, Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft pro 1885 bis 1887, Fellin 1888, lk. 30-46.

Winkler, R., Über Hexenwahn und Hexenprozesse in Estland während der Schwedenherrschaft, Baltische Monatsschrift 1909, Heft 5.

Ariste, P., Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest, E Keel 1936, lk. 1-14; 42-46.

M e n i u s .

Rauch, G., Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690-1710, Schriftenreihe Schweden und Nordeuropa, Heft 5, Essen.

Gadebusch, K.G., Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772.

G u t s l e f f .

Veske, M., Vanad ohvrikohtad, Oma Maa 1884, nr.1, lk. 13-16; nr. 2.

Sitzungsberichte d. GEG 1884, lk. 30.

Ruus, J., Pikkeri palve, E Kirj. IX (1914), lk. 17 jj.

Eisen, M.J., Jõulu-Album (1914).

Eisen, M.J., Eesti mütoloogia I (1920), lk. 181.

Saareste, A., Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Tartu 1925-1931, lk. 98-100; lk. 361.

Suits, G. ja Lepik, M., Eesti kirjandusajalugu tekstides I. (1932), lk. 157 ja 120.

Kampmaa, M., Eesti kirjandusloo peajooned, Esimese ja teise raamatu neljas ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uematele teadustekstidele kohandatud trükk, Tartu 1938.

R a l l i H a n s .

Laakmann, H., Anderson, V., Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680, Tartu 1934.

B o e c l e r - P o r s e l i u s .

Paucker, H.R., Ehtslands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, Reval 1849.

Hermann, K.A., Eesti kirjanduse ajalugu, Tartu 1898, lk. 94-106.

Ariste, P., J.W. Boecleri eestikeelsed laulud 1678.aastal, Keel ja Kirjandus I (1958), nr. 4-5, lk. 259-274.

H o r n u n g .

Saareste, A., Muinasusundilised märkused Hornungil, E Kirj. 1921, nr. 1, lk. 18-19.

H i ä r n .

Kreutzwald, Fr.R., Lisandeid eestlaste mütoloogiale, Inland 1838, Maailm ja mõnda (1953), lk. 75 jj.

O l e a r i u s .

Adelung, Fr., Kritisch-literärliche Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind, Band II, St. Petersburg-Leipzig 1846.

Amelung, F., Bilder zur baltischen Culturgeschichte mit der Bilderklärung und dem Originaltext herausgegeben, Erste Lieferung, Ehtnische Bauernhochzeit Anno 1643 auf dem Gut Kunda, Reval 1879.

Allgemeine Deutsche Biographie, Vierundzwanzigster Band, Leipzig 1887.

Лебедев, Н.К., Завоевание земли, Том II, Москва, 1947, lk. 74-80.

K e l c h .

Leyselevius Mobilis, I., Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua Lingua Scripti, Francofordi MDLXXXVIII, (Vt.lk. 229-230.)

Gadebusch, K.G., Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772, lk. 35-36; 57-58; 155-179.

Dionysii Fabricii Livoniae Historiae compendiosa series MDCCXCV. (Vt. lk. 10.)

Paucker, H.R., Ehatlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, Reval 1849.

Kelch, Christian, Liefländische Historia, Continuation 1690 bis 1707, Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben, Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister versehen von Johannes Lossius, Dorpat 1875.

Winkler, R., Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands herausgegeben von der Estländischen Literarischen Gesellschaft, Bd. V. Reval 1900, lk. 111-130.

Scriptores rerum Livonicarum II, lk. 412 (Dionysius Fabricius).

Leesment, L., Iterinaria in Sueciam et Livoniam anno 1700, Ajalooline Ajakiri 1928, nr. 1.

Saareste, A., Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vane- maid mälestisi, Tartu 1925-1931, lk. 253.

Suits, G. ja Lepik, M., Eesti kirjandusajalugu tekstides I (1932).

Haavio, M., Vana eesti rahvaluulekogu Soomes, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX (Liber Saecularis), Tartu 1938, lk. 144-154.

B r a n d .

Gadebusch, K.G., Abhandlung von Livländischen Geschichtschreibern, Riga 1772, lk. 263-265.

Saareste, A., Cederberg, A.R., Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Tartu 1925-1931, lk. 161.

G ö s e k e n .

Faucker, H.R., Ehtlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge, Reval 1849.

V e s t r i n g .

Laugaste, E., Rahvaluulelisi aineid S.H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised nr. 38, Tallinn 1955, lk. 167-180.

C l a r e .

Fischer, J.B., Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. F.K. Gadebusch livländischer Bibliothek, Nebst andern kürzern Aufsätzen etc, Der nordischen Miscellaneen viertes Stück von August Wilhelm Hupel, Riga 1782.

Kask, A., J.C. Clare eesti keele grammatikast, Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II (1958).

Normann, E., Vanasõnad J.Chr. Clare eesti-saksa sõnaraamatu, keele Seltsi aastaraamat V (1959), lk. 18-40.

В е б о р ь .

Врикнер, А., Ар.Фр. Веборь, Журнал министерства народного просвещения, 1880.

Ворцова, Е., Zeitgenössische Berichte zur Geschichte Russlands, Leipzig 1880.

H e l l e .

Winkler, R., Anton Thor Helle, Reval 1911.

Põldmäe, R., Anton Thor Helle, Esimene eesti piibli tõlkija, Vana Tallinn, IV köide, Tallinna Ajaloo Selts, Tallinn 1939.

V e n n a s t e k o g u d u s .

Hueck, C.F.v., Das Gut Munnalas in Ehistland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845, Mit besonderer Berücksichtigung der landwirtschaftlichen Verhältnisse Ehistlands, Reval 1845, lk. 25-31.

Eckardt, J., Livland im achtzehnten Jahrhundert, Umrisse zu einer livländischen Geschichte, Erster Band: Bis zum Jahre 1766, Leipzig 1876.

Suits, G., Vanemast vennastekoguduse kirjandusest, Raamatu osa Eesti arengus, Tartu 1935, lk. 66-80.

Põldmäe, R., Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel, E Kirj. XXX (1936), lk. 249-269; 324-343.

Põldmäe, R., Anton Thor Helle, Esimene piibli tõlkija, Vana Tallinn, IV köide, Tallinn 1939.

H u p e l .

Зутис, Я., Очерки, lk. 82-85.

Laugaste, E., Estikeelse perioodika 190-aastaseks saamise puhul, Looming 1956, nr.11, lk. 1647-1652.

H u h n .

Eesti NSV ajaloo lugemik. I., Koostasid J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar, Tallinn 1960, lk. 285, 429-432.

H e r d e r .

Sivers, Jęgor v., Herder in Riga 1868.

M/eier/, L., Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlass und dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787) nebst mehreren alten Hochzeitsgedichten in estnischen Sprache, Verhandlung d. GEG VI, Band 4, Dorpat 1896.

Müller-Blattau, J., Hamann und Herder in ihren Beziehungen zur Musik, Schriften der königlichen Deutschen Gesellschaft zu Königsberg Pr. Heft 6, Königsberg 1931, lk. 22-24.

Соколов, Ф.М., Русский фольклор, М, 1941, lk. 41-42.

Reisiger, H., Johann Gottfried Herder, Sein Leben in Selbstzeugnissen, Briefen und Berichten, Berlin 1942.

Steinitz, W., Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten, Berlin 1955.

Mayer, H., Meisterwerke deutscher Literaturkritik, Berlin 1956.

S c h l e g e l .

Paucker, C.J., C.H.J. Schlegel's Leben und Schriften, Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, (Bunge), Band V, Dorpat 1847, lk. 95-107.

Sitzungsberichte d. GEG 1878, lk. 59 (Stieda).

M/eier/, L., Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlass und dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787), Verhandlung d. GEG VI, Band 4, Dorpat 1896.

K/allas/, O., Chr.v. Schlegeli kirjeldused eestlaste elust, Postimees 1897, nr.18-23, 29-31; 1898, nr.18-22, 23-24.

Linda 1903, lk. 135-137; 155-157; 172-173.

Musäus, J.K.A., Märchen und Sagen. Berlin 1957.

Viires, A., Chr.H.J. Schlegeli "Reisen in mehrere Russische Gouvernements" etnograafilise allikana. Etnograafia Muuseumi aastaraamat XVI. Tallinn 1959, lk. 249-274.

F r i e b e .

Зутис, Я., Очерки, lk. 85-89.

M e r k e l .

Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Tartu 1910.

Зутис, Я., Очерки, lk. 92 jj.

Stritzky, K.G., Carlleb Merkel, Riga 1939.

P e t r i .

Зутис, Я., Очерки, lk. 102-107.

L u c e .

Rosenplänter, J.H., Beiträge XII.

Körber, M., Oesel einst und jetzt II, lk. 277.

Ridala, V., Eesti kirjanduse ajalugu koolidele I (1924), lk. 162-164.

Vinkel, A., J.W.L. Luce kultuuriline ja kirjanduslik tegevus, Keel ja Kirjandus I (1958), nr. 4-5, lk. 216-230.

R o s e n p l ä n t e r .

Kampmaa, M., Eesti kirjandusloo peajooned, Esimene jagu, Neljas, ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uematele seisukohatadele kohandatud trükk, Tartu 1938.

Anderson, W., J.H. Rosenplänteri eesti muinasjutud, Suomi V, 16, lk. 15-37.

Kr.J. P e t e r s o n .

Peterson, Kr.J., Laulud, päevaraamat ja kirjad, Korraldanud ja redigeerinud Aino Paltser, Tartu 1922.

Lepik, M., Kristian Jaak Peterson. E Kirj. XXVI (1932), lk. 353-376.

Hautala, J., Suomalaisen kansanrunoudentutkimus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 244. osa, Helsinki 1954, lk. 76 jj.

Lepik, M., Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad, Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed, Uurimusi ja materjale I, Eesti NSV TA Pr.R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Tallinn 1958, lk. 253-275.

M a n t e u f f e l .

Suits, G., 100 aastat krahv Peeter Manteuffeli surmast ja sulest, Postimees 9.V 1942, nr. 110, lk. 8.

G o t t l u n d .

Hautala, J., Suomalainen kansanrunoudentutkimus, Helsinki 1954, lk. 91-101.

4. EESTI RAHVALUULETEADUSE ALGUSPERIOOD.

Siia maani kandis eesti rahvaluule kogumine ja avaldamine veel juhuslikku iseloomu. Olukord muutus kardinaalselt, kui tegevusse astusid eesti valgustajad demokraadid Fr.R. Paehlmann ja Fr.R. Kreutzwald, esimene muistendiaainete koguja ja übertöötaja, osalt rahvapäraste ainete, osalt "Mythologia Fennica" alusel, teine eesti rahvuseepose koostaja, muinasjuttude avaldaja ja übertöötaja ning hulga regivärside ja vanasõnade kirjapanija ning kirjapanekutele õhutaja. Õieti peaks kuuluma siia ka Kr.J. Peterson, kuigi tema tegevus ei olnud ikkagi veel kindlat suunda kujundav.

Õpetatud Eesti Selts.

1802.aastal Tartus taasasutatud ülikool tõi mahajäänud provintsikolkasse uut elu ja vaimset elevust. Pikkamööda hakkas sellest osasaamisele jõudma ka maa pärisrahvast talupoegi, ehkki esialgu ainult passiivselt. Valgustusaja mõjudel hakati suhtuma talupojasse kui inimesse ja järjest kuuldavamaks muutusid hääled tema kaitseks ja tema isiklikuks vabastamiseks, kuni ta 1816-1819 tööpoolest isiklikult priiks lasti, tõi küll, majanduslikult aga hoopis kohutavasse sõltuvusse satus. Siiski hakkas juba teisel kümnendil ülikooli astuma ka eestlasi, kes olid priipõlve kätte saanud juba varem, esialgu mõisaametnike, kõrtsmike või linnakodanike pojad, kellest osa kadakaiks muutus, osa aga eesti rahvusele tõsiselt truuks jäi, temale haritlasena läks oma abi pakkuma ja tema kultuuri arendamisele kaasa aitama. Vajadusest teaduslikke küsimusi, uusi avastusi ja omapoolseidki töötulemusi läbi arutada tekkis kõigepealt ülikoolis töötavate eri rahvusest teadlaste ja muude kultuuritegelaste ringe. 1831.aasta 4.aprillil tuli kokku rühm asjahuvilisi, kelle ühissettevõttena asus tegevusse teaduslik vestlusring, programmiga esineda teaduslike küsimuste alalt igas kuus kord, 2-3 ettekannet koosolekul. Edukaim on olnud loodusteaduste alaring. Teadusliku vestlus-

ringi liikmete poolt hakati Tartus välja andma ka nädalalehte "Das Inland" (1836-1863). Ring on hiljem jagunenud allringideks, millest üks koondas isikud, kes olid huvitatud eesti keelest ja kirjandusest, ajaloost ja geograafiast. Sinna kuulusid siis ka arst dr. Fr.R. Faehlmann, Tartu seminari inspektor D.H. Jürgenson jt. 1837.aastal otsustati Faehlmanni eestvõttel ring muuta iseseisvaks seltsiks, mis hakkas tegutsema Tartu ülikooli juures 18.jaanuarist 1838, pidades koosolekuid iga kuu esimesel kolmapäeval, v.a. kaks suvekuud. Järgmisel, s.o. 1839.a. liitus seltsiga ka Kreutzwald.

Rahvaluule kogumise ja uurimise alal selle varasemal perioodil on seltsil kahtlemata suured teened, kuigi sel ajal veel rahvaluulet ranges teaduslikus ja kunstilises mõttes järsult ei eraldatud ja näit. Faehlmanni ümbertöötatud muistendid ilmusid rahvamuistendite lahtris. Seejuures ei tohi nende kunstilist väärtust kuidagi alahinnata ega ka nende ühiskondlikku tähtsust vähendada.

Õpetatud Eesti Selts on seega Faehlmanni muistendite publitseerija, "Kalevipoja" väljaandmise organiseerija ja esimene väljaandja, aga ka esimese teadusliku kommentaari avaldaja (Blumberg).

Õpetatud Eesti Selts on kogunud väärtusliku rahvaluule originaalkäsikirjade fondi, mis sisaldab materjale Knüpferrilt, peamiselt laule, Rosenplänterilt muinasjuttude korjandus, kogu vanasõnu, rahvalaule ja taevakirju, Kreutzwaldilt rahvalaule ja -jutte, Lagoselt laule, jutte jm. Siin säilitatakse ka Faehlmanni 1839.a. Kalevipoja-kõne käsikiri; Bouborigilt on siin jutte, samuti Neusilt, A. Jakobsonilt ja J. Steinilt, G.J. Schultz-Bertram on siia andnud mitmesugust materjali, ka laule, temale kuulub tõenäoliselt ka Alatskivi Kalevipoja sängi joonistus. Jannault on Laiuse rahvalaule, Jegór v. Siversilt rahvalaule Paistust. Laule on veel C.Reintheilt, Mühlenthalilt, Everthilt, Holzmayerilt ja Murdalt, rootsi rahvalaule Russwurmilt; rahvajutte leidub ka Jungilt.

Selle seltsi väljaandel ilmusid Schroederi pulmakommete monograafia (1888), Holzmayeri "Osiliana" (1873), O. Kalda

80 lutsilaste muinasjuttu (1900), "Kraasna maarahvas" (1904) jm.

Palju väärtuslikke andmeid sisaldavad ka seltsi aasta- raamatud ("Sitzungsberichte"), alates 1861.aastast, enne seda ilmub seltsi tegevuse ülevaateid ja seltsi tegelaste ette- kandeid ja uurimusi "Inlandis".

Kuidas toimusid Õpetatud Eesti Seltsi koosolekud selle algusaegadel, sellest kirjutab Lönrot, kes ise 1844.a. Tartus olles neist osa võttis. Ta kirjutab 16.augustil 1844 dr. F.J. Rabbele Helsingisse:

"Nagu märkad, olen ikka veel Tartus. Dr. Faehlmann, Eesti Õpetatud Seltsi esimees, keelitas mind jääma seltsi koosolekule, mis toimus teisel kuupäeval, ja kuhu mindki kut- suti. See kestis õhtul kella seitsmest öösi kella kaheteist- kümneni. Kõigepealt andis esimees lühikese ülevaate seltsi saavutustest, kavatsustest ja muust seltsi olukorrast seltsi viimasest koosolekust juuni algul. Seejärel kanti registrisse mõned kingitud raamatud ja loeti ette mõned seltsi puuduta- vad kirjad. Siis kanti ette pastor Hollmanni sisseantud uuri- mus eesti noomeneist ja dr. Hansen esitas peaosad tema poolt kirjutatud uurimusest, mille eesmärgiks oli Herodotose maini- tud Sküütimaa kohanimede lähem määritlemine. Sama Hansen pro- tokollis, sest et sekretär /E. Sachssendahl/ oli sel ajal matkal Ingeris ja Aunuse kubermangus. Koosoleku kestes suit- setati sigareid ja joodi kõigepealt teed ja siis punsi, mis näib olevat hea vahend jäikuse vastu, mis tavaliselt kipub sellistesse seltsidesse. Selts ei kogunenud ülikooli, vaid ikka erakorterisse. Viimasel tunnil söödi põhjalik õhtusöök, mille järel igaüks läks oma koju, peale Faehlmanni, kes pidi veel käima paari oma patsiendi juures; nende hooldamisega üksi juba oleks tal piisavalt tegemist, ilma et ta vaevaks end Õpetatud Seltsi esimeheametiga, mulle eesti keele õpe- tamise, ja eesti keele loengutega ülikoolis, sest ta on üht- aegu ülikoolis eesti keele lektor, ja lisaks loeb ta dietee- tikat ja farmakoloogiat, milliste distsipliinide vakantseks kuulutatud professori ülesandeid ta täidab. Kõige sellega

saab ta imekspandavalt toime ja kirjutab pealegi eestikeel-
seid kirjutusi "Maarahva kalendrisse" ja saksakeelseid seltsi
toimetustesse. Kõige parem, mis siiaaale eesti keeleõpetuse
alal on kirjutatud, on temalt ja avaldatud samades toimetus-
tes. Kõigist arstidest kõige rohkem patsiente on temal (60-
70 haiget päevas, kelle juures ta käib iga päev linnas, pea-
le selle need, kes käivad tema juures kodus ja kellega ta on
kirjavahetuses). Ta on meie-ealine mees, lõbus, otsekohene,
heahtlik ja abivalmis igas asjas, kus vaid võib aidata.
Seltsi koosolekul lubasin järgmiseks istungiks kirjutada
võrdleva eesti ja soome morfoloogia, kui vähegi suudan. Palu-
sin luba kopeerida seltsi sõnaraamatu kogud, mida lahkesti
lubati, ja milleks hiljem sain teisegi loa; olen nüüd siia-
maani unustanud jutustada, et mina olin üks äsja valitud uus
liige. Kohe, kui ma tulen tagasi Läti piirilt, kuhu nüüd ka-
vatsen matkata, asun sõnaraamatuainete kopeerimistöde juur-
de. Selleks kulub vist mitu nädalat, aga see on paratamatu,
sest et paljud eesti sõnad esinevad ka soome keeles, kui mit-
te kõigis, siis ikkagi mõnes murdes, ja kui nõnda suurel hul-
gal neid on kocs, on see parem kui nende kokkuotsimine üks-
haaval." Selle istungi lühike kokkuvõte on antud ka "Inland"
1844, vg. 515-516.

Ajakiri "Das Inland" ilmus Tartus saksakeelsena kord nä-
dalas 1836-1863, ajakirja asutajaks oli Tartu ülikooli õigus-
teaduse professor Fr.G. v. Bunge, kes seda toimetas ka kuni
1843.aastani. Hilisemaist toimetajaist väärivad mainimist
Th. Beise ja C. Reinthal. Eesti seisukohast leidub selles ot-
se vajalikku esmajärgulist ainetikku ajaloo, kultuuriloo,
kirjandusloo, rahvaluule jm. alal, samuti peegeldab ta aja-
kirja ilmumise aja olusid.

Friedrich Robert Faehlmann (1798-1850).

Mitte niivõrd töö kvantitatiivsete tulemuste kui innus-
tuse ja ülesannetele kaasatõmbamise ning julgustamise poolest
on tähtis Fr.R. Faehlmanni tegevus. Jõudu ja tervist sääst-

mata viskus ta eesti rahva iseteadvuse tõstmisele. Eesti rahvas on olnud kunagi, enne saksa röövvalutajaid, õnnelik rahvas: "Aga usklikegi kuulaja vaataks meile umbusklikus hämmastuses otsa, kui me talle jutustaksime, kuidas enne sõdade ja hädade aegu siin kõndis rahuarbastaja rahvas idüllilises õnnes, kuidas Emajõe kaldad särasid toredusest ja ilust, kuidas siin oli olnud inimeste uhke ürgasupaik ja Vanemuine uhkeid tammekiisi ja lillerikkaid aasu oma ülevate lauludega ja oma võrratute kandlehelidega sageli tervitas. Selle hiilguse ja toreduse tõenduseks on meil ainult harimata rahva igivanad muinasjutud ja laulud. Aga ometi ei peaks me neid tõestusvahendeid hoopis hülgama, sest kuhu ajalugu oma selgesti kirjutatud tähtedega ei ulatu, seal astub laul ja muinasjutt oma õigustesse." ("Vanemuise kosjaskäik")

Friedrich Robert Faehlmann sündis 20. detsembril 1798. aastal Ao mõisavalitseja pojana. 7-aastasena kaotas ta ema, kes suri tiisikusse. Kuigi kasvas mõisas, puutus ta siin tihti kokku talurahvaga nende pidustustel, kuulas torupilli ja vaatas külanooruse tantsu. Sügise- ja talveõhtud on ta tihti veetnud peretoas pիրrutule juures ketrajate muistendeid ja muinasjutte kuulates. Just see on teda hiljem juhitud rahvaluule varasalvede juurde nagu Ariadne niit.

Juba noorusest peale nägi Faehlmann ka talurahva viletsaid elutingimusi, tema halastamatut kurnamist mõisniku poolt ja raskeid kannatusi, eriti ikaldusaastatel, millest jutustab lugusid ka Kreutzwald Faehlmanni eluloos. Rahva raske elujärje nägemiseks aitasid kaasa ka käigud noorpõlves koos mõisapreiliga külla, arstiabikorvike käe otsas, samuti kokkupuuted kerjustega kooliajal. Sellest siis tulebki, et ta kirjameheks sirgununa hakkas väsimatult näitama mõisnikke kui ülekohtusi rahva kurnajaid. Seda tegi ta oma loomingus, nii muistendite lisades, kalendrijuttudes, ülikooliloenguis, erakõnelustes kui ka kirjades.

9-aastaselt viidi ta Liigvalla mõisakooli, kus õppis koos J.J.F. Nocksiga, Liigvalla mõisavalitseja pojaga. 1809. aastal näeme teda juba Rakvere algkoolis, edasi kreiskoolis,

Rakvere Vallimäel. (Parempoolne,
ettesirutatud käega, Fr.R. Paehlmann).
P. Pistohlkors.

1814.a. astus ta Tartu gümnaasiumi, mille lõpetas 1817.aastal ning siirdus sama aasta 22.detsembril Tartu ülikooli arstiteaduskonda, väljendades otsusekindlalt, nagu oli tema viis, võtta siit ellu kaasa tublid teadmised. Ülikoolis oli ta järjekindel ning visa õppiija, äratades varsti oma õpetajate tähelepanu. Suvevaheaegadel käinud ta rahvajuttude kogumise matkadel, nagu ta seda kirjeldab ka oma "Muistendite" sissejuhatuses. Majanduslikes raskustes, töö kõrval ajuti teenistust pidades, töötas ta intensiivselt õpingutega. Neil põhjustel ja tahtest oma studiumisse süveneda, lõpetas ta ülikooli alles 1827. aastal, tegutsedes 1824.aastast peale õppimise kõrval vaestearstina. 1827.a. 2.novembril kaitses ta juba oma doktoriväitekirja. Seejärel asus ta Tartusse tööle vabalt praktiseeriva arstina, mille kõrval ta võttis intensiivselt osa ka ühiskondlikust ning kirjanduslikust tegevusest ning õppetööst ülikoolis. 1842.a. valiti ta Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Eesti keelega oli ta hakanud tegelema juba 1825.aastal. Ka lapsepõlv möödus tal eestikeelses kodus, kuni kümnenda eluaastani on ta osanud ja kasutanud ainult eesti keelt. 1843.-1845.aastani luges Faehlmann ülikoolis ka farmakoloogiaprofessori kohustetäitjana. 1843.aastal sai ta Õpetatud Eesti Selti presidendiks. Samal ajal toimetas ta veel Õpetatud Eesti Seltsi kalendrit. Raske töökoorem hakkas üha rohkem end tunda andma ja 10.aprillil 1850.a., veel elujõulise mehena, varises Faehlmann manalasse.

Tema folkloristlik pärand on kahesugune: 1) ehtne rahvasuus käibiv materjal ja 2) selle materjali kirjanduslikud ümbertöötused. Peale selle on temalt mõned käsitlused muistendite sissejuhatuses näol ja ettekanne eesti prosoodiaast ja Kalevipoja-muistendeist.

"Eesti muistendite" sissejuhatuses 1840.a. kirjutab Faehlmann:

"Et eestlast kindlasti ja täielikult orjaks ja veoloomaks teha, pidi temalt võetama kõik, mis talle iseseisvat minevikku meelde tuletas. Ainult tema keel jäeti talle kui orja tunnus. Kui pühadust on eestlane tänini mõndagi oma en-

distest mälestustest alal hoidnud, laulud ja muinaslood; ka mõnda vanast jumalateenistusest võis veel mõni aasta tagasi leida. Aga meie päevini hõvardab kõik kaduma minna sellest ajast, kui pietism rahva ellu hakkab tungima. Rahvale keelatakse ära rahvalaulude laulmine ja muinaslugude jutustamine ning hävitatakse nüüd ka kõik paganusaegse jumalaaustamise jäänused, ilma et enne seda vähemalt ajaloo-uurimise õiglasi nõudeid täidetaks. Te näete, et selle põhjal ikka raskemaks läheb muinaslugusid kuulda saada."

Faehlmanni rahvaluulealase tegevuse kõige tähtsamaks tulemuseks on kahtlemata tema kõne Kalevipoja-muistenditest Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 4. jaanuaril 1839.a. See on juba temaatiliselt liidetud muistendite kogu, millele on lisatud muistendeid ideoloogiliselt suunav rõhujatevastane sisesejuhatus. Materjali on ta arvatavasti ise kogunud, nagu selle jutustuse raamist selgub, aga näib olevat kasutanud ka Schüdlöffeli vastavasisulist artiklit "Inlandis" 1836.

Väheste kommentaaridega toimetas ta trükki ka Forselius-Boecleri raamatu "Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten" ("Scriptores rerum Livonicarum" II, 1848).

Tema saksa keeles kirjutatud müütilised muistendid kuuluvad aga juba kirjandusliku loomingu valdkonda, baseeruvad osalt otseselt rahvaluulelistel ainetel, osalt aga kirjanduslikkudel, eelkõige Gananderi "Soome mütoloogial". Esmakordselt on kõik muistendid eesti keelde värsi kujul tõlkinud Kreutzwald "Alg-Kalevipoja" introductseerivas peatükis "Esiandeks".

Esimesse rühma kuuluvad 1840.a. Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes ("Verhandlungen") I köite I vihikus pealkirja all "Ehstnische Sagen" "Emajõe sündimine" ja "Keelte keetmine", kuna samas ilmunud "Vanemuise laul" kuulub juba teise rühma.

"Emajõe sündimine" esindab õieti rahvasuus tuttavat veekogude tekkimist. Peale Emajõe võib loomade või lindude tegevuse tulemusena sündida ka mõni teine veekogu (Võhandu j.

vn.). Vihmakassi sulestiku või vähi tagurpidikäigu tekkimine kuuluvad seletusmuistendite hulka. "Emajõe sündimine" on juba varakult ilmunud ka proosatõlkes artiklis "Mõnni sõnna Eestirahva eesvannemattest" ("Perno Postimees" 1866).

Seletusmuistendite rühma kuulub ka "Keelte keetmine", kuigi kehaosade või inimeste omaduste saamise seletamise muistendid rahvasuus on hoopis populaarsemad kui muistendid keelte tekkimisest. Loo tõlkis eesti keelde 1882.a. Bornhöhe Oelsnitzi teksti järgi.

Mõnevõrra rahvaluulelist alust on ka muistendil "Koit ja Hämarik" (1844): rahvasuus kõneldakse, et jaanipäeva paiku koit ja eha lühikeseks ajaks kokku saavad ja teineteisele kätt annavad. Faehlmann personifitseeris need ööpäeva jaod ning sidus nad armastussuhteisse, tõi sisse ka jumala - Vanaisa. Rahvapärane on ka siia sisse põimitud ööbiku laul. Neist kübemekestest lõi aga Faehlmann rahvusvaheliselt tuttavaks saanud ilusa muistendi, mille rahvapärasuses juba selle ilmumise ajal kahtlema löödi (Ahrens jt.), kuigi kahtlusi püüdsid tagasi tõrjuda müstifitseerijad (Lagos, J. Kõrv), kelle andmeid kasutasid Kreutzwald ja Mihkel Veske, H. Jannsen, K.A. Hermann, V. Reiman, ja veel 1935.a. O. Loorits.

Hilisemad üleskirjutused on kõik tehtud kirjanduslike tekstide alusel. Esmakordne proosatõlge ilmus 1866.a. "Perno Postimehes", 1882.aastal J. Kurriku "Kirjutamise õpetuses" leiduv tekst langeb täiesti kokku järgmisel aastal ilmunud Eiseni tõlkega.

Kirjanduslikele allikale baseerub kõigepealt neljast muistendist koosnev Vanemuise muistendi tsükkel. "Vanemuise laul" ilmus juba 1840.aastal, s.o. lugu sellest, kuidas kogu loodus sai oma hääletsuse ja inimesed kõige väärtuslikuma osalaulu. Loo tekstilist ligidust on tunda Kr.J. Petersoni käsitleusega Vainemuisest. "Vanemuise laulu" mõjutajaks on ka Väinämöise laul ("Kalevala" XLI), k' pisarad valguvad läbi "viiden villa vaipan". Juba Kr.J. Peterson viis Väinämöise laulu mõju ühendusse lauluga üldse, nagu ka motiiv laulu suurest mõjust esineb eesti rahvalauludes, mida Faehlmann võis tunda

(vt. "Beiträge" VII, lk. 39; vrd. ka Neus, "Ehstnische Volkslieder" I, nr. 24 A). "Vanemuise laulu" on tõlkinud eesti keelde ka Bornhöhe 1882.aastal Oelsnitzi teksti järgi.

Hiljem on seda kunstmuistendit kasutatud mitmeti, näit. C.R. Jakobson "Vanemuine Kandle healed" eessõnas rahvaviiside propageerimiseks (1869).

ÕES-i Toimetuste II köite 4. vihik toob 1852.aastal posthuumselt veel kolmeliikmelise Vanemuise taükli "Die Sage von Vannemuine", milles leiduvad muistendid "Vanemuise kosjas-käik", "Endla järv ja Juta" ja "Vanemuise lahkumine". "Endla järve ja Juta" algul annab autor lühikese topograafilise kirjelduse järve ja ümbruse ning selle kohta, kuidas mõisnik suhtub looduse ilusse, muidu on kasutatud "Kalevalast" Aino lugu (IV 255-370). "Vanemuise lahkumises" leidub aga katke ehtsast rahvalaulust "Suisa suud".

Jääb veel "Loomine", see on maa ja taeva ning taevakehade tekkimise lugu, lugu Vanaisast, Vanemuisest ja Ilmarisest maailma loomisel ja kaunistamisel. Muistend ise ilmus ÕES-i Toimetuste II köite 2.vihikus pealkirja all "Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen" (1848). Ka see baseerub "Soome mütoloogia" tõlkel. Eesti keelde tõlgiti 1866.a. (vt. "Perno Postimees"). Uus tõlge ilmus J. Kurriku "Kirjutamise õpetuses", see aga läheb lahku 1883.a. ilmunud M.J. Eiseni tõlkest.

Faehlmanni muistendite ilmumise ajal ja kaua pärast seda peeti teatud kahtlusega Faehlmanni muistendeid ka originaalseiks. Väideti: praegugi olevat eestlaste hulgas tunda Vannemunne ja Ilmarine, samuti Kalevi pojad, mis kõik on soome kujudega samased ja tõestavad nende muistendite suurt vanaust. Palju aastaid pärast seda esindavad need lood eesti rahvaluulet välismaises kirjanduses.

Tähtsad ja suunavad on ka nende muistendite sissejuhatused Faehlmanni poolt, kus ta kriipsutab alla keele ja luule ilu; seda suurem on vallutajate kuritegu, et nende tegevusel on nii suurepärase looming purunenud kildudeks.

Faehlmanni muistendid olid populaarsed ja avaldasid

suurt mõju möödunud sajandil ja hiljemgi. Neid kasutati mitmel viisil, ka kujutavas kunstis. 1866.a. Tallinna laulupidu puhul on sadamameister Fählmann, muistendite looja sugulane, lauljate möödamineku ajaks ehtinud oma maja värava piltidega muistendite aineil.

Faehlmanni muistendeid on tõlgitud võörkeeltesse väga palju. Esimeste tõlkijate hulgas oli F.J. Rabbe, kellelt ilmus rootsi keeles "Emajõe tekkimine", "Vanemuise laul" ja "Keelte keetmine" 1842. Osa muistendeid on tõlkinud läti keelde Kr. Barons 1857.a. Eesti keelde on tõlgitud "Kalevipoja" "Esiandeks", osalt 1866.a. Lorenzsonni "Perno Postimehes", hiljem on täiel kujul ilmunud Eiseni tõlkes.

Väga palju on tsiteeritud neid ka kooliõpikuis.

Märkida tuleb ka Friedrich Ludwig Maydelli illustratsioon "Vanemuise laul" ning "Koit ja Hämarik".

Faehlmanni sõber Hargla pastor R.G.Hollmann (1798-1858), kes avaldas keelelisi artikleid Õpetatud Eesti Seltsi Toimeustes, ilmutas 1843.a. artikli "Ueber die Bedeutung des Wortes P i k n e ", milles ta kõneleb ohvrikommetest ja pikse osast eesti uskumustes (ta on kuulnud rahvasuus vormi pikker) ja tutvustab paari nõidusega tegelevat talupoega, kellega ta on kokku puutunud. Jumalate süsteem aga on romantiseeritud ega vasta täpselt eesti rahvapärastele kujutelmadele.

Johann Samuel Friedrich Boubrig (1788-1852) pärines Riist, õppis Tartu ülikoolis ja jäi Tartusse pastori, aga ka keskkooliõpetaja ja 1826-1837.a. ülikooli eesti keele lektori ametisse, tegutses ka ÕES-is. Tema huvi eesti muinsuse ja rahvaluule vastu on tähelepanav, vastavaist kirjutustest aga märgitav "Zur näheren Kenntniss der Volkssagen und des Aberglaubens der Esten aus dem Kirchspiele Odenpää". Käsitluse poolest on artikkel vananenud, sisaldab aga usaldatavat materjali Otepää koha- ja usundiliste muistendite alalt. Ühe rahva muistendite ja usundiliste kujutelmade uurimise vajaduse kohta ei olevat enam mingit kahtlust. See ei ole ainus kirjutus temalt. Ta kõneleb ka arheoloogilistest kaevamistest Võru ümbruses, laseb Virumaa vanameest Sepa Aadut jutustada

endistest teoorjuseaegadest, Jõhvi kiriku ehitamisest, Tallinna asutamisest ja muust, nii veel ÕES-i Toimetuste I köite 3. ja 4. vihus ja II köite 3. vihus ("Volkssagen und Traditionen aus dem eigentlichen Estlande, besonders aus Harrien und der Wiek") ning "Inlandis" 1858.

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) sündis 1803. a. Virumaal Jõepere mõisa Ristmetsa vabadikukohal mõisa kingsepa pojana. Juba järgmisel aastal kolisid tema vanemad Rakvere ligidale Kaarlimõisa, kus isa sai aidameheks, 1815–1817 oli tema isa Rägavere Aru kõrtsimeheks, 1818–1824 Ohulepal ja 1824 kuni surmani 1832 mõisavalitsejaks Viisul. Esimese lugemisoskuse omandanud emalt, käis Kreutzwald Rakveres alg- ja kreiskoolis, lõpetas pärast vaheaega kooliskäimise Tallinna kreiskooli, töötab seejärel õpetajana Tallinnas ning koduõpetajana Peterburis, õppis 1826–1833 Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, töötab selle lõpetamise järel kuni 1877.aastani arstina Võrus. Oma viimased eluaastad veetis ta Tartus, kus suri 1882.a.

Rahvaluulega hakkas Kreutzwald tegelema juba varases nooruses, esimesed üleskirjutused on ta teinud nelja-viie-teist-aastaselt, peamine sellealane tegevus toimus aga üliõpilasena ja arstina. Rahvalalgustuslik ja ilukirjanduslik ning teaduslik töö teostus Võrus arstiameti kõrval.

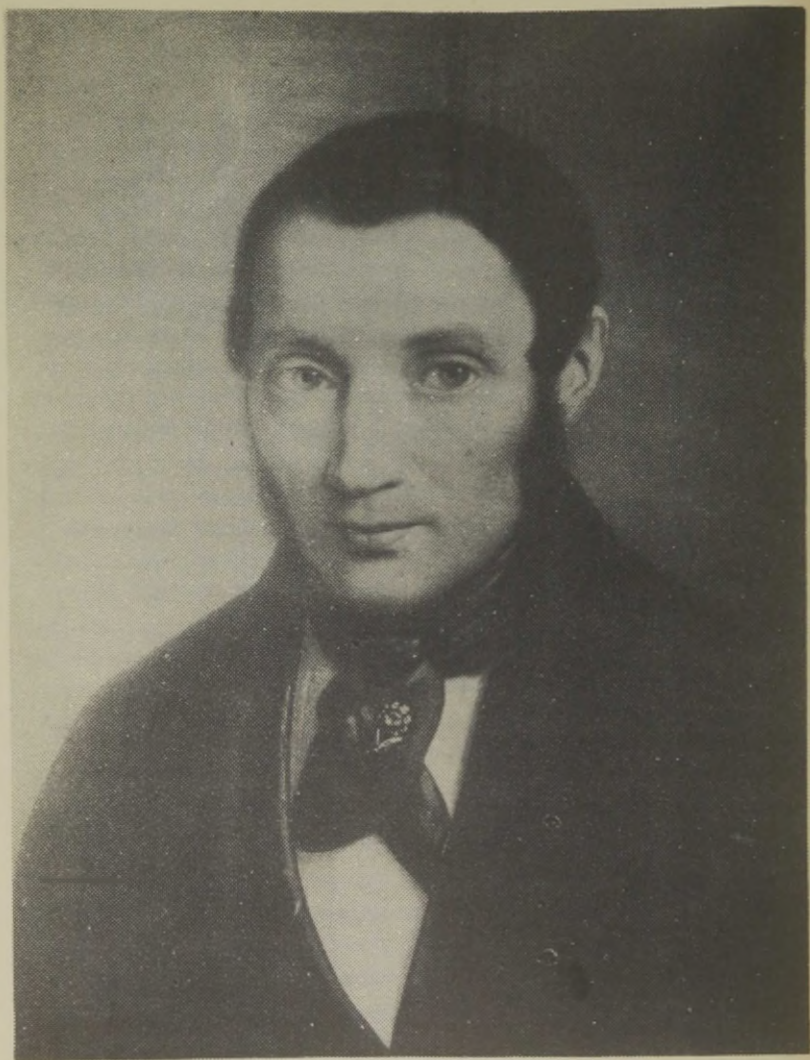
Kreutzwald hindas kõrgelt rahvaluule väärtusi rahva iseteadvuse tõstjana ja rahvusliku kirjanduse alusena. Rahvaluule hindamisel ja aussetõstmisel tuli tal ühtlasi võidelda vennastekoguduse laostava mõju ja ühtaegu ka mõnede mõjuvate eestlaste, eriti J.V. Jannseni vastu, kes olid asunud vihaselt ründama kõigepealt rahvalaule.

Rahvaluule juurde on Kreutzwaldi juhatanud Kaarlimõisa peretuba ja seal pirruvalgusel jutustatud lood tontidest, kodukäijatest ning kullaketrajaist, mille vahel võime kujutada pärisorjade retsitatiivset regivärssi ja hulgaliselt rahvatarkust vanasõnade ja mõistatuste kujul. Eriti kõneldakse Kaarlimõisas elanud teener Kotlepist, kes nimedepaneku ajal saanud endale pärisnimeks Jankovits. Tema teadnud

veel Kalevipoja-muistenditega seotud paiku, künnivagusid Nee-
rutis ja kurnipakke mõisa ümbruses. Nii oli Kreutzwald juba
maast-madalast tihedasti seotud rahva loovate jõududega. Ta
pihib ise selles küsimuses: "Olen sündinud Rakvere ligidal
keset rikast muinaslugude maailma ja kuni 15.eluaastani ülee
kasvanud peaaegu katkestamatus läbikäimises eestlastega; nii
oli mul võimalik mitte ainult siis rahva keelt, kombeid, us-
kumusi ja muinaslugusid täpsemalt tundma õppida, vaid mu elu-
kutse viib mind ka veel hilisemal aastail Harjus, Järvas,
Virus ja Alutaguses eesti rahvaga mitmesuguseisse kokkupuu-
teisse, kust ma sagedasti juhuseid leidsin, et mõningaid tu-
medaid noorusmälestusi jälle värskendada, lünki täiendada ja
mõningaid fakte õiendada."

Rahvaluulega kokkupuutumise paikadeks on Kreutzwaldil
olnud ka pulmad: "Virumaa värsid, nagu neid endisel ajal pul-
mades improviseeriti, olid vahetevahel väga ilusad ja poeti-
lised, nimelt võistulaulmine, kus mõlemad pooled pruudi ja
peigmehe paremusi teineteise vastu seavad; säherdused ekstem-
poreeritud laulud on ka salvava pilke poolest rikkad. Eesti-
maal, kus lauluand enamasti naiste juures esineb, loovad eks-
temporeeritud laulegi üksnes naised ja tüdrukud; mehed laula-
vad harva ja enamasti ainult siis, kui pea soe on, mispuhul
siis ka üsna jämedaid ropendusi ette tuleb." Pulmades on ta
olnud ka Hageris, näit 1818.a., ja vist ka muul ajal.

Kreutzwaldi varasemate noorusmälestuste kõige romanti-
lisemaks esindajaks on kerjuslaulik, keda Virumaal on tuntud
Rootsi Rüütli hüüdnime all. See rauk meeslaulik on oma almu-
sepalukese tasuks esitanud laule, ja ta olnud oodatud küla-
line. Kreutzwald on kuulnud teda laulmas, aga lapsekõrv pole
suutnud midagi kinni pidada meheea huvide ja vajaduste jaoks,
millal ta just tundis suurt huvi ühiskondlikkudel teemadel
loodud laulude vastu. Nii tahtis ta omistada laulu "Saksad
läksid Saksamaale" just idealiseeritult kujutatud Rootsi
Rüütlile. Kõnealuse laulu varianti mäletavat Märt Mohn,
Kreutzwaldi lauluallikas Võrus, veel nagu läbi udu. Neusile
kirjutas Kreutzwald temast: "Tõelisi meeslaulikuid, eesti

Fr.R.Kreutzwald 1844.a. Hueberi maal.

minstreleid, on minuteada praegusel aastasajal olnud ainult üks, nõndanimetatud "vana" ehk "vana laulumees", keda ma viimast korda 1811.a. jõulude ajal ühes pulmas nägin kui kõrges eas rauka, aga ka dr. Faehlmann mäletab veel teda. Tema lauludest on mul alles veel üksainus, mille Te pärastpoole peate saama, sealjuures ka tema kandle kirjelduse." Neus arendab Kreutzwaldi mõtteid veel edasigi, nagu oleks meenutanud kannel Maydelli pildil kujutatut (ÕES-i Toimetused I, 1). See laulik surnud Haljala kõrtsis 1812. või 1813.a. kõrges vanaduses. Lauliku päritolu olevat ebaselge, küllalt tõenäoline olevat kuulumine Saksi mõisa vabade talupoegade hulka, kuigi ei olevat võimatu pidada teda kellegi rootsi allohvitseri kodutuks järeltulijaks. Kannel laulu saatjana ei kuulu eesti rahvalaulude tüüpilise esitustavade hulka.

Ohulepal on Kreutzwald kokku puutunud kõige suuremaid mõjusid avaldava lauliku ja vestlejaga ning pillimehe Jakob Fischeriga, kes on veelgi populaarsem Toapapa nime all. Jakob olevat endale pahandusi kaela tõmmanud ka pilkelaulude sepitsemisega. Mälestus Toapapast on püsinud kaua veel rahvasuus ja ta on nähtavasti muutunud prototüübiks nii mõnelegi isikuloolisele jutustusele. Nagu mäletati veel 1934.aastal Hageris, ütelnud ta kord: "Et mina küll suren, aga saksad peavad Bestimaalt kaduma." (ERA II 77, 633-637 (11).)

Teda on kujutanud Kreutzwald jutustustes "Tuisulased" ja "Videvik".

Talupoegade rasket eksploateerimist võis Lauluisa samal ajal igal pool kogeda, see tegi nooruki veelgi tähelepanelikumaks rahva ja tema loomingu suhtes. Üksikud maakohad, eriti võitluspäigad, oli rahvas sidunud sellelaadiliste kujutelmadega. Nii võivat Nissi Jaanilinnas kuulda marduse kaebusi "vana aja kurjast".

Hiljem on Kreutzwald suvevaheaegadel kogunud laule nii Viru-, Järva- kui ka Tartumaal mitmes punktis (Viru-Nigula, Ambla, Peetri, Laiuse, Maarja-Magdaleena ja Palamuse kihelkonnas), aga ka hiljem kirjade kaudu oma tuttavailt aineid küsitlenud (Lagos jt.) ning mõne jutu- või laulutundja käest pidevalt üleskirjutusi teinud (Märt Mohn Vörust). Märt Mohni,

Võru Krümmeri kooli teenijat, kellelt Kreutzwald on tõepoolest hulga aineid saanud, nimetab ta elavaks muistendiraa-
matuks.

Folkloristlikule tegevusele on Kreutzwald saanud pidevalt tõukeid ka Fr.R. Paehlmannilt, kellega on tutvunud Tartusse ülikooli tulekul 1825.aasta lõpul. Samuti on teda mõjutanud kohalike saksa valgustajate Garlieb Merckeli ja J.Chr. Petri tööd ning nende pärisorjusevastane tegevus, aga samuti ka H. Jannau. Kreutzwaldi tööd eesti rahvaluule alal on olulisel määral ergutanud ka Peterburi akadeemikute Sjögreni, Wiedemanni, eriti aga Schiefneri tegevus ja kontakt nendega. Vene Teaduste Akadeemialt sai ta ülesandeks koguda rahvastikulisi andmeid Setumaalt, mis viis teda olulisel määral kontakti talle seni tundmata setu rahvaluulega. Setumaal käis Kreutzwald 1847. ja 1849.a. Setude rahvaluule kohta ilmus temalt ka pikem aruanne trükituna. See mõjus kui uus tähelepanevandav leidis eesti elava rahvaluule alal.

Rahvaluulealane töö ei olnud Kreutzwaldile juhuslik harrastus, vaid pidev huvitegevus. Eeskujusid leidmata katsus ta ise orienteeruda ainetikus ja ülesannetes. Kõigepealt püüdis ta materjali üleskirjutamist korraldada, küll isikliku kogumise teel, küll kaasabi organiseerides. Esimesed kirjanepanekud pärinevat temalt endalt 1818.aastast, siis, kui ta oli alles 14-aastane poisike. Nii kirjutab Kreutzwald Jannau käsikirja retsenseerides. Samas retsensioonis märgib Kreutzwald juba ka varieerumisi, mis on toimunud 17 aasta jooksul, mis lahutab Jannau üleskirjutusi Kreutzwaldi omadest. Siin näeme eesti rahvaluuleteaduses esmakordselt teadlikku tähelepanu juhtimist varieerumisenähtusele.

Kreutzwald on üks esimesi, kes avaliku küsitlusega trükkisõnas pöördub lugejate poole juba 1843.a. lühikese tekstiga Üks küsimine. Üleskutsuvaid mõtteid avaldas ta ka üksikuis kirjutustes, nagu 1861.aastal artiklis "Eestirahva lauludest ja ennemuistesist juttudest", milles ta kutsus Kalevipoja-ainete kogumisele. Kreutzwald jõudis küll äratundmisele üksiku töötaja lootusetuses aineid ula-

tuslikumalt kokku saada, aga võimalused kaastööliste leidmiseks olid tal härmiselt piiratud, sest rahva kirjaoskus oli küllalt madalal tasemel ja vabatahtlikkude korrespondentide kujunemiseks polnud eeldused veel küllaldased. Küll hiljem, aga igapidi tõepäraselt iseloomustab olukorda rahvaluulekojuja D. Pruhl Haljalast:

"Sippelgas" esimene anne 1843 küsib juba muistised juttud ja regivärsi lugusid, aga see oli siis talurahva seas hüüdjä heal kõrbes, see leidis siis vähe tähelepanemist, ehk siis küllalt rahva luulet oleks leidnud. Mikspärast see nii oli, ei ole raske vastata. "Sippelgas" teine anne 1861.a. tõi V.R. Ristmetsa sulest "Eestirahva lauludest ja ennemuistestest juttudest" pika mõnusa kõne. Aga seegi jäi talurahva seas peaaegu tähele panemata ehk siis kaunis küllalt oleks võinud rahvaluulet koguda. Selleaegne rahvaluule kõige suurem vaenlane oli vennastekogudused ja palvemajad. Mis siin Viromaal, see aeg üsna nooruse heas õitses. See aeg oleksin minagi mõnda tükki Kalevipojast ja muud rahva luulet kirja panna võinud, aga naabrite põlgtus ja enese arosaamine rahva luulest on selles süüdlased." (E 41986/7 < Haljala - Danel Pruhl (1901).)

Kreutzwaldi avalik esinemine eesti rahvaluule alal toimus lühikeste kirjutuste näol ajakirjas "Inland" 1837 ja 1838.a. Neis deskriptiivseis lühiaurimustes on juttu rahvakommetest (kosja- ja pulmakombed, surma- ja matmiskombed), pühadest ja tähtpäevadest jne. Temalt ilmus muistendeid Alulinnast, põhjavajunud mõisast ("Inland" 1838), mütoloogilistest mõistetest (koerakoonlased, nõiad ja targad, vaimud, tondid, näkk, jaoõhtud), mütoloogilisest suhtumisest (Kuu-austamine, madalamat liiki jumalustest). "Inlandis" 1844.a. polemiseeris ta Krusega Aruküla koobaste küsimuses, 1846.a. kirjutas Kreutzwald vagatsejate, nn. taevaskäijate liikumisest, samal aastal tõi ta veel rea kuradilugusid, 1847.a. jutustas Olevist ja Oleviste kiriku ehitamisest, 1850.a. ilmus visand "Eesti mütoloogia iseloomust", 1856 tõi ta täiendusid eestlaste muinaslugude ajaloo kohta (vaskuss, kaarna-

kivi, kuuvarjutus, nahkhiir, armumaagia jm.).

Tähelepandav on tema vastus dr. J.W. Mannharti ankeedile, mille ta esitas Õpetatud Eesti Seltsile 13.aprillil 1866.a. Siin on juttu sirbiviskamisest, talgutest jm.

Teaduslikult seisukohalt hinnatav on tema poolt uuesti välja antud Forselius-Boecleri teos, nüüd pealkirjaga "Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten", mis ilmus Peterburis 1854.aastal A.J. Sjögreni eessõnaga Venemaa Teaduste Akadeemia poolt. Kreutzwald on autorite väited varustanud omapoolsete kommentaaride ja täiendustega, mida kokku on mitu korda rohkem kui originaali. Raamat on rahvusvaheliselt palju kasutatud ja on ka tänapäeval kasutatav.

Teaduslikult seisukohalt on väärtuslik ka tema artikkel 1861.a. "Eestirahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest", kus iseloomustatakse tabavalt rahvalaulu tekkimise sotsiaalseid tingimusi ja rahvalaulu levimist, samas ka rahvalaulu vormi. Lisaks on kõnet ka muinasjuttudest ning eraldi "Kalevipojast".

Kreutzwald on palju teinud rahvalaulude üleskirjutamiseks, aga ka nende kasutamiseks kirjandusteoste illustatsioonina, nagu näit. "Viina-katkus" 1840.a. Ise on ta noteerinud rohkem kui sada rahvalaulu. Kõik tema kogudes leiduvad tekstid ei ole tema omad, seal leidub palju koopiaid teiste kogudest, nagu see oli paratamatu ajal, millal puudusid käsikirjalised ja trükitud laulukogud ja Neusigi laulukogule (1850-1852) oli Kreutzwald üks peamisi kaastöölisi. Ise ei ole ta rahvalaulude kogu avaldamiseni jõudnud, kui mitte arvestada koos Neusiga 1854.a. välja antud "Mythische und magische Lieder der Esten", milles leidub aga rohkesti übertõõtatud laule. Tähelepanu Kreutzwaldi poolt üleskirjutatud laulude poolest väärrib ka Eestimaa Kirjandusliku Ühingu õnnesooviväljaanne Õpetatud Eesti Seltsile "Der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Zur Feier ihres fünfundzwanzigjährigen Jubiläums dargebracht von der Estländischen Literärischen Gesellschaft

zu Reval", Reval 1863.

Kreutzwald soovitas luuletajail eeskujuks võtta regi-
värsivormi. Regivärsivormi propageerimist põhjendas ta: riim-
mita laul olevat eestilisem, pealegi muutuvat riim kammit-
saks luuletajale ("Angervaksad"). Ise kasutas ta seda väga
palju nii "Kalevipojas" kui ka poeemis "Sõda" (1854).

Kreutzwald hindas kõrgelt ka rahvalaulude keelt, nende
ajaloolist, kunstilist ja teaduslikku väärtust, nagu ta väl-
jendab mitmel puhul oma kirjades.

Kreutzwaldil on hinnatavad teened ka muinasjuttude ko-
gumisel, väljaandmisel ja nende kunstilise ning pedagoogilise
väärtuse hindamisel.

1849.aastal saatis ta Õpetatud Eesti Seltsile avalda-
miseks muinasjutu "Tänulik vürstipoeg" koos lühikese sisse-
juhatusega. Selles on huvitav märkida tema kahtlemata ainu-
õiget seisukohta, et ta peab kõiki rahvaid muinasjuttude loo-
miseks võimeliseks. Ärgu mindagu muinasjuttude hälli otsima
idamailt, nagu see oli sel ajal üldine hüpotees: "Meie ei
tarvitse muinasjuttude hälli mitte idamailt otsida, sest et
igal rahval oma isiklik häll on, kus ta oma fantaasiasünni-
tused suureks kasvatab." Ja kui ka on tegemist laenudega,
nagu on eestigi muinasjuttudes, siis ei puudu neil laenudel-
gi oma rahvuslik värving. Ja veel 1859.aastal püüdis järele-
dada maailmakuulus indianistliku (migratsiooni-) teooria esin-
daja Theodor Benfey, et muinasjutud pärinevat Indiast, eran-
diks olevat loomamuinasjutud, mis olevat olulisel määral
Kreeka algupära. Muinasjutte käsitledes rõhutas Kreutzwald
ka muinasjuttude täieliku üleskirjutamise vajadust, ärgu
piirdutagu ainult lühikeste konspekterivate notiitsidega.
Ka avaldatagu nad rahvapärasel kujul.

Saksa keeles ilmus Kreutzwaldil veel 1858.a. kaks mui-
nasjuttu "Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud"
ja "Võllamehikesed", mõlemad Jegór v. Siversi poolt toimetat-
tud väljaandes "Literarisches Taschenbuch der Deutschen in
Russland", Riga 1858.

Teaduslikud seisukohad imbusid 19.sajandil eestlaste

alale pikkamööda. Rännuteooriat refereeriti eesti ajakirjanduses 1888.aastal ("Postimees" 15.XII 1888), sealsamas vaieldi selle õpetuse indianistliku suuna vastu (Benfey), samuti kõneldi võrdlevast uurimisest rahvaluuleteaduses ja tunnistas õigeks Kreutzwaldi seisukohad muinasjuttude rahvusvahelisest rändamisest ja kohanemisest.

Muinasjuttude avaldamist alustas Kreutzwald üksikute väikeste vihikute kaupa, terviklik jutukogu "Eesti rahva ennemuistised jutud" ilmus 1866.a. Helsingis. See rikkalik rahvajutukogu sisaldab 43 suuremat ja 18 väiksemat juttu, mis on üles kirjutatud rahvasuust, osalt siiski tõlgitud, ning Kreutzwald on need ka stiililiselt lugemisteoseks ümber töötanud. See on kõrgeväärtuslik ja suurt mõju avaldanud teos.

Tervikteose eel ilmus kolm väiksemat illustreeritud vihikut ja selliste vihikute kaupa pidigi terve muinasjutukogu päevavalgele saama, ainult äparduse tõttu katkes selle väljandmine. Esimene vihik ilmus Tallinnas 1860.aastal autori nimeta, pealkirja all "Eesti-rahva Ennemuistised jutud ja Vanad laulud, noore põlvele mälestuseks korjatud ja kirja pandud". Esimene "jägu" sisaldab peale "Eestkõne" veel "Kullakedrajad" ja "Kuuvalgel vihtlejad neitsid" ning kolm rahvalaulu. Teine "jägu" ilmus 1864.aastal Tartus ning sisaldab "Pikjalg, Osavküp ja Teravsilm", "Tontla mets", "Vaeslapse käsikivi" ning "Kaksteistkümmet tütart". Kolmas "jägu" ilmus Tartus 1865.aastal sisaldusega: "Kuda üks vaenelaps kogemata õnne leidis", "Puulane ja Tohtlane", "Udumäe kuningas", "Kergejalgne kuningatütar" ja "Loppi ja Lappi". Muinasjutukogu tõlkis saksa keelde F. Löwe ja laskis esialgu trükki valiku Reinhold Köhleri võrdlevate märkustega 1869.a. 1881.aastal avaldas tõlkija aga täieliku kogu.

Blumbergi järgi olevat Kreutzwald muinasjutte meeles pidanud, ainult juhuslikult üles kirjutanud.

Kreutzwaldi käsikirjaliste materjalide kogus leidub ka vanasõnade vihik, kus üle 1000 vanasõna ja kõnekäänu on korraldatud tähestikuliselt. Seda kogu ei ole Kreutzwald katsunud ise välja anda, küll aga on ta seda kasutada andnud

F.J. Wiedemannile ja V. Steinile, kes enamiku sellest siiski on oma töödes ära trükinud.

Kreutzwaldi tähtsus seisab kokku võttes järgmises. Ta hindas kõrgelt rahva loomingu väärtust rahvuslikule kirjandusele ja rahva iseteadvuse tõstmisele. Ta algatas rahvaluule kollektiivse kogumise mõtte oma 1843.a. üleskutsega. Ise kogus ta suure hulga väärtuslikku materjali, millest palju on veel trükitud avaldamata. Ta juhtis tähelepanu peale laulude ka juttudele ja väikeluulele ning eesti mütoloogia küsimustele, kirjutades neilt aladelt lühiuurimusi. Väga tähtsad on ka tema esimesed sihitõmbamised liikide iseloomustamise ning terminoloogia alal. Tema poolt propageeritud regivärsi vormi kasutamine leidis tähelepanelikku vastuvõttu kõigepealt Mihkel Veske ja Ado Reinvaldi poolt nende loomingu, aga ka C.R. Jakobson soovitas regivärssi eeskujuna luuletajaile, tõenäoliselt siiski Kreutzwaldi mõjul.

Elias Lönnrot (1802-1882) on kuulus soome filoloog ja folklorist, "Kalevala" koostaja, kes vaese külarätsepa perekonnast suutis tõusta maailmakuulsa karjala-soome rahvaeepose loojaks. Eepose aluseks kasutas ta kõige olulisemalt mitmel matkal Karjalasse isiklikult kogutud kangelaslaule. Aga ta tundis huvi ka eesti keele ja rahvaluule vastu ning kasutas eesti rahvaluule aineid oma väljaannetes.

1844.aastal viibis Lönnrot Eestis oma üheteistkümnendal matkal. Juuni lõpul sõitis ta Helsingist üle lahe Tallinna, käis Kuusalus Ahrensi juures, matkas sealt jalgsi, peatusega Koerus, edasi Tartusse, kus viibis augusti lõpuni, õppis eesti keelt, kopeeris Õpetatud Eesti Seltsi keelelisi materjale, käis seitsmenädalasel tutvumisreisil Lõuna-Eestis, peatus mõne tunni ka Kreutzwaldi kodus ja süvenes Eestis olles seni ilmunud eestikeelsesse kirjandusse. Alates 2.augusti istungist kuni detsembrikuuni kõneldakse kõigil ÕES-i koosolekuil temast, 2.augusti koosolekul valiti Lönnrot ÕES-i liikmeks. Detsembri algul asus ta jälle jalgsimatkal koduteele, peatus vadjalaste juures, kus kirjutas üles mõned laulud.

Bestis liikudes märkas ta ka rasket talurahva eksploateerimist mõisnike poolt. Oma sel ajal kirjutatud kirjades väljendas ta, et ta ei tahaks miski hinna eest olla talupoegade seesuguse kohtlemise tunnistaja.

Besti rahvaluulest ütleb ta vanasõnad, mõistatused, laulud ja muistendid olevat soome omade sarnased, mõned otse sõnasõnalt.

1844.aastal ilmus Lõnnrotilt Helsingis "Suomen Kansan Arvoituksia ynnä 135 Viren Arvoituksen kanssa". Samast teosest tuli 1851.aastal uus trükk, seekord juba 189 eesti mõistatusega. Allikaks on Lõnnrot kasutanud O.R.Holtzi "Luggemissed" (1817) ja Fr.W. Willmanni "Juttud ja Moistatussed" (vrd. 3. trükk 1804) ning 1843.aastal Schünmanni kalendrit.

1847.aastal avaldati Soomes anonüümselt autorilt ka valikkegu "Viron satuja", teine trükk 1849.

Georg Julius Schultz-Bertram (1808-1875) oli arst, kriitik, kirjanik ja rahvaluule-uuriija. Sündis 1808.a. Tallinnas, õppis Tartu ülikoolis arstiteadust 1827-1835, tegutses aretina Holmis, Peterburis jm. Reisis palju välismaal, võttis osa poliitilisest elust, tegutses ajakirjanikuna, tsensorina jm. Suri 1875.a. Viinis. Kasutas pseudonüümina nime Dr. Bertram.

Schultzide perekond on tulnud Baltimaale Meklenburgist 17.sajandil ja asunud elama Tallinna, kus Georg-Julius ka sündis. Isa suri, kui poeg oli veel sülelaps, ema oli Torma praosti Asveruse tütar, kes kolis nüüd Torma ja elas 66 aastat Friedenthalis. Ümbrus oli elav: Tartu-Peterburi maantee ääres, Friedenthali ligidal, asetses suur postijaam, mis laskis läbi palju reisijaid. Tormas veetis Georg oma lapseea ja suhtles siin ka eestlastega. Kodune kasvatus vanavanemate ja ema poolt toimus klassikalise hariduse vaimus. Vanaemalt olevat ta pärinud ka fabuleerimislusti. 1818.a. suri Asverus ja perekond kolis kiriklast Friedenthali. 1829.a. läks Georg Tallinna Toomkooli. Sõbra mõjul hakkas ta tundma huvi arstiteaduse vastu ja 1827.a. astuski Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Ta oli muusika- ja kujutava kunsti huviline, tundis huvi ka zooloogia ja kirurgia vastu. Tartus puutus Schultz kokku

ka kuulsa vene kirurgi Pirogoviga. Tema tütardest oli Ella muusikakunstnik ja -teadlane, kes kirjutas üles ka eesti rahvaviise, Pauline aga hea joonistaja. Temalt pärineb 1870/71.a. talvest isa portree kriidijoonistus.

Juba varakult on Schultz-Bertram tundnud huvi Eesti muinsuse vastu, 1830-ndail aastail tegeles Kalevipoja sängide väljaselgitamisega ning laskis neid Schlateril maalida. Arvatavasti on ta ka ise visandanud mõningaid objekte, nii on Eesti NSV TA Fr.R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas leiduv Alatskivi Kalevipoja sängi skits tõenäoliselt temalt. Pärast Holmi ajajärku 1839.a. pidas ta õpetatud Eesti Seltsis ettekande Kalevipoja-ainete kohta, millest ta soovitas koostada rahvaeepose. Selle rahvast äratavat mõju pidas ta määratu suureks. Samal koosolekul andis ta üle oma vähesed materjalid koos Schlateri tänini säilinud kaheksa maaliga Kalevipoja nimega seotud kohtadest. Ja hiljem sai temast "Kalevipoja" lõpuosa saksa keelde tõlkija.

Torma ümbruse ajaloo ja muinasloo kohta kirjutas ta ajaloolise nimega raamatu "Wagien" - nii kutsuti Läti Henriku ajal 13.saj. algul Liivimaa kirdenurka. Schultzil olid tihedad sidemed Kreutzwaldiga, nende sidemete alusel on tekkinud ka suur kirjavahetus. Iseloomult oli ta kahekeelne ja püsimatü, otsustes pinnaline ja muutlik.

Schultz-Bertramilt leidub õpetatud Eesti Seltsi kogus mitukümmend rahvalaulu, mis ta kõik pole ise kirja pannud. Tähelepanu väärib ka tema artikkel ajakirjas "Baltische Monatschrift" II (1860), milles ta asus rahvalaulude hindamisel positiivsele, Hupelile vastupidisele seisukohale. Ta analüüsis ka sakslaste suhtumist eesti rahvusesse ja rahvaloomingusse ning leidis siin kaks parteid. G e n u i i n s e - t e partei austavat algupärast ning soovivat rahvale suuremat iseteadvust, rahvuslikku ärkamist ja kõrgemat haridust, teine, r a d i k a a l s e t e partei, taotlevat rahvust ja keelt hävitada, see ei toovat rahvusele mingit kasu. Las tagu siis vähemalt laulda luigelaul kaduvale rahvusele. Juba 30 aastat varemini kõneles kahest parteist L.A. krahv Mellin,

kartograaf, kes ütles olevat enamiku talupoegade kultuurilise ja majandusliku iseseisvuse vastastest Tartu ümbrusest.

Ebaõnnestunud eepos "Ilmatar" I osa "Vomba Viido" sisaldab Schultz-Bertrami enda luuletuste kõrval ehtsaid eesti rahvalaule, mistõttu väärrib rahvalaulude uurijate tähelepanu.

Tartu ülikooli üldise ja Venemaa ajaloo professor Fr. Kruuse (1790–1866) avaldas mõningaid rahvaluulelisi märkmeid Baltimaade muinasaega käsitlevas teoses "Necrolivonica" (1842), teises töös "Ur-Geschichte des Estnischen Volksstammes", Moskau 1846 (koostatud vähese kriitikaga) tõi ta eesti vägilasmuistendite kõrval kaks rahvalaulu Saaremaalt: "Lähme kike kikomaie" (noodiga) ja "Ühhe panni minna ukse vahti". Mitmesugused joonistused muistenditega seotud paikadest on tal lastud teistel teha. Üldiselt ei lisa ta palju originaalset, vaid kasutab enamasti teiste andmeid.

Eestisse puutuvaid aineid, sealhulgas eesti etnograafiat ja rahvaluulet puudutas riivamisi oma reisikirjades Johann Georg Kohl (1808–1878), nimekas palju käinud ja näinud Breemenist pärit reisikirjanik ja geograaf. Oma Kuramaal koduõpetajaks oleku ajal enne 1838. aastat rändas ta Baltimail ja avaldas kaheosalise raamatu "Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland". Raamatu nii esimese kui teine osa on välja antud Dresdenis ja Leipzigris 1841. a. Teises osas on juttu eestlaste keelest, lauludest ja muistendeist (trükitakse Faehlmanni "Emajõe sünd", "Vanemuise laul" Maydelli vaselõikega ja "Keelte keetmine" koos sissejuhatusesega), peale selle tutvustatakse pulma- ja jaanikombeid, uskumusi, pühi paiku, põllundus- ja karjanduskombeid. Üldse on Faehlmann teda palju mõjutanud, sel alusel kõneleb ta ka eestlaste suurest minevikust. Nähtavasti kirjanduse alusel on juttu ka rahvalaulude esitamise viisidest ja meloodiaist. Laulunäiteid toob ta Knüpferilt "Inlandi" vahendusel, samuti leidub tal ka "Jörru"-laul. Eestikeelse näitetekstina pakub ta oma lugejaile "Laula, suukene". Esimeses osas leidub ka talgukirjeldusi.

Mõningaist saksakeelseist väljaandeist, mis toovad muu-

hulgas eesti materjali, väärrike mainimist "Illustrirter Revalscher Almanach", kus leidub lesside ja varematega seotud muistendeid jm. "Haapsalu lossi varemus" (1856), muumia "Haljala kirikus" (1856), "Vaskjala silla piiga" (1859) jm. Nende juttude tõlkijaiks on enamasti Neus, Pabst ja Russwurm.

Prof. dr. P.A.P.K. Possart avaldas 1846.aastal Stuttgartis raamatu "Die russischen Ostsee-Provinzen Kurland, Esthland und Livland. II. Das Gouvernement Esthland".

Raamatus on palju andmeid juba tuntud trükistest, seega selle iseseisev väärtus väike. Juttu on siin Põhja-Eesti rahvalauludest, Alutaguse jõe õhke piddamisest, mis toimuvad mõni aeg enne jõulusid ja keetvat üheksa päeva. Sel ajal nõutavat täielikku vaikuet ja keelatud olevat müra tekitavad tööd, nagu puulõhkamine, pesupesemine, ketramine jm., samuti igasugune käratsemine. Tegemist on niisiis hingedeaja kultusega ja põllunduskommatega, taetlusega järgneval suvel vabaneva raskest äikesest. Kõneldes eesti keelest, kiidab Possart selle ilu, meloodilisust ja originaalsust. Eestlastel leiduvat rikkalikult vanasõnu, millest toob näiteidki. Eestlaste lemmiktegevus olevat üksteisele mõistatuste andmine. Mõistatused olevat vähem vaimukad kui poeetilised. Ta vaidleb vastu Parrotile, kelle teoses olevat palju eksimusi.

Uskumuste ja kommete alalt arutleb autor veel nõiduse, haldjate, pulma- ja sünnikommete üle, viimaselt alalt on juttu mõisteist pikka öllile pannema e. surretama, neid mõisteid kohtame ka Kreutzwaldil. Järgneb seletusi veel jõuludest, uus-aastast, vastlapäevast, maarja- ja jaanipäevast, lisatakse jaanitulekombe kirjeldus ja uskumus jaaniõõsi kogutud rohtude jõusse. Edasi leidub andmeid toomapäeva ja hingedeaja kohta.

Eestlase karakteri kohta leiab ta senisele vastupidiselt: eestlane olevat pehme iseloomuga, ei rõõvivat, ei tapvat, ei varastavat ega kaklevat palju. Aga saksa ta ei sallivat.

Tantsu esinevat vähe. Rahvalauludest olevat levinenud armastus-, kiige- ja lõikuslaulud. Laulude väärtuse leiab ta olevat vähese. Selles otsuses toetub ta Krusele.

Edasi käib jutt elamuist, riideist ja toitlusest.

Lõpuks leidub peatükk muistendeist ja uskumustest, kus on ära trükitud Faehlmanni "Koit ja Hämarik" ja "Keelte keetmine". Muude mütoloogiliste mõistete, nagu hiidude, vägilaste jt. kohta on hangitud andmeid kirjandusest, esijoones Rosenplänteri "Beiträgest" ja Õpetatud Eesti Seltsi "Toimetustest". Possart tõrjub tagasi oletuse, nagu oleksid eestlased kaeutanud inimohvreid.

Kreutzwaldi vastavate kirjutuste ja Russwurmi teoste (kõigepealt "Eibofolke") alusel tutvustab eestlasi ja eestirootslasi ka C.H. Busch teoses "Ergänzungen und Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland", Zweiter Band, St. Petersburg-Leipzig 1867. Selle teose lk. 984-1019 kirjeldab ta eestlaste välimust, toob etnograafilisi tähelepanekuid, kõneleb lauludest, tantsudest, muusikariistadest (torupill) ja eesti keelest. Faehlmanni muistendite alusel kõneleb ta Vanemuisest ja Kalevipojast. Üsna pikalt on kõneldud pulma- ja matusekombeist, jõuludest, uus-aastast, vastlapäevast, maarjapäevast (25.III), jaani-, tooma- ja mardipäevast, hingedeajast, tõnnivakast, nõidadest ja haldjaist. Rannarootslastest on juttu lk. 1165-1169; Olevi-muistendist lk. 1052.

Kõneldes lätlastest ja nende kombeist vihjab ta mõnel puhul ka eestlastele. On huvitav, et ta lätlaste matusekirjeldustes näitab mõningaid jooni, mis vihjavad oma sisult ja struktuurilt itkudele, niisiis võiks siit otsida lisatõendit selle kohta, et itkud veel keskajal võisid Baltimaade rahvaste juures kasutusel olla.

Jegór v. Sivers (1823-1879) sündis Heimtali mõisas, käis Võrus Krümmeri koolis, õppis Tartu ülikoolis loodus- ja riigiteadusi. Ülikooli ta ei lõpetanud, tegutses mõisa majandajana, reisijana, selle kõrval kirjutas mitu raamatut ja artiklit, arvustusi ning luuletusi, jõudis põllumajanduse professori astmeni Riias. Oli ÕES-i liige 1854.aastast peale. Temalt on säilinud mõningaid Paistust üleskirjutatud rahvalaule. Saksakeelses luuletuskogus "Palmen und Birken" (1852) toob ta mõne eesti rahvalaulu saksakeelses tõlkes, neist osa

Kreutzwaldi üleskirjutuste järgi, osalt temalt endalt. Luuletuskogus "Gedichte" (1847) toob ta värsistatuna "Vanemuise laulu" ja "Vanemuise lahkumise".

Tema poolt toimetatud "Literarisches Taschenbuch der Deutschen in Russland", Riga 1858 toob Bernh. Schwageri jutukese "Ado ja Elle. Ein Lebensbild aus Esthland", kus on kasutatud Faehlmanni muistendeid "Vanemuise laul" ja "Emajõe süüd" ning eesti rahvalaule, osalt eesti keeles ("Laula, suukene"). Sõjalaulu kasutab ta ajaleo illustratsioonina ("Smilten". Riga 1872).

Lõpuks kuuluks siia ka Tartu gümnaasiumi õpetaja Gustav Blumberg (1834-1892), kes koostas Kalevipoja-lugusid käsitleva, eepost kommenteeriva ülevaate "Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen", Tartu 1869. Ta koostas ka esimese eestikeelse kodulooõpiku "Juhataja kodu ja isamaa tundmisele", mis ilmus 1871.aastal ja sisaldab geograafiliste andmete kõrval ka lokaalseid rahvajutte, nende hulgas Kalevipoja-muistendeid. Raamat oli varem, 1869.a., ilmunud ka saksa keeles.

Eesti rahvaluule poetikast kõneldakse H. Kaiserbergi /ps.7/ artiklis "Über die Form der estnischen Poesie", "Inland" 1863. Seal on juttu värsimõõdust, parallelismist, kordestest, refräänist, alliteratsioonist, "Kalevipoja" sõnavarast. Palju on arvestatud "Kalevipoega".

Maalis on kujutatud rahvaluulelisi aineid Georg Friedrich Schlater (1804-1870), kes asus Tilsitist Riia vaheastme kaudu Tartusse 1828.aastal, oli siin lastemänguasjade valmistaja, maali ja joonistusõpetaja, asutas 1832.a. Tartusse esimese litograafiatöökoja Eestis. On joonistanud või maalinud Tartu ning Tartu ümbruse vaateid, litografeerinud Saaremaa rahvarõivaid. Kalevipoja-muistendite aineil on temalt kaheksa maali 1830-ndaist aastaist, tehtud Schultz-Bertrami õhutusel ja ülesandel, peale selle on temalt mõned maalitud maastikud, mis on seotud Kalevipoja nimega. 1852.aastal sai Peterburi kunstideakadeemialt vabakunstniku nimetuse. Schlater suri Tartus 1870.a.

Kombestikualaseid teemasid on käsitletud kujutavas kunstis veel F. Ürküll, kellelt on mitu dokumentaalset pilti pulmakommete kohta, nagu põllepappimine, veimede jagamine, jõulumängud. Teine kunstnik, apteeker-diletant Theodor Gehlhaar (1805-1871) joonistas mitmest pildist koosneva seeria, mille ta avaldas Schlateri litograafias. Need on stseenid eesti talupojaelust, nagu mardisõhtu, kõrtsistseen, põllepappimine, linutamine, pulmasõit, torupillipuhuja.

Friedrich Siegmund Sterni (1812-1889) pildid Saaremaa rahvarõivaist ilmusid 1856-1871 erilehtedena pealkirja all "Die Trahten d. XII Kirchspiele des Oesselschen Kreises", kuuluvad kõigepealt etnograafiasse.

Alexander Heinrich Neus (1795-1876) sündis Tallinnas 1795.aastal, õppis sealses gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis teoloogiat, selle kõrval filoloogiat ja filosoofiat 1817. aastani, ei asunud aga tööle teoloogina, vaid siirdus kodukooliõpetajaks, 1820.aastal läks Paldiski kreiskooliõpetajaks, 1821.aastal Haapsalu kreiskooli inspektoriks. Haapsalus algaski tema tegevus rahvaluule kogumise alal, ta töötas ise ja kasutas selleks ka teiste abi, püüdes kaasa tömmata kõigepealt oma kolleege ja õpilasigi. Temalt sai kooliõpetust ka F.J. Wiedemann, kes keeleteadlasena oma tähelepanu teritas ka eesti rahvaluule vastu. Neusi õpilastest tuleks mainida E. Lungardti, P. Glaassenit, G. Paulsenit, K. Johanse-nit, eriti aga J.W. Friedbergi, kes hiljem üliõpilaseniagi kogumistööd jätkas. Ligemaist kolleegidest töid talle materjale J. Petersohn ja Karuse koolmeister J. Jahnson. Oma kogutud ainetikku kasutas ta koguteoses "Dorpater Jahrbücher", samuti ajakirjas "Inland", kus avaldas 1840.aastast peale rahvalaule A.F.J.Knüpfferi kogust tema poolt saksa keelde tõlgituna. "Dorpater Jahrbücher" V köites 1836.a. avaldas Neus retsensiooni Schlegeli reisiraamatu kümenda köite kohta. Selles retsensioonis leidub ka teoreetilisi arutlusi laulude leviku, vanuse, alliteratsiooni, parallelismi ja meloodia kohta ning on toodud mõningaid laulutekste eesti keeles. Eriti intensiivistus tema rahvaluuleline tegevus alates 1841.aas-

taast pärast rasket silmahaigust, millal ta koolimeheametist loobus ja Tallinnasse siirdus ning peaaegu kuni surmani rahvaisulude kogumise, väljaandmise ja uurimisega tegeles. 1842. aastal asutati Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Selts, mille asutajate hulgas Neus on silmapaistvalt tegev. Selles seltsis esines Neus paljude ettekannetega eestlaste, eesti mütoloogia, geograafiliste nimede ja eesti rahvalaulude kohta. Seltsi ülesandel koostas Neus ulatusliku eesti rahvalaulude antoloogia "Ehstnische Volkslieder", mis ilmus kolmes vihikus Tallinnas 1850-1852, iga laulu kõrvale paigutatud saksakeelne tõlge. Kogul on pikem rahvalaulu olemust tutvustav eessõna ja kolmanda köite lõpul andmestik laulude päritolu kohta. Antoloogiat tuleb pidada esimeseks eesti rahvalaulude teaduslikuks väljaandeks. Ettevalmistustööd tehes pöördus Neus 1847.a. kirja teel ka Kreutzwaldi poole nõuküsimistega. Siitpeale arenes mõlema mehe vahel produktiivne kirjavahetus, kus selgitatakse paljusid eesti rahvalauludesse puutuvaid küsimusi.

Nagu lauluväljaandes, leidub tähelepanekuid laulude kohta ka tema kirjavahetuses.

Millisest materjalist on siis koostatud Neusi eesti rahvalaulude teaduslik valikkogu? Kirjas Kreutzwaldile 28. juunil 1847 tutvustas Neus ka oma antoloogia koostamise põhimõtteid: "Selts nimelt kavatses väljaantavas eesti rahvalaulude valimikus arvestada mitte ainult poetilisel, mütoloogiliselt või ajalooliselt tähelepanekavat, vaid tervikut, nii et esindatud oleks ka nõrgem külg, ja valimik, niipalju kui võimalik, pildi annaks eestlaste kogu rahvalaulu-loomingust. Ometi ei tohi väärtuslikku kuidagi tagasi tõrjuda, vaid see peab otsustavalt esikohal olema; nõrgemale ainult viidatakse ja antakse mõned näited." Kõige rohkem laule on A.F.J. Knüpfferilt - 99 lauluteksti, nende hulgas "Salme laul". Hulgalt järgmine on Kreutzwald - 77 lauluga, järgnevad Rosenplänter 14 tekstiga, Neus ise 13 tekstiga, Jõelähtme pastor Schüdlöffel 8 tekstiga, Põide paator Agt 7 tekstiga, teistelt on materjali arvuliselt vähem. Vanemast ainekust leidub siin

Kelchi kroonikast "Jõrru"-laul, H.J. Pauckerilt (surn. 1819. a.) kake teksti, tema pojalt C.I.A. Pauckerilt üks tekst. Mõlemad olid Simuna pastorid ja andsid oma tekstid Schlegelile, kelle reisikirjades need ka on avaldatud, sealt trükkis need Neus. Viimase vennalt H.W.Ch. Pauckerilt on kolm teksti, hilisemalt Simuna pastorilt H.R. Pauckerilt üks laul. Faehlmannilt leidub kaks teksti, kumbki ei kuulu õieti ehtsate rahvalaulude hulka. O.W. Masingu nimega on seetud üks tekst, W.K.F. Dittmarilt Väändrast on neli laulu.

Neusi ja Kreutzwaldi kaasaegne Fr. Russow on andnud viis laulu Paide ümbrusest, Järva-Jaani pastor Ch.J. Glanström (surn. 1825) sealtsamast viis laulu. Paruness M.v. Rossillon (sünd. Tallinnas, surnud 1846), pärit Viru-Jaagupist, on sinna sisseärännanud eesti eidelt kirjutatud kolm laulu. Kodavere pastor J.W.R. Everth (surnud 1837) on arvatavasti sealtsamast üles kirjutatud laule, millest Neus oma kogus avaldas kolm. Kreutzwaldi kaudu on saadud üks G.v. Vietinghoffi ja Lippingu poolt üleskirjutatud laul, Pastor B.A.F. Offelt, preili C. Offelt, vist Torist, kaks laulu, Hupelilt üks laul.

Karuse koolmeistrilt J. Jahnsonilt on kuus laulu, osalt Läänemaa, osalt arvatavasti Pärnumaa päritolu. J.W. Friedberg on Lääne-Nigulast Palivere mõisast kirjutatud laule, Neus kasutab neist üht, J. Petersohnilt on kolm laulu, A.F. Jahn (Ridalast) annab ühe laulu. Opotška maakonnast Krasnoe ümbruses, on saatnud A. Brand neli laulu, mis on üles kirjutatud kellegi tundmatu poolt. Teadmata (arvatavasti Läänemaa) päritoluga on kuus laulu. Päritolult on kindlaks tegemata kaks laulu.

Vanasõnu on Thor Hellelt kakskümmend seitse, Schüdlöfelilt kaks, Kreutzwaldilt kuus, Gösekenilt üks, Everthilt üks, tundmatult kaks.

Mõistatusi leidub Knüpfperilt üks, Jahnsonilt üks, Lucelt üks, neiu Offelt üks, pastor B.A. Offelt neli, Thor Hellelt üheksa.

Mõlema mehe ühistööna ilmus 1854.a. Venemaa Teaduste Akadeemia väljaandel uus lauluvalimik "Mythische und magische Lieder der Ehsten", milles enamik materjali pärineb Kreutz-

waldilt, kuigi tekstid on tugevasti ümber töötatud, loodus-
mütoloogilised kommentaarid koostas aga Neus, eessõna kirju-
tas raamatule A. Schiefner.

1863.a. avaldas Neus koos Russowiga Õpetatud Eesti Selt-
si juubeliks määratud tervitusväljaande eesti rahvalauludest.
Need 11 eesti rahvalaulu pärinevad Kreutzwaldi ja Knüpfferi
kogust, millest esimese laulu tõlkis saksa keelde Russow,
teised Neus.

Neusi peamiseks teeneks on oma antoloogias mingi esialg-
segi süsteemi andmine võimalikult suurele laulumaterjalile,
aluseks võttes laulude sisu. Sellest oli võimalik juba edasi
sammuda. Väljaannete kaudu jätkas ta eesti rahvalaulude tut-
vustamist väljapoole eestlaste ala. Ka püüdis ta laule oma
aja teaduse seisukohalt teaduslikult käsitleda, kuigi tulemu-
sed paljudes osades pole enam paikapidavad. Siiski hakkab te-
ma esmakordselt nägema, et rahvalauludes esineb vanem eesti
keel, s.o. arhailised keelendid. Tähtis on ka, et ta suhtus
eesti rahvaluulesse hindavalt. Juba 1840.aastal soovitab ta
kunstluule aluseks võtta rahvalaulu.

Lõpuks veel paar märkust Eestimaa Kirjandusliku Ühingu
käsikirjalise rahvaluulekogu kohta, mis sisaldab materjali
järgmiselt. Kõige suurem ja väärtuslikum on A.F.J. Knüpfferi
kogu ligi 600 lauluga. Sellesse kuuluvad ka Glanströmi ja
P. Agti laulud. Kogus leidub veel ka jutte. Rahvalaule lei-
dub veel Neusilt, C.J.A. Pauckerilt, H.R. Pauckerilt,
Schüdlöffelilt ja Rosenplänterilt, viimaselt ka jutte saksa
keeles. Jutte on saatnud veel paruness v. Rossillon. Kreutz-
waldi laulud siin on tema põhimaterjalist valitud koopiad.

Eestimaa Kirjandusliku Ühingu väljaandes "Beiträge zur
Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands" ilmub ka paar saksa keelde
tõlgitud eesti rahvajuttu J.J. Nocksilt. Nii I, 2 (1869) aval-
dab ta kelmiloo "Ulispill-Hans", mille ta olevat Tallinnas
üles kirjutanud 66-aastaselt Nissi-päritoluga puuraidurilt.
Jutustus kõneleb Ulispill-Hansu pettevigurist Kuradi (vana
Jaak) vastu. See on õieti Kavala Hansu ja Vanapagana rahvus-
vaheline versioon. I, 3 (1870) tõlgib Necks talle Simunast

saadetud tsüklilise hundiloe (hundi loomine + hundi toit).

Eri rahvaste mütoloogiat ja muinasjutte, nende hulgas eestlaste omi, uuris Frans Anton Schiefner (1817-1879). Schiefner sündis Tallinnas kaupmehe pojana. Aastail 1836-1840 õppis ta Peterburi ülikoolie õigusteadust, hiljem (1840-1842) Berliinis keeleteadust, töötas siis Peterburis õpetajana, Teaduste Akadeemia raamatukogus konservatorina, vanade keelude professorina, 1854.aastast peale oli ta akadeemik ja õpetatud Eesti Seltsi korrsepondeeriv liige. Ta on tõhusalt kaasa aidanud "Kalevipoja" ilmumiseks. Mõningaist artikleist eesti mütoloogia alalt väärrib mainimist koos Wiedemanniga kirjutatud "Über die estnische Sagen vom Kalevipeeg" (1854); "Kleine Beiträge zur finnischen Mythologie" (1852). "Kalevala" saksakeelne tõlge ilmus temalt 1852.a.

Ferdinand Johann Wiedemann (1805-1887) sündis Haapsalus ametniku pojana, käis kohalikus kreiskoolis, lõpetas 1821.a. Tallinna kubermangu gümnaasiumi, pärast paariaastast koduõpetajategevust astus Tartu ülikooli õigusteaduskonda, hiljem spetsialiseerus vanadele keeltele, töötas üle paarikümne aasta õpetajana Jelgavas ja Tallinnas, uurides paralleelselt eriti soome-ugri keeli. Keeleuurijana märatas ta seevõrra tähelepanu, et ta 1854.aastal nimetati Vene Teaduste Akadeemia kirjavahetajaks, 1859.a. korraliseks liikmeks. Wiedemann kogus laialt andmeid eesti keele grammatika ja eesti-saksa sõnaraamatu kirjutamiseks, noteeris selle kõrval ka eesti rahvalaulet. Grammatikas "Grammatik der Ehstnischen Sprache" 1875 käsitles ta eesti rahvalaulude keelt. Ahrensi otsus eesti rahvalaulu keele kohta olevat Wiedemanni seisukeha järgi karm ja vähe õigustatud. Ta leidis põhjendatult, et rahvalaulude keelevormides on tegemist arhaisemidega. Wiedemann asus vastu nn. poeetilise vabaduse teooriale, mis tuli kasutusele Hupelest peale. 1876.a. ilmus kõrvalsaadusena kogunenud rahvalaulelisest ainekust teos "Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten". Aga siia on liidetud andmeid ja aineid ka trükitud kirjandusest. Suurem osa teosest on pühendatud väikevormidele (vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused). On toodud linnu-

laulutähendeid, kombekirjeldusi, uskumusi, tähtpäevade andmeid, rahvameditsiini, rahva arvamusi ravimtaimedest, ohvrikohtade kirjeldusi, nõidust, seletusi üleloomulikkude olen-dite ja hiidude kohta.

Rahvapärast fraseoloogiat sisaldub ka tema sõnaraamatus 1869.a. ja 1875.a. Wiedemann püüab jälgida ka värsimõõdu ja rahvalaulude keele suhteid: "Paljud omapärasused poeetilise keele tarvitamisel on põhjustatud trohheilisest meetrumist." Analüüsimateerjaliks kasutab kahjuks aga "Kalevipeega". Ta on oma teoste jaoks saanud hulgaliselt materjali ka Kreutzwaldilt.

Eduard Ahrens (1803–1863) oli 1837.aastast Kuusalu pastor. Oma grammatikaga (vormiõpetus) 1843 pani ta aluse uuele kirjaviisile, mis pääses küll maksvusele alles 30 aastat hiljem. 1853.aastal andis ta oma grammatika esimese osa koos lauseõpetusega uuesti välja. Selles teoses käsitleb ta lühidalt ka rahvaluule keelt, peab selle arhaisme ekslikult väärmoodustisteks, tunnistades õigeteks rahvalaulude keelenditeks aga ainult neid vorme, mis langevad kokku soome keele vormidega. Lauludes leiab ta igal pool seesuguseid "roiskumise vastikuid jälgi". Kreutzwald aga, kellele Ahrensi alavääristamine oli vastuvõtmatu, saatis talle irriteeriva vastulöögina oma rahvalauluvormis kirjutatud poeemi "Sõda" omapoolse motoga: "Looduses ei ole paigalseismist ega surma; ka kõdunemine ise on elu muutunud kujul, aga väga mitmekesistes avaldusvormides. Fr.R. Rreutzwald."

Oma grammatikas toob Ahrens näiteks küll fraseoloogilist materjali, millest ta aru saab, nagu fraseoloogia üldse oli kirikumeeste poolt kasutatavam.

Carl Friedrich Wilhelm Russwurm (1812–1883). Russwurm sündis Saksamaal koolidirektori pojana, 1835.a. tuli ta Eestimaale ning sai koduõpetajaks Ähmja mõisas. 1839.a. töötas pedagoogina Tallinnas, võttis osa Eestimaal Kirjandusliku Ühingu asutamisest, siirdus 1841.aastal Haapsallu kreiskooli õpetajaks, sai hiljem sama kooli ja Läänemaa koolide inspektoriks. Elu lõpupoolel töötas arhivarina Tallinnas, kus

surigi 1883.a. Tema töö oli edukas folkloori, etnograafia ja ajaloo alal. Juba 1838.a. kirjutas ta "Inlandis" libahuntidest. Haapsalus töötades kogus ühtlasi palju folkloristlikke aineid eestlastelt ja rannarootslastelt, mida kasutas oma teoses "Sagen aus Hapsal" (1861). Selles raamatus on tal küll palju kirjandusliku päritoluga andmeid. Tema peateos "Eibofolke" (1855) käsitleb rannarootslaste ajalugu, etnograafiat (peremärke, põllutööriistu, tähtpäevi) ja kultuuri. Selle eest sai ta Demidovi auhinna. Teose juurde kuulub ka "Lithographierte Beilagen zu Eibofolke". Oma töödes oli ta täpne, mistõttu on neil praegugi väärtust. Mitmete artiklite hulgas väärib oma üldteoreetiliste ja pedagoogiliste seisukohtade poolest mainimist veel "Ueber die Bedeutung der Volkssage für Schule und Leben" "Baltische Monatschrift" 1861, B.4, lk. 540-548.

Nikolaus Friedrich Russow (1828-1906) sündis Tallinnas, sai Peterburi ülikoolis juriidilise hariduse, oli mitmesugustes riigi- ja muuseumiametites, võttis osa Eestimaa Kirjandusliku Ühingu tegevusest.

Ta on kogunud ka eesti rahvalaule, neist mitmed avaldatud Neusi rahvalaulude kogus. 1863.aastal koostas ta koos Neusiga tervitusväljaande "Öpetatud Eesti Seltsile".

Russow kasutas mitmes oma luuletuses ka regivärsi vormi, suurem sedalaadi loomingust on "Sõalaul Eestima tüttarlastele", Tallinn 1854. Russow kuulub Kreutzwaldi järel esimeste regivärsivormi kasutajate hulka kunstluules. "Ued Kandlekeled" (1854) toob regivärsis luuletuse "Nä immet", mis on pilkelaul ühiskondlike nähtuste pihta.

Saaremaa rahvaluulet käsitleb veel Münchenist Eestimaa-le siirdunud Jean Baptiste Holzmayer (1839-1890). Ta töötas Kuressaares õpetajana, tegeles selle kõrval ka saarlaste arheoloogia ja rahvakommete uurimisega, milleks kogus suulisi andmeid saarlastelt enestelt. Selle töö kokkuvõtteks ilmus temalt kolmeosaline "Osilliana" (1873-1881).

Martin Körber (1817-1893) oli saksa rahvusest kirjamees, kes töötas Kuressaares õpetajana ja hiljem (1846-1875) Ansekülas pastorina. Ta on avaldanud ka rea eestikeelseid raama-

tuid ja 8 eestikeelset luuletuskogu. Tundes huvi lokaal-ajaloo vastu, kirjutas ta kolm köidet "Oesel einst und jetzt" (1887-1915), millest ainult esimene ilmus tema eluajal, teised posthuumselt. Köited sisaldavad ka rahvaluulealaseid andmeid, muistendeid, muinasjutte, olustikulisi jutustusi, eriti teine köide 1899.a., kus leidub pikem käsitus ka Suure Tõllu kohta, millest osa on saadud rahvasuust, osa aga trükitud allikaist (Russwurm jt.). Töö on üles ehitatud kihelkondade kaupa. Kuigi autor kasutab enamasti Luce, Holzmayeri, Wiedemanni, Russwurmi jt. andmeid, on see ilmingimata vajalik teos igale vastava ala uurijale.

Johann Voldemar Jannsen (1819-1890) sündis Vana-Vändras, kus ta isa oli mõisaveski mölder, Isa varase surma tõttu kasvab poisikojas majanduslikes raskustes. Johann Voldemar õppis Vändra kihelkonnakoolis, mis jäi tema ainsaks koolihariduseks. Juba varakult oskas hästi saksa keelt, mis võimaldas tal pääseda saksa kirjanduse juurde, millest hiljem tõlkis hulga jutustusi eesti keelde. Peale tõlketöö kirjutas ta algupäraseid jutte ja laule, komponeeris või kohandas viise mitmesugustel eeskujudel ja oli innukas seltskondlikus tegevuses. 19-aastaselt oli ta juba köster-kooliõpetaja, kooliõpetaja-ametit pidas ta ka Pärnus 1851.aastast alates. Kõige tähtsam ettevõtte oli tal esimese eesti pideva ajalehe "Perno Postimees" ellukutsumine 1857.a. Pärnus, mida toimetas 1863. aasta lõpuni, kolis siis Tartusse ja toimetas 1864.aastast kuni 1880.aastani Tartus "Eesti Postimeest".

Enne ajalehe väljaandmist oli temalt ilmunud peamiselt võõrastel eeskujudel mugandatud külajuttude seeria "Sannumetoja" I-VII (1848-1860), mis sisaldas siiski piiratud ulatuses ka algupärast.

1865.aastal asutas Jannsen Tartusse Laulu- ja Mänguseltsi "Vanemuine", kus tema tütre algatusel hakati ette kandma eestikeelseid näidendeid, mis läbi seltsi kujunes ühtlasi esimeseks eesti teatriks. 1869.aastal organiseeris Jannsen Tartus esimese eesti üldlaulupeo.

Tegeldes laulukooride ja ajalehtedega, vajas ta vasta-

vat sisustavat materjali, mida ta ei näinud eesti oma rahvaloomingus ja pöördus selle otsimisel ennekõike saksa vastava repertuaari poole. Ka tema kirjutused on sellelaadilisest eesti rahvaluule alahindamisest kantud. Vastulöögi Jannseni rahvaluulevaenulisele hoiakule andis õige tõhusalt oma väljaannetes C.R. Jakobson, kes ühtlasi ründas ka tema reaktsioonilist tegevust poliitika ja kultuuri alal.

Jannsen on endale rahvaluuleteaduses teeninud eesti rahvalaulu vaenlase nime. Korduvalt kirjutas ta rahvalaulu viletsusest, millel on vahel küll kaunid sõnad, viis aga taiduraidutamine või kõrtsiskäija jorutamine. Vastulöögi sellisele suhtumisele andis ka Kreutzwald artiklis "Eestirahvalauludest ja ennemuistestest juttudest" (1861). Avaliku sõna käsutajana ajalehe näol suutis Jannsen omajagu mõju avaldada ja eitavale suhtumisele viia võib-olla teisigi oma mõjualseid. Rahvusliku liikumise reaktsioonilise suuna esindajana ning kiriku ja saksa kultuuri mõjualusena püüdis ta siis ka ainult võõrsilt eeskujusid otsida. Neljahäälelist laulu oli sel ajal eesti muusikaloomingus vaja. Eesti rahvaluulet, mis tundus talle liialt primitiivne, ei leidnud ta võimaliku olevat kasutada.

Silmas pidades neljahäälelist laulu ja selle saamise võimalust, kirjutas ta "Eesti Postimehes" 1866.a.:

"Eesti rahvas olli vanal aeal laulik rahvas, nenda et ka mitme saea-aastased orjakütkeid nende kui eht Vannemuine lastekurko ei jõudnud kinnisidduda, ehk kül nende laulud sel aeal muud ei olnud, kui: "Mis minna kukkun kurva lingo" ja muud sellesarnatsed."

Vihjates vennastekoguduse kahjulikule tegevusele, jätkas ta:

"Sel aeal sai meie eesti laul ka kinnimässitud ja surnokirsto pandud, ehk kül surnud ei olnud. Mis temmast veel ülle jäi, olli soppane koor ja räpped, mis kõrtsides ehk muial paikus ülle joobnud innimeste ulede jooksis. Seal ei olnud ennampuhta sõnna arro ja viis olli iggav ja inneto jorro, mis kegi kuulda ei tahtnud, kes ial parremat olli kuulnud. Neljaheale-

ga k o r i l a u l u s t ei olnud juttogi, ei ka kirri-
kus egga muial paikus, vaid mõnni väetike ütles sel ka il-
malikko haiso jures ollevad."

Nüüd olevat juba rohkesti neid, kes laulu aitavad edasi
vial (Erlemann jt.). Lõpus leidub vihje 1869.a. toimuvale
üldlaulupidule.

Oma tuntud motiivi eesti rahvalaulu monotoonsusest kor-
rutas ta juba 1851.a. alates: "Kaskee" ehk "kasike" on üks
kelk. Mõned laulvad igga sanna lõppetusses ühte, teised teist.
Meie kallapäüdjatte tütreid vennitavad oma "kaskeee!" nago
võrgopaelad, mitto sülda pitkaks." ("Neljas Sannumetoja" aas-
tal 1851.)

Oma kirjanduslikus loomingus kasutas Jannsen rohkesti
rahvapäraseid väljendeid, eriti lühivorme. Aga ta piitsutas
vahel ka rahvahulkades veel kasutatavat nõidus- ja ennustus-
uskumusi, seda eriti parodeerivalt külajutus "Maatargad". See-
suguste rahvauskumustega on võidelnud ka selleaegne Vändra
pastor, Jannseni protežeerija ja toetaja C.E.A. Körber. "Maa-
targad" näivadki välja kasvanud Vändra oludest. Körberi ja
Jannseni tegevuse ajal tulnud Vändras ette koguni loomaohvreid:
looma verega määritud künniseid ja loomalautu igasuguste pa-
hade jõudude vastu.

Hoolimata korduvaist teravaist väljastumistest rahva-
laulu vastu ei suutnud Jannsen siiski pidurdada järgneva, s.o.
19.sajandi viimase veerandi hoogsat rahvaluule kogumise tööd,
millega liitus hulk eesti progressiivseid haritlasi nii Eesti
Kirjameeste Seltsi kui ka üksikogujate ümber.

Puhtkiriklikust seisukohast disponeeritud on "Perno Pos-
timehes" 1866.a. läbi kolme numbril käiv anonüümne (C.F. Lo-
renzsonni ?) artikkel "Mõnni sõnna Eestirahva eesvannemat-
test." Siin püütakse näidata, millises viletsas paganlikus
pimeduses elas rahvas enne ristiusu tulekut. Andmeid eelkrist-
liku aja eestlaste uskumuste kujutamiseks on autor leidnud
Faehlmanni muistendeist ja tõenäoliselt ka Läti Henriku kroo-
nikast. Faehlmanni peab ta ka säilinud riismete päästjaks.
Kui negatiivselt mõistab autor rahvalaulude laulmist, sellest
lühike lõige:

"Iseäranis tallisel aeal olla nad, vannad ja nored, pik-
kal õhtul rohkeste ühhes suitsuses onnis koos, ühhe kolde
ümbel istunud ja seal omma vannematest õppitud laulusid laul-
nud, omma võerajummalate surest vägevussest kõnnelenud ja
nenda kasvasid pahhast kannust jälle pahhad võssad, mis sug-
gugi parremad polnud, kui teised enne."

Jannseni ja "Perno Postimehe" ringkond on olnud kõige
negatiivsema suhtumisega rahvaluulesse.

Krišjanis Barons (1835-1923) on suur läti rahvaluuleko-
guja ja väljaandja ning läti kultuuritegelane. Ülikoolihari-
duse sai ta Tartus, kus õppis 1856-1862 matemaatikat ja ast-
ronoomiat. Ta oli läti rahvusliku liikumise aja radikaalse
ajalehe "Peterburgas Avises" (1862-1865) tegevtoimetaja sel-
le asutamisest peale kuni lehe sulgemiseni juunis 1865. 1867.
a. asus ta Moskvasse, kus oli koduõpetajaks 25 aastat järjest.
Tema tegevuses leidub palju rahvavalgustuslikku. Baronsi elu-
tööks on aga läti rahvaluule ulatuslik kogumine ja selle tea-
duslik korraldamine. See oli osalt nagu vastuseks Kr. Valde-
märsi üleskutsetele ajalehes "Peterburgas Awises" rahvaluule
süsteematisest kogumisest. Oma materjali andis Barons ka
välja kaheksas köites pealkirja all "Latvju dainas" (1894-
1915). Üliõpilasena Tartus, tutvunud eesti rahvaluule olukor-
raga, avaldas ta Riia nädalalehes "Mahjas Veesis" 1857 kirju-
tuse eesti rahvalaulude kohta, ja näib, et Faehlmanni tegevus
on teda omakorda innustanud lätigi rahvalaulude süstemaatili-
seks kogumiseks.

Sel ajajärgul ja hiljemgi ilmus veelgi üksikuid laulu-
kogusid, milles on toodud mõned laulud või jutud, nagu
J. Schwelle "Kaunid vastsed lustilikkud rõmo=laulud nink üts
illus ennemuistne jut", ilmus Tartus 1852. Selles avaldati
"Tallo=trall", praeguse tüübinimetusega "Jõgi juure all".
Leidub veel mõningaid teisigi väljaandeid.

T ä i e n d a v k i r j a n d u s .

Õ p e t a t u d E e s t i S e l t s .

Õpetatud Eesti Selts, Lühike tegevusülevaade, Tartu 1938.

D a s I n l a n d .

Beise, J., Register zum Inland 1836-1856, Dorpat 1875.

F a e h l m a n n .

Tengström, R., Ueber das finnische Epos Kalevala, Ermans Archiv VI (1847), lk. 389.

Bertram, Dr., Dorpats Grössen und Typen vor vierzig Jahren, Dorpat 1868.

Martreb, Dr., Bemerkungen zu Dr. Bertram's Flugschrift: Dorpat's Grössen und Typen vor 40 Jahren, Moskwa 1868.

Eisen, M.J., Fr.R. Faehlmann folkloristina, Friedr. Rob. Faehlmann'i album, Tartu 1929, lk. 66-68.

Päss, E., Aineid F.R. Faehlmanni bibliografeerimiseks, Friedr. Rob. Faehlmann'i album, Tartu 1929, lk. 89-108.

Laugaste, E., Ööbiku laul, Vanavara vallast, Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I, Tartu 1932, lk. 120-152.

Laugaste, E., Raamat rahvaluule edasikandjana, Eesti Kirjandus XXX (1935).

Annist, A., "Kalevipoja" sissejuhatus, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX, Liber saecularis, Tartu 1938, lk. 24-39.

Kreutzwald, Fr.R., Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu, Maa-ilm ja mõnda, Teosed, Tallinn 1953, lk. 11-55.

Laugaste, E., Normann, E., Muistendid Kalevipojast, Monumen-

ta Estoniae Antiquae II, Eesti muistendid, Hiilu- ja vägilas-
muistendid I, Tallinn 1959.

K r e u t z w a l d .

Schlötzer, K., Livland und die Anfänge deutschen Lebens beim
baltischen Norden, Berlin 1850, lk. 37 jj.

Neus, H., Ehnstnische Volkslieder, Urschrift und Uebersetzung,
I-III, Reval 1850-1852.

Blumberg. Dr. Reinhold Friedrich Kreuzwald's Leben, Ver-
handlungen d. GEG XXI (1904), lk. 69-90.

Faehlmanni ja Kreuzwaldi kirjavahetus, Trükki toimetanud
M. Lepik, Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV, Tartu 1936.

Anderson, W., Zu dem estnischen Märchen vom gestohlenen Don-
nerinstrument, Tartu 1939.

Kreuzwald, Fr.R., Curriculum vitae, Maailm ja mõnda, Teosed,
Tallinn 1953, lk. 5-8.

Kreuzwald, Fr.R., Maailm ja mõnda, Teosed, Tallinn 1953.

Kreuzwaldi ja Neusi kirjavahetus, Kreuzwald, kirjavahetus
II, Tallinn 1956.

Kask, A., Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi
eesti kirjakeeles, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selt-
si Toimetised Nr. 2, Tallinn 1958.

Treumann, H., Lisandusi "Eesti rahva ennemuistsete juttude"
publitseerimisloole, Keel ja Kirjandus III (1960), nr. 2, lk.
93-102.

L ö n n r o t .

Elias Lönnrotin matkat II osa, Vuosinna 1841-1844, Helsinki
1902.

Schultz - Bertram.

Mellin, L.A., krahv, Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland, Riga 1824.

Schultz-Adalewsky, E.v., Dr. G.J.v. Schultz-Bertram, Biographisch-literarische Skizze, Baltische Monatschrift /Iisa/ 1896, lk. 167-196; 223-234.

Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetised, Viies osa, esimene pool, Tartu 1910.

Baltisches Geschlechterbuch, Bd. I, lk. 443 ff. (Deutsches Geschlechterbuch, Bd. 79) Görlitz 1933.

/Schultz-Bertram, G.J.,/ Briefe eines baltischen Idealisten an seine Mutter 1833-1875, Gestaltet von Prof. Dr. Johannes Werner, Mit zwei Bildnissen, Leipzig (1934).

Kohl.

Allgemeine Deutsche Biographie.

Sivers.

Sitzungsberichte d, GEG 1879. lk. 216-218.

Baltische Wochenschrift 1879, vg. 321.

Neue Dörptsche Zeitung 1879, nr. 104.

Neus.

Jordan, P., Geschichte der ehstländischen literarischen Gesellschaft für die Zeit von 1842 bis 1892, Zu der am 10 Juni 1892 stattfindenden Feier der 50-jährigen Bestehens der Gesellschaft, Reval 1892.

Kreutzwald, kirjavahetus II = Kirjad A.H. Neusile, E. Sache-sendahlile ja teistele 1847-1866, Fr. R. Kreutzwaldi kirja-

vahetus II, Tallinn 1956.

A h r e n s .

Kreutswald, kirjavahetus II, lk. 352.

Kask, A., Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles, Tallinn 1958.

J a n n s e n .

Carl Körber, Sitzungsberichte d. GEG 1883, lk. 168-173.

Tammann, A., Eesti üldised laulupidud XIX aastasajal, Kodu- ja Kooliraamatud, Populaar Teadus Nr. 1, Tallinn (s.a.)

Arro, E., Geschichte d. estnischen Musik, Band I., Tartu 1933, lk. 89-108 + 3 tahvlit.

Kask, A., Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles, Tallinn 1958.

5. RAHVALUULETEADUS 19. SAJANDI LÕPUL.

Elmine ajajärk pani tõhusa aluse järgneva ajastu eesti rahvaluule kogumise ja korraldamise tööle. Vajalik äratus oli antud, ülesannete paratamatusest ja suurusest olid Faehlmanni ja Kreutzwaldi mõjul teadlikuks tehtud nende mõtete ja püüdluste edasiviijad. Aeg oli juba olulise sammu edasi astunud, majanduslik ja kultuuriline tõus oli juba oma mõju avaldanud, selle toimele hakkas eest kaduma vana rahvalooming, mille kogumise ja korraldamisega tuli rutata. Ja juba leidsiski rohkem kui üks, kes oma elutöös tähtsa osa andsid eesti rahvaluulele, ja mitte ainult olemasoleva materjali kogujana, vaid ka selle väärtustajana kirjanduslikus loomingus.

Suurte tulemustega töötas rahvaluule kogumise, väljaandmise ja uurimise alal 1860–1906 Jakob Hurt.

Jakob Hurt (1839–1907) sündis 1839.a. Võrumaal Põlva khk. Vana-Koiola vallas Himmaste külakoolmeistri pojana. Vanemad tahtsid pojastki koolitada külarahvaalgustajat, sest suurema koolihariduse andmiseks ei piisanud neil varalist jõudu. Sel põhjusel saadetigi Jakob pärast Himmaste külakooli ja Põlva kihelkonnakooli lõpetamist 1853.a. Tartu kreiskooli. Siin aga äratas ta tähelepanu oma andekusega ja kreiskooli inspektor K. Oettel hakkas teda majanduslikult toetama ning võimaldas tal õpingute jätkamise Tartu gümnaasiumis 1855–1858.a., mille lõpetas kiitusega. 1859.a. astus ta Tartu ülikooli oma vagatseva isa ja toetajate mõjul õppima teoloogiat, kuigi ise avaldas tugevaid kalduvusi ja huvisid keelte vastu. Ka ülikoolis tuli tal võidelda suurte majanduslike raskustega. Aprillil 1865 omandas Hurt teoloogia kandidaadi teadusliku astme, olles juba sama aasta jaanuaris koduõpetajaks Hellenurme eestisõbraliku akadeemiku A.v. Middendorffi perekonnas 1866.aasta detsembrini. Põrganud takistuste vastu pastorikoha saamisel, kavatses ta sellest kuteest üldse loobuda, tegi 1867.a. Tartus ülemkooliõpetaja eksami ning siirdus 1868.a. jaanuaris Kuressaare gümnaasiumi õpetajaks, tuli sealt samal sügisel Tartu gümnaasiumi vanade keelte ja maateaduse õpetajaks, kel-

lena töötas kuni 1872.a. kevadeni. Sama aasta sügisel asus aga Otepääle pastoriks, läks sealt oktoobris 1880 Peterburi samasse teenistusse, jäädes pastoriks 1901.aastani. Suri Peterburis 1907.a. 13.jaanuaril ukj. ja maeti Tartusse. Avalikus elus tegutses Hurt Eesti Aleksandri kooli peakomitee presidendina 1870-1883 ja oli Eesti Kirjameeste Seltsi presidendiks 1872-1881. Peale selle töötas ta kaasa ka Õpetatud Eesti Seltsi rahvaluulealases tegevuses. Hurt näitas end küll suure organiseerijana, aga pidi taanduma progressiivse C.R. Jakobsoni ees, sest oma ühiskondlikus tegevuses oli ta asunud kokkuleppe teele rahva vanade vaenlastega, balti mõisnikkude ja härraskirikuga.

Püsivaid väärtusi on Hurt andnud kultuuri alal, võitlejana emakeelse kooli eest, eesti keele uurijana ja - kõige tähtsam muidugi - eesti rahvaluule suurkogujana ning editoorijana ja uurijana. Eriti rahvaluule kogumine on tema elu peatöö.

Suuremaist teoseist rahvaluule ja keele alal tuleks nimetada järgmisi.

Üliõpilasena koostas Hurt Boecler-Kreutswaldi raamatu eeskujul muistendikogu "Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen (Aus dem Kirchspiel Pölwe.) Schriften der gelehrten estnischen Gesellschaft Nr. 2." Kogu ilmus Tartus 1863. See väike raamatuke sisaldab aga juhuslikke muistendimaterjale ja sellele tuleb vaadata kui harjutustööle.

Kuna Hurda peatähelepanu oli pööratud eesti vanadele rahvalauludele, avaldas ta esijoones lauluväljaandeid. Nii ilmus 1875-1886 "Vana kannel" I, sisuks Põlva kihelkonna laulud, eestikeelne tekst saksaakeelse tõlke ja sissejuhatusega, 1884-1886 "Vana kannel" II, sisuks Kolga-Jaani laulud, ainult eestikeelne tekst. 1904-1907 ilmus kolm köidet "Setukeste laulud", kuhu olid liidetud ka Vastselliina ja Räpina laulud. Populaarteaduslik ülevaade "Eesti astronoomia" ilmus 1899.aastal. Siin on, tõsi küll, palju rahvapärast segi kiriklikuga. Aga ka ühiskondlike olukordade mõistmist pudeneb sekka (Or-

jatäht). Üldiselt aga ei näe Hurt sotsiaalseid vastuolusid ega püüagi neid näha.

Rahvaluule alal on ta trükkis avaldanud rea üleskutseid, mõned artiklid ja kuni elu lõpuni kogumistöö kohta pärast suurüleskutset 1888.a. alates 155 aruannet ajalehtedes. Aruanded pole tal ainult konstateerivad, vaid enamasti saadeti si iseloomustavad ja hindavad, lisavad vahel juurde õhutavaid üleskutseid, nagu ühes aruandes pöördumise näol hiidlaste poole: "Tõeste Hiiu saar on vana aja valgustamiseks suur küünal. Armsad Hiiu vennad! Ärge laske seda küünalt ära kustuda!" (28. aruanne.)

Keeleteaduslikkudest töödest mainitagu tähtsamana tema doktoriväitekirja "Die estnischen Nomina auf ne-purum" 1886. Kuigi ta keekeküsimustega oli tegelnud paralleelselt rahvaluulega, kuulub tema intensiivsem keeleline tegevus ometi ajavahemikku, millal ta Otepäält oli lahkunud Peterburisse ja valmistas oma doktoriväitekirja.

Uue kirjaviisi läbisurumisel on Hurdal teeneid brošüüri-ga "Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi" (ÕES 1864).

Kogumistöö õnnestumine on seda tähelepanevam, kui arvestame, et ta oma kaastöölise töövaeva võis harva rahas tasuda. Tasuks lugesid tema korrespondendid juba seda, kui nende nime mainiti ajalehearuandes. Tihti saatis Hurt neile oma näopilte ja raamatuid. Mõningate sellelaadiliste andmete hulgas, kus Hurt on suurema rahvaluulekogu eest kompensatsiooniks saatnud väikese rahalise tasu, oleks märkus Hindrik Prantsu mälestustes: "Oli käes mõnesajaleheküljeline (neljandikpognas) kirjutis /rahvaluulekogu/, mille valmina võisin postpakis saata Peterburi dr. J. Hurdale." Hurt avaldas rahulolemist ja ootas jätku. "Et selleks mu huvi tõsta, oli kirjale "kulude tasuks" lisatud viiskümmend rubla."

Sidevahendiks Hurda ja tema korrespondentide vahel olid peamiselt aruanded ja isiklikud kirjad.

Oma töö eest sai Hurt varsti ka rahvusvahelise tunnustuse, kõigepealt äratas see tähelepanu Soomes, 1889.a. juu-

lie saatis Pariisis toimuv rahvusvaheline folkloristide kongress talle 50 a. sünnipäevatervituse. Samal kongressil esines Kaarle Krohn ülevaatega eesti rahvaluulekogumise ajaloost, milles kõige ulatuslikum osa oli pühendatud Hurdale. 1904. aastal pani Krohn Venemaa Geograafia Seltsile ette anda Hurdale tema teenete eest suur kuldmedal, mis talle ka anti.

Hinnates Murda saavutusi, ütleb Krohn: Hurda laulukogud oma materjali hulga ja kvaliteediga on põhjustanud ümberhindamisi Kalevala-uurimuste tulemustes.

Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu sisaldab 170 köidet 122 317 leheküljega, milles on rahvaluulelist ainetikku 261 589 punkti, sellest rohkem kui 50 000 rahvalaulu. Kuna Eesti Kirjameeste Seltsi poolt kogutud rahvaluule on organiseeritud põhiliselt Hurda poolt, siis on ka see materjal (lk. 7600) siia hulka arvatud. Enamik Murda kogust on kokku tulnud vabatahtlikkude kaastööliste tööna nii tema isiklikus kogus kui ka Eesti Kirjameeste Seltsis. Murda isiklikud kirjanekud on selles 1739 lk.¹ Tema korrespondentide hulgas oli mehi ülikooli haridusega, üliõpilasi, kooliõpilasi, talumehi, sulaseid, käsitöölisi, eriti rohkesti kooliõpetajaid. Kaastööliste arv (koos Eesti Kirjameeste Seltsiga) tõusis 1400 ligidale; õieti on tema kaastööliste üldnimestikus 1345 nime või nimelühendit, peale selle 207 saadetist, millel puudub saatja nimi.

Nimeliselt mainitagu külarätsepat Jaan Sandrat Vastse-liinast ja tema ametikaaslast Viilip Klaasi Haljalast, talu-

¹ Hurda kogu koostis on järgmine (Klambrites arvud koos Eesti Kirjameeste Seltsi koguga):

Kõiteid	160 (170).
Lehekülgi	114 695 (122 317).
Rahvalaule	47 556 (51 385).
Vanasõnu ja kõnekäände	71 154 (75 803).
Mõistatusi	42 804 (44 203).
Rahvajutte	16 756 (17 177).
Uskumusi ja kombeid	71 792 (73 021).
Kokku	250 062 (261 589) punkti.

peremees Jakob Jagomanni Rõpinast, üliõpilasi Mähkel Ostrovit ja O. Kallast, hilisemat kirjastajat ja proletaarset kirjanikku J. Lilienbachi Virumaalt jt. Neist on Jaan Sandra üksi kogunud 8700 lk.

Jakob Hurda teaduslike teaduskohtade kokkuvõtteks ei ole ilmunud temalt endalt ulatuselt pikemaid või lühemaid uurimusi. Mis meil on kasutada, need on tema teadusliku metoodilisuse ja põhjalikkusega koostatud rahvaluule kogumise üleskutsed ja süvenemisest tunnistust andvad kogumistöö aruanded. Peale selle on ta oma arvamusi avaldanud tekstiväljaannete eessõnades. Küllalt hulgalisest sõnavõttest selgub, et ta on kursis kõige sellega, mis Saksamaal, Soomes ja mujalgi rahvaluulekõiguste alal tehakse, aga ta on selle eesti materjali seisukohalt veelgi läbi mõtelnud. Peamised teened Hurdal on kahel alal - 1) rahvaluule kogumisel, mille ta arendas välja tähelepanudväärtuseni, ja 2) materjalide, esijoonel rahvalaulude väljaandmisel. Ta töötas välja üldjoontes praegugi kehtivad tekstikogude korraldamise ja redigeerimise põhimõtted, mida praegu on vaja õieti ainult täiendada ja täpsustada.

Ja siiski tuleks üsna kokkusurutult tutvuda ka üldteoreetiliste seisukohtadega, mida ta on avaldanud peamiselt juba mainitud väljaandeks.

Tõukeid eesti rahvaluule kogumiseks ja uurimiseks on Hurt saanud juba varasest lapsepõlvest oma kodukohast ja mõnede selle aja silmapaistvate isikute tegevusest. Kõige tihedamad kokkupuuted tekkisid tal lauluga. Rahvalaulude elavat esitust kuulis ta lapsena oma sünnikohas Himmastes möödunud sajandi keskel. Vana rahvalaul elas seekord Võrumaal ja mujalgi Eesti mandril ürgjõulise nähtusena talgutel ja muudegi tööde ning pidustuste saatets. Lauluesitustest said tugevaid mõjutusi ka lapsed ning hakkasid harrastama vanu rahvalaule omaski ringis. Koos veistele toidulisa korjates "hainah ollen" või marjul on lapsed vanadelt kuulnud laule retsiteerinud, ja Hurt alati nendega vapralt kaasa lõõnud. Seda nimetab Hurt ise oma rahvaluulehuvi ärkamise esimeseks astmeks. Siia li-

sandus nurkaks tegevaid silmapilke, sest Hurda isa oli ran-ge herrnhuutlane ning mõistis hukka rahvalauludega tegelemi-se, nagu seda tegid kõik vennaksed.

Teiseks järguks Hurda huvi kujunemisel rahvaluule vastu peab ta ise aastaid 1855-1858, millal ta õppis Tartu kroonu-gümnaasiumis. Klassikaline kirjandus, kõigepealt Ovidiuse ja Homeroose, aga ka saksa kirjanduse lugemine lõi vastuvõtlikku noorukisse uue suhtumise poeesiasse üldse ning eesti rahva-luulesse eriti. Lapseeas saadud elamused ei olnud herrnhuut-liku kodu mõjust hoolimata kustunud. Kooliinspektor Oetteli raamatukogust leidis ta Neusi rahvalaulude kogud, mis lapse-põlves saadud huvi aitasid süvendada, ja kui 1857.aastal ilm-mus "Kalevipoja" esimene vihik, tundis Hurt end kui elektri-seeritud. Emakeele kodune kõla ja kodumetsade ning -aasade hõng tundus järsku ümbritsevat innustunud lugejat. Niisuguse kunstilise jõuga mäletab Hurt mõjunud olevat "Kalevipoja" esimesed lood. Sel oli otsustav tähtsus Hurda lõplikule pöör-dumisele rahvaluule poole.

Kolmandaks järguks võib lugeda aega 1859.aastast alates, kui Hurt astus Tartu ülikooli. Teoloogiliste distsipliinide kõrval studeeris ta intensiivselt ka filoloogiat. See tõukas teda teaduslikumale teele suhtumises rahvalauludesse. Hurt märkas varsti, et rahvalaulud pakuvad andmeid ka eesti keele ajaloo jaoks, peale selle on nad selge rahva elu ja hinge pee-gel. "Kogu otsustavuse ja noorukiea soojusega tegin otsuseks ka omalt poolt kõik oma jõud lisada ja kaasa tuua, et rahva-suus veel säilinud ja olemasolevad eesti rahva poetilised mälestused võimalikult kõik plaanipäraselt kokku koguda ja välja anda". Tõuget selleks andsid veel soomlaste saavutused oma rahvaluule uurimise alal.

Üliõpilasena hakkas Hurt nägema rahvalaulude sisu ja vormi hoopis sügavamalt. See on vaadeldava ajajärgu kõige olulisem mõju Hurda töökapidamiste ja huvide kujunemises.

Tema otsust rahvalaulude plaanipäraseks kogumiseks ja uurimiseks takistas suur töökoormus, mis talle kuhjus pärast ülikooli lõpetamist ametitegevuses. 1865.aastal siirdus ta

õpetajakohale, 1872.aastal pastoriks Otepääle.

Esimised rahvaluulekirjapanekud olevat ta teinud 1860.aastal, millest võiks lugeda Hurda aktiivse rahvaluulelise tegevuse algust. Omaenda kogumistöö kõrval hakkas ta samaks tööks õhutama ka oma ligemaid sugulasi ja tuttavaid. Esimeseks kaastööliseks hakkas tema õde Eeva Hurt ja õemes Mikkel Härms, sugulased Joosep Hurt ja Johan Hurt Koiola vallast, peale selle veel talumees Peeter Väiso Väimelast ja Jaan Piho Mammastest. Oluliselt nende töö vili ongi "Vana kannel" I, mis sisaldab ju Põlva kihelkonna laule. See on viljakas idee ning eluline kogemus, mille aluselt kui väikesest seemnerakesest sirgub paljuharuline puu - Hurda rahvaluulekorrespondentide kogu. Kollektiivse kogumistöö vajadusest ja produktiivsusest on ta juba ammu aru saanud. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul 2.jaanuaril 1874 olevat Hurt väljendanud järgmist mõtet: "Seltsi president rõõmustas, et nagu näib, mõnes kohas, olgu küll terve rahva kohta ikka veel hirmus vähe, ometi hakatakse aru saama, et "Vana kandle" hüüdmapanemine mitte üksikute asi ei või olla."

Süsteemaatilisele tööle laiemas mastaabis asus Hurt Eesti Kirjameeste Seltsi presidendina 1872.aastast peale, ja just Hurda eestvõttel kujunes rahvaluule kogumine selle seltsi üheks peategevuseks tema lahkumiseni presidendi kohalt 1881.aasta augustis. See oli ühtlasi rikkalikkude kogemuste saamise aeg töös vabatahtlikkude abimeestega. Asjaolude tõttu suundus Hurda tähelepanu mõneks aastaks suuremas osas küll keeleküsimumustele, aga juba 1887.aastal oli ta uuesti intensiivselt tegev rahvaluule kogumise organiseerimisega ja siis valmis tema poolt aastakümneteks põhjapanev rahvaluule kogumise üleskutse ja küsitluskava, mis ilmus ajalehtedes 1888. aasta algul ("Paar palvid..."). Kogumistöö pidevat kasvu näitavad tema süsteemaatilisel avaldatud aruanded "Eesti vana vara korjamisest ja keelemurrete uurimisest", mida ta avaldas siitpeale pidevalt kuni 1906.aastani.

Hurda suurüleskutsele vastasid paljud üksikkogujad, leidus aga ka kohti, kus materjalide kogumist toimetati kollek-

tiivselt, nii näit. G. Wulfi (G. Öie) algatusel ja juhtimisel Puhjas, kus kogu kihelkond jagati üksikkogujate vahel, töö tulemused otsustati ühiselt ja järelkontrollitult Hurdale ära saata ("Postimees" 12. IV 1888).

Paralleelselt materjalide kogumise tööga valmis Hurdal ka publitseerimise ning editeerimise plaan, mis on kahtlemata pikema aja läbimõtlemise tulemus ja juba ettepaneku kujul esitatud Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekule 26. ja 27. detsembril 1875.aastal. Selle ettepaneku järgi pidi vanavara välja antama kuues seerias: 1) v a n a k a n n e l (laulud); 2) v a n a t a r k u s (vanad mõistusõnad); 3) v a n a u s k; 4) v a n a d j u t u d; 5) v a n a d k o m b e d (pulmade, ristimiste, matmiste, talgute juures), 6) r a h v a l a u l u v i i s i d.

"Vana kandle" väljaandmise kavatsus on olnud Hurdal aga juba 1871.aastal, millal ta "Eesti Postimehe Lisalehes" nr. 27 avaldas "Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjadest armastavad" koos sooviga saata regivärsse "Vana kandle" jaoks.

1875.aastal oli ta juba esimese vihiku "Vana kandle" esimesest köitest välja saanud (lk. 1-96), millele järgnes teine vihik (anne) 1876.aastal (lk. 97-192) ja kolmas ning viimne 1886 (lk. 193-309). "Vana kandle" teise köite esimesed kaks vihikut ilmusid koos 1884.aastal (lk. 1-192), järgmine ning viimne kaksikvihik 1886.aastal. Alles järgmise sajandi algul ilmusid "Setukeste laulude" köited, millel samuti käis eel pikem ettevalmistustöö.

"Vana kandle" väljaandmise põhjenduseks kirjutas Hurt:

"Vana kannel" tahab üks peegel meie esivanemate vaimuelust olla, sest vanad laulud on kõige täielisemad märguandjad ja sõnumetoojad inimeste sisimesest elust ennemuiste, nende vaimu ja südame harimise järjest; nende keelest ja meelest." (VK I, lk. V)

"Vana kannel" on küll teaduslikul, mitte esteetilisel eesmärgil koostatud väljaanne, aga ka esteetiliste nõuetega

lähenev lugeja leiab siit oma osa.¹

Pidevat huvi osutab Hurt setude rahvaluule vastu selle rikkuste pärast, nimetades seda ise veel rahvamälestuste põhjatuks allikaks (1896). Sinna suunas ta oma kaastöölisi, seal käis ta isegi neljal korral: 1884, 1886, 1902, 1903, saades toetusigi Vene Geograafia Seltsilt ja Venemaa Teaduste Akadeemialt. Ta plaanitses monograafiat setude kohta, aineks setu rahvaluule, keel, etnograafia, ja nimetas seda ise "Setu-raamatuks". Selleks avaldas ta 1887.aastal spetsiaalse üleskutse "Lühikene teadus ja tähtis palumine", milles soovib setude muinasjutte, naljandeid, kombeid, tähtpäevakirjeldusi. Endal tal olevat selle jaoks juba palju laule. Pidevalt on see tema sõnavõttude aineks aruannetes ja kirjavahetuses. Raamatu plaanitses ta neljaosalisena: 1) Setukeste laulud; 2) Setukeste jutud; 3) Setukeste keelemurre; 4) Setukeste elu ja usk. Monograafia lisaks kavatses ta välja anda ka tekstid. Tegelikult jõudis ta ainult kolmeosalise "Setukeste laulude" väljaandmiseni 1904, 1905, 1907.

Need ja ainult kavatsuseks jäänud sarjad on plaanitsitud teaduslikeks väljaanneteks ja väljaandmisele jõudnud osades ka teostatud sellistena. Ainult eri korrespondentide ortograafiat tuli ühtlustada ja kontaminatsioonilisi tekste on ta ekslikult lahku viinud. Mõnes osas on ta redigeerimisega läinud veidi kaugemale. Üldiselt trükkis ta tekstid nii, nagu neid lauldi, säilitas hoolikalt ka murdeiseärasused, lisas variandid ning täpsed laulikute ja üleskirjutajate andmed ning minimaalse sissejuhatava osa. Seati üles range nõue: avaldatud tekstide käsikirjad tuleb säilitada.

---

¹ Hurda laulude klassifikatsioon ei ole veel järjekindel, laulud on jagatud temaatiliselt ja žanriliselt. "Vana kandle" jaotus on järgmine: I. Laulust; II. Neidude laulud; III. Kosjalaulud; IV. Pulmalaulud; V. Abielu õnnest ja õnnetusest; VI. Õpetuslaulud. (Peamiselt õpetused kosilasele ja isamehele); VII. Murelaulud. (Siin ka vaeslapselaulud); VIII. Orjuse ajal. Töö juures. Talgusel. Meelt lahutades. (Töölaulude hulgas leiduvad ka looduslaulud); IX. Pilkamise ja nalja laulud. Jorutused; X. Nekruti laulud; XI. Jutustavad laulud.

Oma väljaanneteks valis ta topograafilise printsiibi ning põhjendas seda "Vana kandle" esimese osa eessõnas: iga maakohat on kujundatud oma laulutüübi ja oma keelelise omapära, mis uurijal on korraga killustamatult käes. Ühtaegu moodustab iga kihelkonna laaluvara tervikuna ümmarguse kogu, mis ka kasutajale pakub ainekst igast temaatilisest liigist. See annab küllaldase aluse kihelkondliku väljaande rajamiseks. Sellepärast võeti ka kogumistöö üksuseks kihelkond ja põhieesmärgiks iga kihelkond süstemaatiliselt läbi töötada. Eesti Kirjameeste Seltsi 1876.a. juunikuu koosolekul on ta kiitnud heaks nõuande igasse kihelkonda üks mees paluda, kes vanade laulude korjamise seal oma hoole ja juhatuse alla võtaks. Sel kombel võiks paari-kolme aasta jooksul kogu kihelkonna tühjaks korjata, "üksi sedaviisi võib eesti rahva aaraamat täieline ja vana kannel kõmus saada" (1877.a. aastar., lk. 71).

Laulude murdelise üleskirjutamise vajadust rõhutas ta korduvalt, eriti palju aga oma süstemaatiliselt ilmuvais aruannetes, mis sisaldavad üldse palju instrueerivat. Juba esimeses aruandes 28.märtsil 1888 (Olevik nr. 13) kirjutab ta:

"Soovitav oleks, kui saatja ka siit /Raplast/ mõned isearalised kõnekäänud ja laulud jutustustele lisaks, mis nimelt kohalise murde iseloomu õige nägusalt ja elavalt ilmutavad... Mida enam selge külamurre ilmub, seda parem." Neljandas aruandes juhtis ta tähelepanu Kodavere murdele jne. jne. Korrespondenti kiitis ta hea murde pärast: "Rõõmustame, et kohalist külamurret teravaste tähele olete pannud." (31. aruanne, III 1889)

Kogumistöö tegijaile antud juhistes ei väsinud ta rõhutamast kogutava materjali autentsust. Teaduslik töö algab ju juba kogumistööst, see ei sega saadud materjali kasuta-

---

Aga nad on jaotatud siiski olulises osas arvestades funktsiooni ja seda, et rahvalaul on teatava aja elu ja ühiskondlikkude olude peegeldus.

mist esteetilistel eesmärkidel (74.aruanne). Vanavara korjamise põhiseaduseks on üksnes seda üles panna, mis rahvasuust kuulda ja muutmata nõnda paberisse panna, kui rahvas räägib (74.aruanne). Üleskirjutuste täpsuse nõue on tal mitmel puhul kõne all. Ta peab endastmõistetavaks selge vahe tegemist teadusliku üleskirjutuse ja ümberloomingu vahel. Viimasel puhul säilitatagu ka esialgsed originaalid (VK I, lk. XVII; 1888.a. üleskutse). On tähelepanev, et ta peab loomulikuks ka muinasjuttude täpselt üleskirjutamist.

Ulatuslik üleskutse pärineb 1871.aastast. Selles leidub palju juhendeid aine kohta, mida kirja panna. Üleskutse ise ei küüni ei sisu ega meetodi poolest veel 1888.aasta üleskutse tassmels. Viimane sisaldab senise kogumistöö ülevaadet ja pöördumist kõigi poole, "kes iganes sulge oskavad pruukida, oma rahvast tunnevad ja meie vanaaja tundmiseks terakesi kokku kanda tahavad". Vahepeal ja hiljemgi tuleb üleskutsed ja sellesisulisi sõnavõtte Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul. Ka raamatuis pöördub ta uute üleskirjutuste saamiseks lugeja poole: "Terane pää ja osav käsi saab neist /=vanaaja tunnistustest/ ükskord suure ja kauni mälestuse samba isa-isade haa pääle kokku seadma." ("Pildid isamaa sündinud asjust", lk. 19)

Kogumistööd on teinud ka Hurt ise. 1884. ja 1886.aastal tegi ta kogumisretki oma puhkuse ajast. 1883.aastal laskis ta omal kulul ühel filoloogil Hallistes ja Karksis laule kirjutada. Saadud tulemused olnud väga head.

Oma töö kulgemise kohta kirjutab ta ise ülevaateid, millel on eesti rahvaluule kogumise ajaloo seisukohalt suur tähtsus, sest siin leiduvad tema poolt toodud autentised andmed. Ülevaatliku kokkuvõtte sellest teeb ta ettekandes Riias arheoloogide kongressil 1896.aastal. Öieti juba 1871.aastal ilmunud artiklis "Mis lugu..." andis ta andmeid kogumistööst.

Kõige intensiivsema kogumistöö ajal ilmus aga paralleelne töö tegija M.J. Eiseni näol, kelle vastu Hurt hakkas ka avalikult sõna võtma, kartes kohapealsete tööjõudude puudust ja töö ning materjalide killustamist. Pealegi ei olnud tal usku Eiseni töö kvaliteedisse. Oli tekkinud kujutlus Eisenist

kui vähenõudlikust populariseerijast. Ja vähenõudlikud muistendiraamatud, mille väljaandmisele asetaski Eisen pearõhu, ei andvat teadusele midagi (74.aruanne; Hüdja hääl). Hurt ei vaieldnud aga nende tegevuse vastu, kes mõnel teisel alal oma tööpõllu leiavad, nagu Ostrov rahvapäraste arstirohtude kogumise alal.

Hurda endagi pihta hakkas langema süüdistusi: tema töö olevat inimesi rikkunud, ka moraalselt. Seesugustele süüdistustele pidi Hurt vastama omapoolsete selgituste ja uute põhjendustega. Ühele seesugusele süüdistusele vastaski ta 52. aruandes 30.nov. 1889: "Kui öeldakse, et vanavara kedagi on roojaseks teinud ehk esivanemate mälestused on kellegi ausaid elukombeid rikkunud, siis on minu tunnistus see, et niisugune inimene juba enne roojane oli, ehk muidu ja mujalt raisku läinud." Siin ei olnud tegemist üksiku kallaletungiga, vaid seesuguse seisukoha taga olid laiemad kirikuringkonnad ja ka vennastekoguduse tegelased. Nende mõjul hakkasid ka laulu oskajad talupojad rahvaluule kogujate ees vaikima, kõigepealt kartusest, et laulude laulmisest võib neile mingit paha järgneda. Koguni mõned Hurda aktiivsed kaastöölised löid ühel või teisel korral vankuma. Ja ka Hurda ligem kaastöötaja ning varem rahvaluule kogumisele õhutaja Rudolf Kallas leidis järsku, et Hurda suuraktsioon, mis algas 1888.aastal, olevat vastuolus kiriku ja usuga, nagu ta väljendas 1889.a. ilmunud raamatus "Igapäevne Evangeelium", mis on üldse obskurantlik ja kultuurivaenuline raamat. Kallast ei ajendanud nähtavasti niipalju usutõdede puudutamine, kui kollisioonid oma alamatega, kes Hurda kaastöölisena olid võtnud tuult tiibade alla ja kellega Kaldal oli nüüd raskusi (Gutves). Kaugemas perspektiivis võisid nii Kallas kui teisedki kleeerikud näha katseid allasurutud rahva vaimuvara tõsta üle piibli ja palveraamatu. Ja seda tuli püüda varakult ära hoida, et rahvahulkade tõusu ja teadlikkuse kasvuga koos ei kannataks kiriku autoriteet. Samast seisukohast lähtudes soovitas Kallas Hurdal loobuda kihelkondlikust printsipiibist tema töös ja moodustada vanavara-rajoonid, et ei oleks siis põhjust üht kihelkonda kii-

ta kui edukat kogumistöö, teist vastupidises laita. Hurda poolt 52. aruandes kirjutatud repliik kallaletungijate vastu on tõenäoliselt sihitud, kuigi anonüümselt, R. Kalda pihta. Ta tõrjus tagasi süüdistuse rõveduse ja ebapuhtuse levitamises ja tõstis veelkordselt välja vanavara kogumise peaesituste - hankida usaldatavat materjali nii palju kui võimalik eesti rahva, tema mineviku ja tema elu uurimiseks. Juba 1876. aastal oli ta Eesti Kirjameeste Saltsis väitnud: "Meie kasvatame sellega /- rahvaluule kogumisega/ tundmist eesti rahvast ja valmistame esivanematele ausammast, mis kaugele ära nähikse ja kellelegi häbi ei tee."

Oma väsimatuid ja järjekindlaid pöördumisi oskas ta teostada hea pedagoogilise taktiga, eesjuures rahvaluule kogumise tööd kui aukohustust oma rahva mineviku ja teaduse vastu sisendada. Üldiselt hakkasid intellektuaalsed pöördumised ja instruksioonid pikkamööda tungima rahva teadvusse ja tõid selle vaetutasuna välja suured aarete hulgad hilisemate põlvete kasutada. Vahel sekka muutus Hurda toon ka pateetiliseks: "Vaadake, põllud on valged leikusele. Sellopärast ruttake aegsaste põllule, enne kui vilid pudeneb!" (39. aruanne 7.VI 1889.)

Kogumistöö alal on Hurda tegevuses üheks olulisemaks puudujäägiks viiside kõrvalejätmine. Hurt ei eita meloodiate tähtsust ega vajadust. Ta koguni rõhutab: laulud kirjutatagu üles ainult laulmise, mitte dikteerimise järgi, sest laulmise järgi on keel ja meetrum palju täiuslikumad. Dikteerimisel kipuvad igapäevavormid arhailiste asemele. (VK I, lk. XVIII) Ise ei suutvat ta aga viise kirja panna, samal põhjusel vist ka tema kaastöölised. Sel eeldusel Hurt neid selleks ei õhutanudki (VK I, lk. XIX). Siin on veel vaba tööväli, mida on kasutanud üksikud (Borenus-Lähteenkorva).

Rahvaluulet hindas Hurt kõigepealt kui rahva a j a - r a a m a t u t , s.o. materjali, mille kaudu võib õppida tundma rahva minevikku, vana aega (1871. a. üleskutse). Ta tõi muistendi sissidest, mis on ajaloolise fakti muistendiline kujutus. Ka kroonikais tuuakse sedalaadi materjali. Rah-

valuule sisaldab palju kunstilisi väärtusi, olgu need siis laulud, muinasjutud, vanasõnad või mõistatused, kõik nad on rahva vaimuelu avaldused. Kogu elunähtuste terviku kohta on rahval omad arvamused ja need saavad oma väljenduse kõige selgemalt rahvaloomingus. Sellepärast on vaja rahvaluulet koguda ja uurida. Rahvaluulest kui ajaraamatust kõneleb Hurt korduvalt, nii ka "Eesti Postimehes" 31.III 1876.a. avaldatud üsna põhjalikus üleskutses "Eesti rahva ajaraamat", 32. aruandes jm.

Rahvaloomingul on kindlasti oma pedagoogiline väärtus: see õpetavat lapsi mõtlema, eriti muinasjutud meeldivad lastele. Ei maksa karta, et heade hulka satuvad ka kõlbmatud, sest neid on võimalik headest eraldada.

Rahvaluule on tähtsaks allikmaterjaliks ka keeleteadetele. Oma tööga tõestab Hurt seda kõigepealt ise. Uurimuses "Über die estnischen Partikeln e h k und v ö i" kasutab ta näidismaterjaliks regivärsse ja vanasõnu. Nende kasutamise eeliseks on see, et neist suurem osa on pärit ürgvanast ajast. Laul läheb tagasi paganusaega, ka vanad jutud on luuletuse vaba tütar ja paganausulise isa pärija. Kõigi liikide kohta on ta materjali enda põhjal omandanud selguse ja sellele vastavalt käsitleb ta seda.

Laulude vanuse kohta on Hurdal kujunenud oma veendumus. "Suurem hulk runusid on vist 1000 aastat vanad". Sellele veendumusele on ta tulnud materjali võrdlemise teel. Soome ja eesti vanad laulud käivad vahel sõnasõnalt kokku: need on ju ühe ja sellesama rahva laulud, üksnes keelemurre teeb vahet. Peamine hulk laulumaterjali olevat ühist algupära, sugugi mitte vastastikuse laenamise tulemus. Kuigi mõlemad komponendid tulevad arvesse, on esimene ometi tähtsam. Selles on muidugi palju tõtt, aga probleem ise seisab praegugi veel lahendamata.

Hurda teaduslike seisukohtade vaatluses ei saa mööda minna vanade ja uute laulude suhete küsimusest. Hurt pani oma kogumistöo pearõhu regivärssidele sellepärast, et need olid juba välja suremas, tehes ruumi uutele lauludele. Uued

Karja pruutpaar. E. Allase foto 1895.

aga on tema arvates kunstiliselt vähem väärt. Uuema (riimilise) rahvalaulu kõrvalejätmiseks näib olevat kolm põhjust: Hurt ise ei tundnud neid küllaldaselt ega näinud siis ka nende väärtusi, poliitilised ei olnud talle vastuvõetavad, ka mitte obstsönsed, kolmandaks pidas ta terasemalt silmas regivärssi kui peatselt kaduvat nähtust, mida kiiresti vaja püüda. Ei saa siiski eitada, et nii mõndagi tema vaadetes dikteeris talle pastori elukutse. Piirinähtuseks vana ja uue vahel peab ta laulu "Raamat Rantsuse sõasta" ("Vana kannel" II). Vana rahvalaul on oluliselt juba käibelt kadunud /teises faasis/, "uuema aja vaim on meile suretavaks katkuks saanud". Vana rahvalaulu huvitavamust ja paremust katsub ta tõestada näidetega 1877.a. "Tarto kalendris". Uuema laule ta ei nimetagi vanavaraks, vaid lisab, et need on uuema aja jorutused ega peagi siis nende kogumist vajalikuks, vähemalt mitte esmajärguliselt vajalikuks (35. aruanne 3.V 1889). 23. aruandes 6.II 1889.a. vastas Hurt A. Rennitile, et ta peab lugu vanadest lauludest, uued ümbersepsitused ei ulata vanadele põlvini. Ta juhtis tähelepanu ka sellele, et ei saadetak talle juba trükitud materjali. 6. aruandes märkis Hurt, et keegi olevat talle saatnud koopia Manteuffeli laulust "Võtke rõõmsalt sirdid kätte".

Arvestades rahvaluuleteaduse madalat taset sel ajal, poleks ülearune peatuda Hurda poolt kasutatud mõistete juures. 1871.aasta üleskutses "Mis lugu rahva mälestustest pidada" määritles ta rahvaluule mõistet. Rahvaluule, see on rahva mälestused, kuhu kuuluvad traditsioonilised jutustused (muinasjutud, muistendid - vahet ta nende vahel ei teinud), regivärsid, uskumused, kombed, vanasõnad ja mõistatused. 1888.aasta üleskutses tõi ta liigid juba selgel kujul esile. Rahvaluulet (vanavara) liigitas ta: 1) lauludeks, 2) juttudeks, 3) vanasõnadeks, 4) mõistatusteks, 5) kommeteks ja 6) rahva usuks e. ebausuks. Täpsemale jaotusele jõudis ta 1896.a. ettekandes, viies rahvaluule mõiste alla järgmised žanrid: laulud, muinasjutud, kohalised jutustused, naljandid, vanasõnad, mõistatused, kõnekäänud, kohanimed, kombed, usku-

mused, arstimised ja lastemängud. Rahvaluule mõistes kasutas ta terminit v a n a v a r a (sellega paralleelselt r a h v a t e a d u s ja f o l k l o r e). Mõiste vanavara jäi tal pidevalt kasutusele, nii ka kogude köidete seljal. Kui 1893.aastal tehti ettepanek asendada vanavara terminiga r a h v a l u u l e, vaidles Hurt otsustavalt ettepaneku vastu kõigepealt sel motiivil, et v a n a v a r a on rahvapärane termin, r a h v a l u u l e aga tuletis (93.aru-
anne).

Rahvalaulu tähenduses on Hurt vahel kasutanud mõistet r u n o, ka setudel esinevat see. Sama termin leidub ka 1896.a. kõnes. Vanade rahvalaulude mõistes kasutas ta siiski ka regivärss, rahvalaulude laulmise tähistamiseks kaasitama ja leelutama. Setu laulude liigitamisel leidub tal veel järgmine jaotus rahva enda terminoloogias: 1. V a n a ' l a u - l u', need on vanad lüro-eepilised laulud; 2. k õ r r a - l a u l u', siia kuuluvad tavalaulud, töölaulud ja laulud mitmesuguste sündmuste ja elunähtuste kohta ning mängu- ja lastelaulud; 3. t s o r t s - l a u l u', need on improviatsioonid, vahel sündsusevastase sisuga, enamasti hetke vajadusest loodud ja unustatakse kohe.

103.aruandes selgitas ta mõistet k õ n e k ä ä n d.

Fragmente nimetas ta k i i l u d e k s juba 1871. aasta aruandest peale, kordas seda EKS-i 2. koosoleku avakõnes 1872 ja hiljemgi.

V a r i a n d i mõiste kuulub põhimõistete hulka rahvaluuleteaduses ja varieerumine käib ühte rahvaluule spetsifikaga. "Vana kandle" I köite eessõnas 1886.aastal märkis ta väljaande ühe iseärasusena, et kogus on ära trükitud ka v a r i a n d i d, mis pakuvad teadlastele väärtuslikke uurimisandmeid. Varieerumist kui nähtust konstateeris ta sealsamas, ühteaegu lootes võrdleva uurimise meetodiga algteksti välja selgitada (lk. XVI - XVIII). Seegi mõttekäik on juba oluline samm edasi ajal, millal Euroopas valitsesid veel mütoloogilise koolkonna tugevad mõjud ja geograafilis-ajalooline uurimismeetod seisis oma arenemistee algul. Seepärast on tähtis ka laulude noteerimine laulmise, mitte dikteerimise järgi,

et värsid säiliks id muutusetä. Variantidele hakkas ta suuremat tähelepanu pööräma alles hiljem, 1894.a. (103.aruäne), kui juba ka Eisen variantidele ja nende kogumisele suurema rõhu aetas. 1896.aasta kõnes nimetas Hurt variante kallike teaduslikuks varaks, sest nad aitavad teha järeldusi rändamise ja suhete küsimuses.

Variantide üleskirjutamise vajadust täielikult mõistes juhtis ta 27.aruandes 2.III 1889.a. tähelepanu nende kirjanepänu vajadusele eri isikuilt ja eri geograafilistest punktidest:

"Ärge laske oma sulge sellepärast varna jääda, et mitu meest enne teid ja kirjutänu pulmadest, soenditest, pelli-kivist jne. Igal linnul on siin oma laul ja igamees toob ikka midagi uulist. Sellepärast tehku sulg igal mehel oma tööd. Tarvitamata äder roostetab ära ja ei maksa viimaks midagi, Eesti pinnal on palju ätru. Mida valusamad nemad, seda enam vilja."

Ebausukommete kogumine ja uurimine oli kirikumeestele pinnuks silmas. Murdal tuli selgitada, miks ta ka neid kogub. Ja ta töigi oma töö eesmärgi välja: mitte nende säilitamise ja juurutamise pärast ei koguta uskumuste ja kommete kirjeldusi, vaid "uurimise ja teaduse äsjaks peavad ka kõige pimedamad ebausukombes tehtama. Siis ükenes võib neile vastu hakata ja neid ära võita, kus tarvis." (10.aruäne 12.IX 1888.)

Kui veel kord Hurda tegevust lühidalt kokku võtta, võiks siit välja tuua järgmist:

1. Hurt arendas välja kollektiivse kogumistöö meetodi, nii et rahvas ise pani oluliselt kirja oma loomingu. Rahvahulkades peituv potentsiaalne jõud muutus loovaks jõuks.

2. Ta rajas ka rahvaluuletetekstide teadusliku väljaandmise. Ühtlasi arendas ta välja ja rakendas topograafilise väljaandmisprintsipi.

3. Esmakordselt hakkas Hurt tegema ranget vahet materjalide teaduslikul ja esteetilisel eesmärkidel kasutamise vahel.

4. Ta selgitas mõningad põhilised mõisted ja rõhutas vajadust kirja panna variandid ning kirjapanekud teostada koos täpsete andmetega, jälgides ühtlasi selle murdelisust.

5. Hurt hakkas tähelepanu juhtima ka eri elualade (ja-hindus, kalandus) rahvaluulele ja õhutas nende elualade esin-dajaid oma tähelepanekuid kirjas fikseerima ning rahvaluule-kogusse saatma (33. aruanne).

6. Hurda teeneks tuleb pidada ka rahvaluule teadlikku hindamist ja kasutamist mitmesugustel uurimisaladel (rahva ajalugu, kunst, keel).

7. Rahvaluules näeb ta muidugi ka selle esteetilist kül-ge, nii lauludes, mida ta sellelt seisukohalt hindab ("Mis lugu..." 1871) ja isegi kompileerib eri variantidest "Kalmu-neiu" ja "Ilulaulu". Vanasõnu iseloomustab ta: need on kuld-õnad hõbevaagna pääl (Pildid, lk. 15).

Ligidalt Hurda nimega on seotud rahvaluule kogumise töö ka Eesti Kirjameeste Seltsis: 1872.-1881.aastani Hurda otse-sel juhtimisel, seejärel teiste sama seltsi juhtivate tege-laste eestvõttel.

Hurt asus intensiivsele rahvaluule, kõigepealt laulude kogumise ja avaldamise mõtete toonitamisele esimesele koos-olekule saadetud kirjas. Pidevalt hoidis ta selle küsimuse elava, andes aru tehtud tööst igal koosolekul, tuues kogujad isikud ning märkides, mida nad on kogunud ja milliste tule-mustega töötanud. Ka väljaandmistöö plaanid ja kavatsused si-dus ta Eesti Kirjameeste Seltsiga. Ka Grenzstein tegeles seltsis rahvaluuleküsimustega. Tema ettepanekul valiti 1875.a. septembrikuu koosolekul seltsi juurde ka rahvaluule, rahva-laulude ja -viiside, vanasõnade ja juttude kogumise intensii-vistamiseks komitee, ja selle koosseisu järgmised isikud: J. Hurt, J. Adamson, A. Grenzstein, M. Veske, K.A. Hermann, H. Wühner, M. Jürmann, J. Kerg, H. Treffner, R. Kallas, A. Kur-rikoff. 1876.aastal 10. koosolekul Põltsamaal arutati pikalt rahvaluulekogumise ja väljaandmise küsimusi. Avaldati tungi-vat soovi, et i g a s s e k i h e l k o n d a leitaks koguja. 1878.aastal avaldati ajakirjanduses Eesti Kirjamees-te Seltsi üheksa eestseisuse liikme allkirjaga üleskutse rah-valuule kogumise asjus "Avalik kiri kõikidele". Selles kopu-tatakse eriti nende südamele, kes on kõrgema hariduse osali-

Härgadega kündmine Saaremaal. Foto.

seks saanud, et nad koos kõigi kultuurilist edu soovijatega aitaksid koguda raha kavatsetatavate kulutuste katteks. Alla on kirjutanud Kreutzwald, Hurt, Veske, Blumberg ja veel 5 eestseisuse liiget.

Juba üsna töö algul, nimelt 3.koosolekul arutatakse rahvaluule kogumise meetodit: "Peeti nõu eesti vana vaimuvara korjamise viisi üle. Otsuseks jäi: korjamise viis muudab ennast aja, asja, inimeste, koha, ameti ning korjajaga; jüägu seepärast iga mõistliku oma määrata."

Pärast Hurda lahkumist langes töö intensiivsus. 1881.a. 13.nov. koosolekul ütles küll uus president C.R. Jakobson: "Ühtlasi jäävad meie vanad laulud ja jutud seltsi kappi nalilitama... Meie peame oma rahva kulla, omad rahva laulud ja jutud, jälle rahva kätte andma ". Ta soovitas intensiivselt edasi töötada. Jakobson suri aga juba järgmisel aastal, ilma et ta midagi olulist oleks suutnud korda saata. Ka järgmise presidendi Veske töö tulemused olid oodatust väiksemad. Kui pärast Veske lahkumist presidenditoolile valiti H. Treffner, soovitas ta, et selts iga aasta ühe vanavara kogu välja annaks (15.V 1887). Soov jäi ainult sooviks.

Lahkudes oli Hurt vanavarakogud kaasa võtnud ega andnud neid mitmekordse nõudmise peale välja, lõpuks jäetigi need tema kätte eeldusel, et ta väljaandmiseks ettevalmistamiseks neid vajab. Tõepoolest jätkas Hurt ka edaspidi kogumist juba isikliku algatusena.

Kõige rohkem püüdis siiski tegelda rahvaluule küsimustega J. Jõgever, kes kõneles rahvajuttudest ja avaldas 1889. ja 1890.a. aastaraamatus hulga rahvajuttude tekste.

1883.a. 21.juuni koosolekul kutsus Peterburi kooliõpetaja A. Thomson üles koguma eesti rahvaviise. Koos helilooja J. Kappeliga tahtvat ta eesti rahvaviiside kogu välja anda. 14.nov. koosolekul teatati, et Orgussaar on saatnud 41 viisi. Muud kogumisandmed on üsna tavalised ja neid esineb koosolekuil harva.

Eesti Kirjameeste Selts jõudis 1880-ndate aastate lõpuks üsna madalseisu, Hurda tegevus aga väljaspool seltsi oli

muutunud tähelepandavalt intensiivseks ja varjutas Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse. Pealegi hakkas Selts avaldama olu-
jõuetuse tunnuseid.

Seltsi tegevuses väärivad tähelepanu mitmed ettekanded, mis ka aastaraamatus trükiti, nii J. Kapp, "Vanasõnadest" (1872); C.R. Jakobson, "Sandimartidest" (1873); Viru-Jaagupi koolmeister, hoolas rahvaluulekoguja J.M. Sommer kõneles Viru eestlaste endistest pulmapruukidest (1882); Mihkel Veske "Passivi potentiali kõneviis eesti rahvalauludes" (1881), samuti analüüsis eesti rahvalaule nurganaisest, kõneles eesti rahva uskumustest, vanade eestlaste palvustest metsajumalalle (1884); J. Kunder, "Mõnda eesti rahvalaulust" (1886), Kõrv eesti loomajuttudest, J. Jõgever Kalevipoja eelkäijaist (1886), avaldas ka hulga eesti rahvajutte, M. Põdder ja M. Lipp rahvauskumustest, J. Jõgever refereeris Afanasjevi uurimusest seda osa, mis käsitleb vene rahva tähtpäevi (1883, 1884).

Peale selle avaldas Veske siin oma reisiaruandeid, 1882. a. aastaraamat tõi Kreutzwaldi nekroloogi, 1878. a. selgitas J. Bergmann vahet rahvaluule ja kunstluule vahel.

Kirjanduslikus tegevuses tuleks mainida, et peale õpikute ja populaarteaduslike teoste ilmusid Eesti Kirjameeste Seltsi väljaannetena "Vana kannel" ja M. Veske "Eesti rahvalaulud" I ja II.

Seltsi tähtsus Eesti avalikus elus pole väike, ka rahvaluule ajaloos on sel oma kindel, tööd igati edasiviiv koht.

C.R. Jakobson (1841 - 1882) sündis Tartu linnas rätsep Adam Jakobsoni pojana. Isa siirdus 1844. a. perekonnaga Tormasse köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks. Huvist muusika vastu organiseeris ta Tormas pasunakoori ja toimetas trükki paar brošüüri selle koori kohta. Poeg õppis Torma kihelkonnakoolis ja nimekate koduõpetajate Joosep Kapi ja Juhan Weitzenbergi juhatusel. 1856 astus ta Valgas Zimse seminari, kus ta hea nariduse kõrval võis omandada avarama maailmavaate, eriti võitluseks kooli vabastamise eest kiriku mõju alt. Pärast seminari lõpetamist 1859 töötas ta isa järglasena Tormas, püüdes laiendada õppeprogrammi reaalinete poolest. Kohalikust pastorist ja mõisnikust kujunesid talle lepitamatud

vastased, kelle survele ta kohalt lahkus ja läks õpetajaks Jamburisse (Kingissepp), sealt 1864.a. Peterburisse, kus puutus kokku progressiivsete "Peterburi patriootidega".

Sel arenemisteedonnal kujunes Jakobsonist progressiivsete vaadetega kultuuri- ja poliitikategelane, kes hakkas võitlema eesti rahva majandusliku ja vaimse vabastamise eest mõisniku ja kiriku surve alt. Selleks tegutses ta paljudes seltsides, kus asines kõnedega, nii Tartu "Vanemuises" "Kolme isamaa kõnega" (ilm. 1870.a.), milles argumenteerimismaterjalina kasutas ka rahvaluulet, kõigepealt küll Faehlmanni pseudomütoloogiat. Koolide jaoks kirjutas ta tähelepanuväärse koolides kaua kasutusel olnud lugemikud (1867-1876), ja veel teisisigi õpikuid ning maakaardi atlase, milles ta märkis ka Kalevipoja sängid. 1878.aastal hakkas ta välja andma "Sakalat", kus samuti paljudel puhkudel tsiteeritakse "Kalevipoega" ja mõnevõrra rahvaluulet. Rahvaluule kogumise tööga on ta seotud Eesti Kirjameeste Seltsis. Erilist allakriipsutamist väärrib aga tema rahvaviiside kogumise ja kasutamise algatus, mille tunnistuseks olgu noodikogu "Vanemuine kandle healed" (1869, 1871) ja "Rõõmus laulja" (1872).

Keset oma kõige hoogsamat ja viljakamat tööd suri ta oma talus Kurgjal 1882.a.

Võrreldes oma kaasaegsete rahvaluulekogujate ja uurijatega kasutab Jakobson rahvaluulet neist mõnevõrra erinevalt ja suhtubki neisse erinevalt. Ühelt poolt peab Jakobson vajalikuks süstemaatilist rahvaluule kogumist ja uurimist, aga ka rahvaluuleliste materjalide kiiret avaldamist. Samal ajal on talle rahvaluuleloomingu tutvustamine ühtlasi rahva tutvustamine mineviku eesti kultuuriga ning kasvatusvahend ja lõpuks võitlusvahend poliitiliste vastaste väärarvamiseks ja nende diskrediteerimiseks rahva silmis. Viimaseks otstarbeks kasutas ta riimilist rahvalaulu, samuti ka selle laulu eeskujul loodud poliitilist vemmalvärssi.

Rahvaluulet rahvuskultuuri rajamisel kriipsutab Jakobson alla korduvalt, nii näit. 1866.a. artiklis "Ural-Altai keeleselts":

"Et siis meie vannad laulud nenda tähtjad meie rahva elus olnud, sedda ennam olgo nad meile perlid, mis meie iggal pool koggume ja kalliks peame: nad on meie rahva pärris varra ja rikkus. Kui meil ka muud ei olleks, omma Kalevipoea laulo peale võime uhked olla, ja tohhime temaga keige teiste rahva ette astuda - pango tedda kül Eestlastest üks ehk teine veel turtsudes käest ärra." Rahvaluule peegeldab rahva hinge, tema mõtteviisi, ta on vahendiks feodalismi jäänuste vastases võitluses. Ja võitlusmehena kasutas Jakobson siis ka rahvaluulet, nii nagu teisedki rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajad Kreutzwald, Köler, Veske, Järv jt.

Lähtudes seisukohast, et rahvaluule ja "Kalevipoeg" "saavad rahvast tegudele äratama," kasutas Jakobson folkloristlikku materjali oma teostes, kõnedes ja artiklites ning avaldas ka puhtrahvaluulelist materjali. Ühiskondlikule ja pedagoogilisele eesmärgile liitub soov rahvast eesti mineviku kultuuriga tutvustada. Koos Peterburi patriootidega (eesotsas J. Köler) võitles ta juba "Kolmes isamaa kõnes" kultuurtreegerluse ja baltluse vastu, kasutades selleks rahvaluule abi. Näidendis "Arthur ja Anna" (1872) ütleb mõisnik Otmari õde Emeline "Kalevipoja" kohta: "Tõesti, üks imekspanemiseväärt laul on see Kalevipoja-lugu. Sügavamad lauluvaimu ja ilusamat keelt ei võigi enam olla."

Eesti rahvamuistenditega seotud nn. Kalevipoja sängi Linnutaja mäe järgi Tormas võttis Jakobson endale ka pseudonüümi.

1866.aastal kirjutas Jakobson veel vanas kirjaviisis, aga juba 1867.a. ilmunud "Uus Aabitsaraamat" on trükitud uues, pärast seda, kui Kreutzwald talle erakirjas oma läkituse saatis kirjaviisi asjus. 1869.aastal kirjutas Jakobson juba "Eesti Postimehes" "Missugune kirjutamise viis saab võitma, kas vana ehk uus loomulik viis?", märkides tunnustavalt Kreutzwaldi osa võitluses uuele kirjaviisile ülemineku eest.

Kõigepealt tuleks peatuda kooliraamatuil kui vahendeil, mis kõige paremini ja kõige laialdasematesse rahvahulkadesse pääsevad teda mõjutama. Oma lugemikus tõi ta hulgaliselt maa- ja loodusteadust, vastukaaluks senisele mõttetule piibliloo-

õpetamisele.

Aabitsaraamatus avaldas Jakobson kümme mõistatust ja kakskümmend kaks vanasõna ning kõnekäändu (Milles läheb must siga lauta ja ajab punased põrsad laudast välja? Ära kiida iseennast jne.). Teksti sees leidub veel üks mängu liisuvalem (Üksi-kaksi...).

Ka "Kooli lugemise raamatu" I osas (1867) ja hilisemad trükid leidub palju rahvaluulet, ehtsate rahvalaulude kõrval ka mitu rahvalaulude töötlust, muinasjutte, vanasõnu jne. Posthuumseis trükkides leidub küll ka nende väljaandjate poolt tehtud teisendusi, 7.trükist alates andis lugemiku välja J. Kunder, 12. trükist - J. Bergmann. Regilauludest leidub siin "Tütre tänu", "Mitu alva ilma peal", "Talve järele igatsemine", "Laul ja mure"; muinasjuttudest (valmidest) "Rebane ja kurg" jt., Kõrvi "Veealused", Kreutzwaldi "Vaskjala silla piiga", saksa keelest tõlgitud "Lumememm". Seal leidub ka 12 rahvasuust kirjapandud mõistatust ja vanasõnu, kõik valitud kui lapsi arendavad palad.

Ka "Kalevipojal" on neis õpikuis tähtis osa: "Kalevi poeg linna seamise peal" (III, 57-166); "Kalevi poeg isa haua peal" (III, 748-778); "Need pole mänguasjad". (Kokkuvõtte maailma lõpu reisi ühest järgust). "Kalevi taadi noorem poeg" (II, 81-110); "Enne orjapõlve" (XIII, 518-547). "Maga-jate mälestuseks" (Sj. 222-246).

Kunder tõi õpikusse veel Faehlmanni "Loomise" ja "Vanemuise laulu".

Rohkesti rahvapäraseid väljendeid sisaldab eetilise vestlus "Vanaisa õpetuse sõnad surma voodi peal": "Armasta oma isamaad ja austa oma rahvast! Ära saa millaski nende jõledate sarnaseks, kes oma rahvast ja vanemaid püüavad salata! Iga hea ja aus inimene põlgab niisuguseid, ning nende hiilgus on kui lubi, mis maha langeb." Jakobson, nagu Kreutzwaldki, võitleb kadakluse vastu.

Rahvalauluvärsi imiteerimise heaks näiteks on J. Kunderi "Murelane".

Lugemiku teine osa ilmus 1875.a., kolmas osa 1876.a. 1890.aastal liideti mõlemad osad. Nagu selgub 1875.a. trüki

eessõnast, plaanitses Jakobson oma väljaannet viiesosaliseks, aga surm katkestas kavatsused.

Teises osas leidub tuttav vana rahvalaul "Sõa laul", siin leidub ka Kreutzwaldi muinasjutt "Vaeslapse käsikivi", muistend "Miks Tallinn ial valmis ei tohi saada" jm. Raamatud leidub ka Willmanni valme. Vanasõnu leidub 25, kõik kasvatuslikult valitud.

Paralleelselt on paigutatud jällegi katkeid ja ümberjutustusi "Kalevipojast" koos sissejuhatava tutvustamisega, milles üteldakse muuseas: "Tema kuulsa tegudest räägib Kalevipoea laul, keda meie Viru laulik rahva suust kogu kogunud ja üheks suureks lauluks pununud. Seda laulu peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi." Proosakäsitus sissepõimitud värsinäidetega on "Kalevipoja mõök" ja "Vana Kalevi haud", "Ülemiste järv". Katked: "Vaene laps" (XII, 796-813; 869-882); "Kalevipoea leinamine oma ema järele" (VII, 318-342); "Kalevipoegade laul metsas" (III, 435-534); "Kuidas vana Kalev meie maale sai" (I, 80-119); "Kuidas Kalevipoeg maailmast lahkus" (XX, 815-1054). C.R. Jakobsoni enda poolt on loodud rahvalaulu eeskujul "Kevadine ilu ja elu"; "Viru laulik" (VIII, 55-88); "Isamaa ilu hoieldes" (Sj. 157-165).

Kolmandas jaos leiduvad järgmised katked "Kalevipojast" - "Mere kaldal" (III, 827-851); "Ära hõiska enne õhtut" (IX, 136-143); "Igal päeval omad ikked" (III, 722-735).

1880.a. ilmus "Helmed . Kooli Lugemise raamat tütarlastele". Siin on toodud kolm Kreutzwaldi muinasjuttu "Tuhka-Triinu", "Vägev vähk ja täitmata naine" ja "Toolse rannamehe tütar" ning neli katket "Kalevipojast": "Kuidas Vana Kalev Linda omale abikaasaks võttis" (I, 554-574; 636-651; 849-860); "Kuidas Kalevipoeg sörmuse kaevust välja võtab" (X, 889-974); "Vahva mees ei karda verd" (IX, 280-294).

Lugemikus on toodud ka terve Kreutzwaldi artikkel "Eestirahva lauludest ja ennemuistesest juttudest" ning C.R. Jakobsoni enda "Mardid".

Visalt võitles Jakobson kooli vabastamise eest kiriku

mõju alt ja rahvaluulegi teenib siin seda eesmärki.

Ka "Sakalas" avaldas ta palju rahvaluulelist materjali. Juba esimeses kirjanduslikus lisalehes 10.III 1978 ilmus "Kaks vestlust". Ta kasutas nii silani trükis ilmunud tekste kui ka neid, mis talle rahvasuust olid kättesaadavaks muutunud.

Jakobson isegi püüdis vahel rahvalaulude vormis luuletada ja soovitas neid eeskujusid kasutada ka Koidulal (kiri Koidulale 29.XI 1869).

Väga laialt kasutasid C.R. Jakobsoni pooldajad poliitilist satiiri, Jakobson ise nende hulgas. Mitmed neist lauludest on kunstlaulud, aga levinud rahvalaulude taoliselt või rahvalaulud vastavalt redigeeritud. ("Talupoja laul", "Mõisnikkude palvekiri Keisrile" jt.) Neil oli oma tähtis osa reaktioonilise suuna vastases võitluses eesti kodanlikus rahvuslikus liikumises. Nende laulude geneesi ja leviku küsimused vajavad veel selgitamist.

Jakobson oli ka üks esimesi, kes rahvaviisidegi tähtsust mõistis eesti rahvuslikus kultuuris. Rahvaviiside kasutamiseks oli ta tõukeid saanud Zimse seminarist, sest ka Zimse tegeles rahvalauludega. Eesti laulupiduks 1869.a. väljaantud koorilaulude kogus "Vanemuine Kandle heale" I eessõnas loodab ta, et võõrad ehted võõraste laulude näol varsti kõrvale jäetakse ja "vana eesti vaimu-vägi üksi meie laulikuid juhib ning meil enam tarvis ei ole võõraid ehteid kandes omaenese loomust ärasalgada". Kogus on toodud eesti komponisti Kunileidi kompositsioone ja esimeses osas paar rahvalaulu Kunileidi seades, teises osas 1871 neli eesti rahvalaulu, üleskirjutajaiks J. Eglon, C.R. Jakobson ja R. Kallas, häältele seadnud A. Kunileid. 1872.aastal ilmus "Rõõmus laulja . Kooli lugemise raamatu viisid", kus nelja laulu juurde on märgitud, et nad on eesti rahvaviisid, üleskirjutanud J. Eglon ja C.R. Jakobson, häältele seadnud A. Kunileid. Jakobson algatas seega sihikindlalt rahvaviiside kogumist ja populariseerimist. Väljaanne oli ühtlasi vastukaaluks ja vastulöögiks Jannseni rahvaluulevaenule.

Jakobsoni peamine osa eesti rahvaluuleteaduses seisab siiski rahvaloomingu väärtuste hindamises ja selle loomingu kasutamises ühiskondlikus võitluses. Väärtuslikud on ka tema abistavad jõupingutused tekstide ja viiside kogumiseks.

"Maa ja rahvas". Mõningate sisuliste ja stiililiste tunnuste järgi võiks seda kirjutust pidada C.R. Jakobsoni pool-dajate hulka kuuluva küllalt silmapaistva kodanliku rahvusliku liikumise aja kirjamehe, mitte aga Jakobsoni omaks.

Jaan Adamson (1824-1879), rahvusliku liikumise aja silmapaistev pedagoog, Paistu Pulleritsu koolmeister, kes kasvas üles rea eesti kultuuriloo silmapaistvaid õpilasi, võttis innu ja armastusega osa mitmesugustest kultuurilistest üritustest, mõnevõrra ka rahvaluulealasest tegevusest.

Hurda mõjul on Jaan Adamson Paistu kooliõpetajana üles kirjutanud ka rahvalaule ja vanasõnu ning on need materjalid saatnud Eesti Kirjameeste Seltsile. Paistu kihelkonna kohanimede kogu, mille kokkusaamiseks oli tal ka abilisi, saatis ta Õpetatud Eesti Seltsile, kes valis Adamsoni septembris 1874 oma kirjavahetajaks liikmeks. Oma vaimustuse eesti kultuuri arendamise vastu on ta edasi andnud ka oma õpilastele (M. Veskele, J. Kunderile jt.). Õpetatud Eesti Seltsile saatis ta ka vastavalt M. Veske küsitluskavale etnograafilisi teateid Paistust.

Mihkel Veske (1843-1890) sündis Viljandimaal Paistu khk. Holstre vallas Veske talu peremehe pojana. Juba lapsepõlv vee- retas tema ette tööraseks koos vaesusega, mida ta suutis ületada oma visadusega ja optimistliku meelelaadiga. 1855-1857.a. õppis ta Holstre valla Pulleritsu algkoolis Jaan Adamsoni juhatusel, kes avaldas suurt mõju Veskesse tema edasipüüdmiseks töös kultuuri ja teaduse alal. Adamson märkas Veske andeid ja hakkas teda toetama. Eriti pärast isa surma muutus Veske õppimine teenistusega poolnevaks. Paistu pastor Hansen tahtis Veskest koolitada misjonäri, Veske aga pidas silmas võimalust keelte õppimiseks, ja nii suunduski ta 1863.a. Tartu gümnaasiumi, mis jäi tal aga lõpetamata. 1866.a. tegi ta Tartu ülikooli juures koduõpetajaeksami ja sama aasta septembris oli ta juba Leipzigi misjonikoolis, kust lahkus peat-

selt talumatu olukorra ja vähemeelitava konjunktuuri pärast ning astus oma seniste majanduslike toetajate pahameeleks Leipzigi ülikooli. Sel puhul kirjutas Veske 23. jaanuaril 1867.a. Adamsonile: "Eestirahva õpetajaks olen ma sündinud, aga paganate õpetajaks tahetakse mind teha." Tema sammu toetasid Kreutzwald, C.R. Jakobson ja Hurt, kes hakkasid nüüd organiseerima talle ka majanduslikku abi; eriti tõhus oli toetus suurvürstinna Helena Pavlovnalt. 1872.a. lõpetas Veske ülikooli keeleteaduse doktori kraadiga, väitekirjaks "Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes", Leipzig 1872.

Seejärel pöördus ta tagasi kodumaale ning hakkas uurima eesti keelt. 1874.a. sai ta Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. Tartus võttis ta osa Eesti Kirjameeste Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi tegevusest, viibis uurimisretkedel, kirjutas ja pidas kõnesid. 1885.a. kevadel sai ta kaheks aastaks stipendiumi Ungarisse, aga juba 1866. veebruaris nimetati ta Kaasani ülikooli soome-ugri keelte õpetajaks (prepodavatel finskih naretâii), kellena suri 1890.a. südamerahandusse.

Huvi rahvaluule vastu tärkas Veskes koolipõlves, peamiselt ühenduses kirjanduslike harrastustega. Juba Veske lapsepõlv on seotud rahva suulise loominguga. See looming huvitab teda kõigepealt esteetilisest küljest, aga ka kui keeleteadlast. Pärast ülikooli lõpetamist lühikeseks ajaks kodukohta sugulaste juurde asunud, töötas ta seal põllutöödel, taskus märkmik, ja noteeris pidevalt huvitavaid tähelepanekuid, "niitis heina, lõikas rukist ja kirjutas kõnekäändusid üles; raamatukott ja pliiats olid tal ikka ühes. heinaajal, kui päevatöö lõpnud ja tule juurde maha istuti, oli kõik talutäis inimesi koos; mida siis üks ei teadnud, seda teadis jälle teine" (P. Ainson).

1875. aastal alustas ta Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul etnograafilise ja kultuurilise materjali kogumist küsitluskava alusel "Küsimused kodumaa asjadest". Sama küsimuse kohta oli ta sõna võtnud juba 1874.a. Õpetatud Eesti

Seltsi koosolekul ja kordas seal veel 1876.a., avaldas oma ettekande ajalehes "Neue Dörptsche Zeitung", kust see ilmus ka separaadina. Ta tahtis teada, millal ühes või teises val-
las võeti kasutusele esimene rautatud vanker, ader, regi, kuidas on kujunenud elamu detailid, millised olid sotsiaalsed suhted jne. Ta tahtis saada andmeid vanadest kultus- ja muis-
tenditega seotud paikadest. Vastusmaterjal on säilinud.

Tartu ülikooli ja Eesti Kirjameeste Seltsi toetusel vii-
bis Veske 1875-1877., 1879., 1882., 1884. suveti murdekogumis-
teekondadel, pidades selle kõrval silmas ka rahvaluulet. Tema
töö põhimeetodiks oli töötada materjali esimese allikaga,
s.o. rahvaga.

1875.aastal töötas ta mitmes punktis - Võru-, Setu-
ja Virumaal, viimasest kohast sai ka Kalevipoja-aineid. 1876.
a. on ta peamiselt Kodaveres ja Virumaal, 1877.a. Järva-,
Harju- ja Läänemaal, 1879.a. Vändras, Toris ja Viljandimaal,
1882.a. Haljalas, kust sai rahvalaule ja Kalevipoja-muisten-
dite variante.

Materjal on suuremalt jaolt kaduma läinud, väärtuslikud
on aga tema reisikirjad, mis on ka trükitud.

Tema folkloristlikus tegevuses on kõige suuremat tähe-
lepanu pööranud regivärssidele. Õpetatud Eesti Seltsis esi-
nes ta 1875.aastal tema poolt avastatud suurlauliku Epp Va-
sara kohta "Über eine estnische Sängerin", jälgides lauliku
omadusi, laulude sisu ja vormi. Laulik, 45-aastane naine Loo-
dist, teadis peast üle 500 laulu, kokku üle 10 000 värssi.
Veske märgib: Epp Vasara laulurepertuaaris peegelduvad rahva
kõik elunähtused, ülekaalus olid armastus- ja pulmalaulud.
Analüüsis puudutas Veske ka teoreetiliselt väga tähtsat näh-
tust, muutlikkust (variabiliteeti). Ka seda laulikut olevat
seganud patu kartus laulude dikteerimisel. Peale laulude saa-
di Epp Vasaralt veel mõistatusi ja muinasjutte. Temalt aval-
datakse sama aasta "Sitzungsberichtes" ka sirbi viskamise
laul koos vastava kombe kirjeldamisega.

Ka Veskel tuleb kokku puutuda vennastekoguduse eesti
rahvaluulet laostava mõjuga, nagu ta selgitas oma ettekandes
Õpetatud Eesti Seltsis 1874.a. "Über das estnische Volkslied".

Üks laulik pihtinud Veskele, kuidas ta oma mehelt noomida saanud: "Kas ma sulle küllalt pole ütelnud, et rahvalaulude laulmine on patt. Kes teab, kas sind nüüd veel minu juurde taevasse vastu võetakse."

Veske märgib ka uue ellusuhtumise ja kultuuri pealetungi, mille mõjul hakati halvustama rahvaluulet ja pandi vane ma põlve suu paljudelgi kordadel vaikima.

1875.aastal kirjutas Veske üles laule ja mängu Setu- ja Virumaalt. Sellest kirjutas ta oma 1875.a. suvise töö aruandes. Aruandes tuuakse tema poolt ka elav kirmese kirjeldus. Samal aastal kõneles ta sirbiviskamise kombest lõikuse lõpul ja laulust "Über ein estnisches Volksspiel". 1881.a. "Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus" ilmunud artiklis "Eesti rahvalaulud nurganaisest" analüüsis Veske temal kasutada olnud laulude variante ja tegi nende põhjal mõningaid järeldusi, millest tähelepandavamad on jälle tema seletused muutuste kohta lauludes.

Paremiku oma kogutud regivärssidest koondas ta antoloogiasse "Eesti rahvalaulud" I (1879) ja II (1883). Laulud on avaldatud muutusteta, ainult loetavuse huvides keeleliselt ühtlustatud: "Mõnda hommiku Virumaalt saadud laulu, näit. neid, mis Lüganuse kihelkonnast üles kirjutatud, olen Kesk-Tallinna keelde muutnud." Teise vihiku laulud lubab anda fooneetilise täpsusega, "sest et senni lugeja minu "Eesti keele healte õpetusest" kohalikku juhatust saanud ja silm harjunud on."

Veske huvid on liikunud ka Kalevipoja-muistendite ümber, millest ta avaldas hulga pealkirja all "Kalevipoja juttude lisad" 1884.a. ajakirjas "Oma Maa". Juba varem, Saksamaal õppimise ajal, kirjutas ta artikli "Werbung der Götter und irdische Jungfrau" ajakirjas "Globus" 1873.a., kus ta vaatab nn. taevaste kosilaste motiivi, nagu see esineb "Salme laulus", kui rahvusvahelist rahvaluulelist motiivi.

Veske on tegelnud ka usundiliste küsimustega. Tal olivat 1883.a. valmis olnud käsikiri "Eesti vanast usust", millest ta olevat katkeid lugenud 29.VIII 1883.a. Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul. Peale selle on ta uurinud haldjate

küsimust "Vana eestlaste palved metsajumalatele" (1884-1887). Seal ta käsitleb mõisteid vaim ja haldjas, samuti analüüsib nõidusluulet. F. Amelungi artiklist, seda trükkimiseks soovitades, kõneleb Mihkel Veske 1878.aastal õpetatud Eesti Seltsi koosolekul. Uurimusi leidub tal ka ohverdamise kohta, Gutsleffi raamatuga võime tutvuda ainult Veske uurimuste kaudu. "Oma Maa" 1885.a. aastakäigus refereeris ta Hiärne' ja Hupeli kirjutusi eestlaste ohvrikohtadest. 1879. aasta uurimisreisi tulemusena avaldas Veske materjale Tõnni ja tõnnikultuse kohta. Ajakirjas "Oma Maa" avaldas ta ka artikli "Naise võtmise viisist Soome sugu rahvaste juures", milleks ta on kasutanud muuhulgas Georgi uurimusi. Munast sündimise motiivi rahvusvahelises ulatuses käsitletakse 1874.a. artiklis "Mythen und Märchen vom Ei bei den Esten, Finnen, Griechen und Syrern". "Oma Maas" ilmub aastail 1884-1887 kogusummas 18 rahvajuttu.

Välismaail on Veske tutvustanud eesti rahvaluulet õige mitme artikliga. Üht neist tuleks veel mainida ajakirjas "Das Ausland" 1868, kus leidub neli muinasjuttu, osalt võetud Kreutzwaldi kogust, osalt tema enda tähelepanekuist, viimaseks on "Der Wolf und der Teufel", see on õieti hundi loomise loo teisend.

Veske on ka oma luuleloomingus teadlikult ja tahtlikult kasutanud eesti rahvalaulude vormielemente, mida ta on osanud orgaaniliselt liita muu poetilise arsenaliga. Ta ütleb laulukogu "Laulud viisidega" eessõnas: "Minu kindel tahtmine aga oli, et Eesti rahva laulud rahva elu, vaimu ja iseloomu järele tehtud, ja nõnda kui üks kuju neist peavad olema. Nad peavad minu arvates vana rahvalaulude põhjuse päälle säetud, aga mõne uuema aja ehte ja iluga ehitud olema." Seda on Veske püüdnud ka praktiliselt teostada. Tema lauludes leidub alliteratsiooni, mõnevõrra parallelismi, rahvalaululisi epiteete ja metafoore (neiu kohta k o d u k a n a k e , t e d r e k e jt.), kõik aga sisuga orgaaniliselt seotud.

Kõige silmapaistvamad teened on Mihkel Veskel eesti rahvalaulude keele uurimise alal. Juba oma doktoriväitekirjas kasutas ta rahvalaule Neusi kogust. Hiljem, kui ta oli

teinud üha rohkem kogumismatku, lisandub ka rahvaluule keele nähtuste käsitlemise arv. 1874.a. kõneles ta Õpetatud Eesti Seltsis eesti rahvalauludest, kus ta muude rahvaluuleküsimuste kõrval kõneles ka rahvalaulude keelest, aga juba keeleajaloolise lähenemisega. 1875.a. samas seltsis peetud ettekandes ütleb ta: "Eesti rahvalaulude keel sisaldab palju vanemaid sõnavorme kui kõige vanemad eesti trükised." Samas vihjab ta võimalusele redutseerida neid vorme ajajärku enne sakslaste vallutusi (13.saj.). Ka oma rahvalaulude esimese vihiku eessõnas kõneleb Veske rahvalaulude kunstilisest, ajaloolisest ja ideelisest väärtusest, aga samas ka rahvalaulude keelest, käsitledes seda, kuidas rahvalaulude keel allub muutustele ajas ja ruumis. Veske asub seisukohal, et rahvalaulude keelevormide säilitamise põhiteguriks on värsimõõt.

1881.aastast pärineb temalt kolm tähelepanevat uurimust eesti rahvalaulude keele alalt: "Eesti rahvalaulud nurganisest seletavate tähendustega" ("Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat"); "Passivi potentiali kõneviis eesti rahvalauludes" (samas, kus eelmine); "Zur Erklärung einiger Verbalformen in den estnischen Volksliedern" ("Sitzungsberichte d. GEG" 1881). Neis seletab ta rea vormide päritolu ja arengut (je-illatiiv, kse-olevik, olneb ~ õlleb jm.). Veske tööd kujutavad endast esimesi põhjalikumaid eesti rahvalaulude keele uurimusi, mis on arvestatavad praegugi. 1884.aastal kõneles Veske ÕES-is rannamurde rahvalaulude partitiivist ja muudest küsimustest "Der Strandwärländische Dialekt im Kirchspiel Lugenhusen" ("Sitzungsberichte d. GEG" 1884). Mõningaid väiksemaid küsimusi ei ole siin aga puudutatud.

Nii on Veske töö põhjapaneva tähtsusega rahvalaulude keele uurimise alal ja tema töö tulemused kasutatavad ka praegu.

Veske on viljakas rahvaluule koguja, populariseerija, aga ka uurija. Mitmed olulised tähelepanekud rahvalaulikute, laulude muutlikkuse, eriti laulude keele uurimise alal kindlustavad talle püsiva koha eesti rahvaluule uurimise ajaloos, kuigi mitmedki tema seletused, eriti mütoloogia alal, ei pea enam paika.

Eduard Aleksander Thomson (1845-1917) sündis Kuigatsis rätsepa pojana, õppis Valgas Zimse seminaris, kust sai töukeid rahvaviiside kogumiseks ja nendega tegelemiseks. 1876.a. kuni surmani töötas õpetajana Peterburis. Vaadetelt kuulus ta Jakobsoni pooldajate hulka. Osa rahvaviise avaldas ta ajakirjas "Oma Maa" (1884) koos kogumise mõtet selgitava kirjutusega "Rahva lauluviiside tähtsusest", aga peamiseks eesmärgiks oli ta seadnud - hankida ulatuslikumalt Eesti Kirjameeste Seltsile rahvaviise. See jäi küll saavutamata. Thomsoni kirjutistes väljendub aga hea rahvaviiside tekke, leviku ja nende iseloomu tundmine. Ühtlasi soovitas Thomson rahvaviise komponistidele eeskujuks, nagu ta rahvaviiside eeskujusid oma kompositsioonides isegi oli kasutanud ("Kannel" jt.). Eesti Kirjameeste Seltsi 1883.a. 21.juuni koosolekul esines ta ettekandega eesti lauluviisidest. Ta näitas, et igal rahval on omad laulud, eestlased laulvat aga teiste laule. Thomson soovitas koguda eesti rahvaviise ja anda neid välja eri raamatuna. Tal olevat helilooja Kappeliga kavatsus üht rahvaviiside kogu koostada ja välja anda, selleks palub ta seltsi liikmete ja teiste muusikatundjate abi. Kavatsus jäi teostamata.

Jakob Kõrv (1849-1916), ajakirjanik, kirjanduslik tegelane ning intrigeeriv poliitikamees. Avaldas 1881.a. Viljandis muinasjutukogu "Eesti=rahva muiste=jutud ja vanad=kõned. Esimene kimbukene." Siin leidub muinasjuttude kõrval muisten-deid, mille ained pärinevad Kõrvi kodukoha ümbrusest, on aga tugevasti romantilises laadis ümber töötatud. Kõige populaarsem on muinasjutt "Noore jeä kõik ja Veealused".

Juhan Kunder (1852-1888). Juhan Kunder pärineb Holstre vallast, kust on tulnud või kus on tegutsenud rida teisigi kultuuritegelasi (Jaan Adamson, Mihkel Veske, vennad Petersonid jt.). Lõpetanud Pulleritsu külakooli, siirdus Kunder Viljandi kreiskooli, mille lõpetas 1872.aastal, et siis edasi õppida Tartu õpetajateseminaris, mille lõpetamise järel 1875.a. tuli töötada aasta Tartus. Seejärel valis ta alati-seks elu- ja tegevuskohaks Rakvere, kus töötas algul elementaar-, siis ka kreiskoolis, 1885-1886 tolmetas siin ajakirja

"Meelejahutaja". 1886.aastal ilmus seal palju rahvalaule, toimetus pöördus ajakirjas rahva poole, paludes saata tekste avaldamiseks. 1886 läks Kunder Kaasanisse, et õppida Kaasani ülikooli juures loodusteadust ja valmistuda õpetajaks avata-vas Eesti Aleksandrikoolis. 1887.aastal siirdus ta aga Peterburi kõrgemasse pedagoogilisse õppeasutusse. Pingutav töö oli aga nõrgendanud Kunderi tervist, nii et ta ei suutnud tüüfusele vastu panna ning suri 1888.a. aprillis.

Juba oma kooliõpilase- ja õpetajategevuse kõrval oli tal leidunud aega tegelda eesti rahvaluulega. Aratusi sai ta vanemalt eesti kultuuritegelastelt, esijoones oma õpetajalt Jaan Adamsonilt, kes ka ise kogus rahvaluulet, siis Kreutzwaldilt, kelle eeskujul ta koostas oma muinasjuttude kogu ja "Kalevipoja" (1885) kokkuvõtte. Rahvaloomingu ja rahvapärase stiili vastu on ta tundnud pidevat huvi, ainult töökoorem ja varajane surm ei lubanud tal välja jõuda süvenemise astmele. Kunderi olles aktiivne osavõtja Eesti Kirjameeste Seltsis, toimus tema rahvaluulealane tegevus olulises osas selle organisatsiooni raamides. 1872.a. 25.veebr. avas Eesti Kirjameeste Selts Viljandis oma tegevuse, kreiskooliõpilane Kunder pidas 19.aprillil Viljandi Põllumeeste Seltsis rahvaluule üle oma kõne, kus on juba tähelepandavaid mõtteid rahvaluule olemuse ja liikide kohta ning üleskutsuvalt selle kogumise vajadusest. Õigesti näeb ta rahvaluule väljasuremise tegurina koole ja üldteadmiste kasvu rahvahulkades.

Rahvaluule liigitab ta kolme žanrisse (jaku): rahvalaulud, muinasjutud ja vanasõnad.

Juttu on rahvaluule traditsioonilisusest, rahvalaulu vormist (alliterats.). Oma kirjandusajaloo katses "Eesti kirjandus koolile ja kodule" (1890) vaatles ta rahvalaulude tekkimist staatiliselt: eestlastel olnud kord oma laulu aeg (siin on võimalik Jakobsoni kõnede mõju).

Vanadest pühadest ja kalendritavadest on ta olnud huvitatud ja neid kogunud. Muistseist eesti võidupidudest on ta kõnelnud Eesti Kirjameeste Seltsi võidupidul 1887.a.

1885.a. ilmus kogu eesti muinasjutte "Eesti muinasjutud",

milleks ta on aineid hankinud eraisikuilt. Nii kirjutas ta 25.VII 1885.a. meile tundmatule:

"Armas sugulane! / - - - / Kui Sa kuskilt ennemuistesi juttusi piaks kuulama, siis kirjuta ülesse ja saada mulle. Pea saab mul neist suurem osa trükivalmis saama. Praegu saab minu "Kalevipoeg" trükitud."

Ka 1877.aastal palus ta saata endale muinasjutte.

Muinasjutust kui kasvatusvahendist rääkis ta teemal "Eesti laste-kirjavarast" Eesti Kirjameeste Seltsis 3.I 1884: "See aeg ei ole vist kellegi meelest kadunud, kus ta lapsena ema voki kõrvas muinasjutukesi kuulas ehk kus isa linnast toodud uuest raamatust talle kena lugusid ette luges ehk kus ta iga pildikese, mis ta laadalt toodud suhkrukäbi ümbert leidis, ilusasti paigale pani ehk kambri seina külge kinnitas." Juba Platost, Aristotelesest ja Quintilianist peale olevat lastele muinasjuttu kui kasvatusvahendit nende mõistuse ja südame harimiseks kasutatud. "Lapsed on ju suur varandus, kuidas siis nende kirjandus ei piaks üks suur varandus olema." Mitmed vene lugemikud on laste iga arvestavalt suure osavusega koostatud.

Kunder ei tee vahet muinasjutu ja muistendi vahel, nagu seda vahet sel ajal ka teised ei teinud, välja arvatud Kreutzwald, kes kõneles ka paiklikkudest ennemuistsetest juttudest (kohamuistendid). Tema muinasjuttude kogus esineb kokku 53 rahvajuttu, millest populaarsemad on "Suur Peeter ja Väike Peeter", "Imelik peegel", "Rikas vend ja vaene vend" ja teisedki, enamasti on neis sotsiaalne külg tugevasti välja toodud, muistendeist leiduvad siin "Näkk", "Haldjad ja mardused" jt.

Tõenäoliselt on paljud tema muinasjutud pärit Rakvere ümbrusest.

Kunderi muinasjutud on üldiselt rahvapärased, aga nad on lugemisteoseks ümber töötatud ja stiililt tervikuks kujundatud.

1888.aastal 4.I Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul teatas Kunder jälle kuuekümnest muinasjutust, mis tal olevat õnnestunud kokku saada, ta tahtvat neist uut kogu välja anda.

Temaatilise uurimusena väärrib tähelepanu kõne Eesti Kirjameeste Seltsis 1882.a., mis ilmus järgmisel aastal ka trükist.

Kogumistöö programmi esitas Kunder Eesti Kirjameeste Seltsis 1886.a. peetud ettekandes "Mõnda eesti rahva luuletusest", mis on tähelepanuväärne enne Hurda suurüleskutset. Üleskutes on antud juba laulude täpsem, kuigi mitte ammendav klassifikatsioon: I. rahvalaulud (perekonnaelu-, teomehelaulud, sõjalaulud, kiigelaulud, lusti- e. nooruselaulud); II. muinasjutud, muinasjutu ja muistendi vahet tegemata (vanasse ususse puutuvad m.j., perekonnaelusse puutuvad, paikadesse puutuvad, tondid, pisuhännad, jutud muinaskangelastest jne. - enamik on muistendid); III. kumbed; IV. mõistatused ja vanašonad; V. mitmesugused sõna- ja kõnekujud (eufemismid, kõnekäänud); VI. rahvaviisid ja pillimuusika; VII. rahva rekendus (õieti arvulised mõistatused). Materjalide kogumistöö peab ta silmas kogujate kollektiivi, kelle tööd organiseeriks ja suunaks Eesti Kirjameeste Selts. Kunder ei piirdu siin ainult folkloristlike ainetega, vaid lisab ka etnograafilisi küsimusi (muusikariistad, rahvarõivad, majapidamine jne.). Ettekanne ilmus ka sama aasta "Meelejahutajas".

Kunder käsitles rahvaluule, eriti rahvalaulude vormiküsimusi ka oma kriitilistes töödes. Nii analüüsis ta sellelt seisukohalt 1874.a. "Eesti Postimehes" N. Nolkeni "Jõulukiiidulaulu". Rahvalaulude vormi eeskujusid soovitas ta aasta varem artiklis "Kas eesti neiu seas ka laulikuid peaks olema?" Vanade rahvalaulude vormi ulatuslikumast kasutamisest kõneldakse sel ajal rohkesti (Kreutzwald, Jakobson, Reinvald). Üksikküsimustest käsitles Kunder emaarmastust eesti rahvaluules; brošüür ilmus Tallinnas 1883.

Oma artiklites näitas ta neid sotsiaalseid tingimusi ja ränka ekspluateerimist, milles rahvalooming arenes. Samal ajal püüdis ta rahvahulkade loomingut romantiliselt idealiseerida ning vanu animistlikke uskumusi (kodukäijad, libahundid j.m.) enamasti katoliku-kirikliku negatiivsele mõjule redutseerida.

Lastekasvatamist silmas pidades kirjutas ta raamatu

"Lu-ud lastele", kus kasutas lugemistekstina ka mõistatusi ja olustikulisi muinasjutte.

Rahvapärase stiili näitena laskis ta trükkida kaks lühikest naljalugu Holstre murrakus "Kaits ullu meest" ja "Or'ist". Rahvaluulet on ta kasutanud ka isiklikus loomingus, vt. näit. "Lembitu surm" "Valguse kalendris" 1891.

Kunder on teinud rea väärtuslikke rahvaluulelisi tähelepanekuid, kuigi tema seisukohad ja otsused ei saanud veel kristalliseeruda. Ta aitas kaasa kogumistöö intensiivistamisele, rahvaluule, eriti muinasjuttude väärtustamisele lugemis- ja kasvatusvahendina. Ta püüdis ka Kreutzwaldi tööst omaks võtta selle positiivse.

Ado Grenzstein (1849-1916) sündis Tarvastus 1849.a. talurentniku pojana, käis Tarvastu kihelkonnakoolis, tegi vallakooliõpetaja eksami, töötas siis õpetajana Tarvastus, õppis 1871-1874 Valgas Zimse seminaris, 1874-1876 sai Audrusse köstriks ja koolmeistriks, töötas siis kuni 1878.aastani Tartus Hollmanni seminari õpetajana, 1878-1880 õppis Viini pedagoogiumis, oli siis kuni 1881.aastani Peterburis kodukooliõpetaja. Oli paljude õpikute autor, 1882.aastast asutas ajalehe "Olevik", mida toimetas kuni poliitilise emigratsiooni 1901. Suri Prantsusmaal 1916.

Juba varakult sekkus Grenzstein rahvusliku liikumise võitlustesse, seejuures püüdis arendada eesti keelt, aga tundis erilist huvi vanavara korjamise ja selle kasutamise vastu, mida kinnitab ka tema kirjavahetus Hurdaga 1870-ndail aastail. Rahvaluule (ka rahvaviiside) kogumise propageerimiseks võttis ta sõna ka Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekuil ja ajakirjanduses ning koondas talle saadetud kultuuriloolise käsikirjalise andmestiku paljukõiteliseks "Kirjakoguks", mis sisaldab rohkesti uemaid rahvalaulu.

Grenzstein võttis osa ka vaidlusest küsimuse üle, kas Hurdale on vaja paralleelse töö tegijat, nagu sellise töö tegija oli kerkinud Eiseni näol ja nagu selle vastu kirjutas ka Hurt. Grenzstein avaldas läbi kolme 1894.a. "Oleviku" numbri mineva kirjutuse "Vanavara asjus", milles ta soovitas Eisenil rahvaluule kogumine ja rahvaraamatukeste avaldamine

maha jätta, sellest ei tulevat muud kui kahju. Kuna materjal olulises osas on veel kogumata, on ka trükkimine varajane. Grenzstein ei avalda enam ka Eiseni aruandeid. Grenzstein leidis, et Eisen on vanavara korjamiseks vähe ette valmistatud. "Kes vanavara korjab, see peab nii kaugel olema, et ta korjajatele juhatust võib anda." Varitsevat suur oht, et ehtsa materjali hulka võib sattuda ebaehtsatki, nagu näitab suurte kogujate praktika.

Teine vastuväide käib enneaegse trükkitoimetamise kohta, nagu seda praktiseeris Eisen. Materjalide trükkimist alustatagu siis, kui see olulises osas on koos. Tuleb teha vahet, kas vanavara trükitakse teadlaste või rahva jaoks. Eiseni väljaanded ei kõlbavat kummalegi. Enne pandagu materjal korra, et teadusemehed seda kasutada võiksid ja rahvale kasutatavaks teha suudaksid. 1890.aastal, avaldades üleskutse mõistatuste kogumiseks, põhjendas Eisen oma laialdast materjalide avaldamist vajadusega kogujaile märku anda, mis on juba kogutud, et variantide kuhjamisega ei oleks tehtud asjatut tööd.

Grenzsteini enda tööprogrammi on järgmine:

1. Kõik vanavara tuleb üles kirjutada.
2. Kõik vanavara, olgu käsikirjas ehk juba raamatutes trükitud, tuleb ü h t e kohta kokku koguda ja kindlal viisil alal hoida.
3. Vanavarale tuleb käsikirjalik (trükkimata) asja-juhtkava (= register) valmistada.
4. Vanavara tuleb rahva kirjanduse hääks läbi uurida ja tarvitada, jõudumööda ka rahvale lugemiseks õigel rahvuslises kujul ja väljavalimisel trükkida.
5. Eesti vanavara tuleb saksa keelde tõlkida ja tõlge käsikirjalises vanavarakogus alal hoida.
6. Uurijate tarvidust ja soovi mööda tulevad vanavarast mõned tükid teaduse otstarbeks trükkida kas algupärases keeles, tõlkes ehk mõlemates, kuidas tarvidus nõuab ja jõud kannab.

See üldiselt õige programm saab veel lisaselgituse, mil-

les erilist allakriipsutamist leiab registriküsimus ja materjalide temaatiline korraldamine.

Grenzsteini poolele asus ka Joosep Kapp. Rahvaluulet kogugu üks, mitte kaks. Kooliõpetaja Kõiv ja kõster Raudsepp leidsid Eisenile koguni uue ülesandegi kompensatsiooniks: andku välja ristimis- ja matusekõnede kogu! Muidugi tegi Eisen õigesti, kui ta seesuguseid nõuandeid kuulda ei võtnud.

Ka Grenzstein kasutas rahvaluulelisi tekste lugemikus, nii leidub "Eesti Lugemise-raamatu" esimeses jaos (III tr. 1890) regilaul "Muud suured sugude peale".

Kuigi domineerivalt organiseerivat laadi, on Grenzsteinil oma aja kohta siiski küllalt tähtsust.

Jaan Bergmann (1856-1916) sündis Kolga-Jaanis Soosaare vallas 1856.a., käis Tallinna gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis ning asus 1884.a. Paistu pastoriks, kus suri 1916.a. Ta avaldas ajaloolisi raamatuid, luuletas, tõlkis antiikluulet, tegeles oma aja kohta intensiivselt ka poeetika küsimustega.

1878.aastal esines ta Eesti Kirjameeste Seltsis ettekandega, milles kasutas esmakordselt mõistet rahvaluule:

"Edasi rääkides tegi ta vahet r a h v a l u u l d e ja k u n s t l u u l d e vahel: esimene olla rahvalik, osalt kareda koorega, ikka sügava tuumaga; teine olla kunstlik, sileda koorega, osalt sügava sisuga, osalt lahja tuumaga. Siis nimetas ta mõnda rahvast, kelle seas luule iseäranis õitsenud, ja leidis ka soome sugu väga luulerikas olevat. Siis pööris ta eestlaste juure ja ütles nende seas luulet küll elavat, mis rahvaluulde rikkus ja iludus ja mõnu tunnustada; kunstluule aga olla veel vilets ja vähe tõsist o m a vaimuvara; see tulla sest, et hulk "luuletajaid" keele loomu kõrvale jätnud ja omad õied võeralt nurmelt noppinud ning juureta veevanni istutanud ja koirohtu asemele pannud ning mürgijuurt meelejahutuseks annud ja tugeva aluse, rahvaluulde, üsna unustanud. Viimaks andis ta luuletajatele nõu edaspidi enam r a h v a l u u l e t tähele panna ja paremat luua ning valge ette tuua, ja soovis, et igamees omal jõul hää edenemist ning halva alanemist avitaks, ja lõ-

petas soovitusena eesti luule kasvamiseks ja õitsemiseks."

Nii kirjutas J. Bergmann ise kokkuvõtte oma ettekande kohta J. Hurdale 21.I 1878. Sama tekst on avaldatud ka Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1878 (protokoll), lk. 2-3, kus samuti esineb termin **r a h v a l u u l e**.

Jaan Bergmann on kogunud mainimisväärsel hulgal ka originaalmaterjali, nii üliõpilasena 1878.aastal Kolga-Jaanist 271 laulu, mis on avaldatud Hurda poolt "Vana kandle" teises köites.

Jaan Jung (1835-1900) sündis 1835.a. Pilistvere Tamme-küla õpetaja pojana, sai vaesuse tõttu ainult kihelkonnakooli hariduse, tundis huvi keelte, ajaloo, arheoloogia ja loodusteaduse vastu, tegi 1856.a. vallakooliõpetaja eksami ja asus 1857.aastal Abja Kaidi vallakoolmeistriks, 1869.a. õiendas ka kihelkonnakoolmeistri eksami. Õpetajaametis kõrval toimetas ta rea arheoloogilisi kaevamisi, oli ka ajalehtede kaastöeline. 1896.aastal tagandati Jung kohalt valekaebuse tõttu, 1899.a. siirdus ta tagasi Pilistverre oma tallu, kus ta juba järgmisel aastal suri.

Muinasaja uurimiseks sai ta tõukeid õpetatud Eesti Seltsis tehtavast tööst. 1879.a. valiti ta ÕES-i kirjavahetajaks liikmeks. Hurda eeskujul vabade kaastöeliste abiga kogus ta rikkaliku andmestiku kalmete, ohvripaikade ja linnuste kohta; arheoloogiliste andmete kõrval leidub neis palju rahvajutte. Need andmed leiduvad tema kolmeosalises "Muinasaja teadus eestlaste maalt" (II - 1898, I - 1899, III - 1910). Ajaloolisi ja rahvaluulelisi andmeid sisaldab 9-osaline teos "Kodu-maalt", milles 6.osa kannab pealkirja "Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest" (1879). See on väärtuslik ja andmeterohke teos. Jungilt ilmus neljas vihus ka Läti Henriku kroonika tõlge.

1895.aasta "Olevikus" andis Jung tööplaani oma kogumistöö üleskutses "Eestimaa muinasaja asjus" (Olevik 17.I 1895, nr. 3, lk. 54-55). Ta pöördus kõigi poole, kellel on huvi arheoloogiliste andmete kogumise vastu, ja lisas: "Ka oleks väga soovitatav, kui nendest kohtadest ka seda lühidelt saaks üles

kirjutatud, missugused vanad jutud nende üle rahva suus veel olemas on." Nii on tema uurimise objektiks 1) kivivaremed või kivikalmed, 2) kohad, kust on leitud esemeid ja inimeste luid; 3) vanad hauakünkad, 4) kabelimäed, 5) vanad surnuaiad või katkuaja kalmed, 6) ohvrikohad ja hiied, 7) sõjaplatsid, 8) kohad, kus oli kiviriste või -poste. Seda teeb ta koostöös Õpetatud Eesti Seltsiga. Esimene aruanne ilmub "Olevikus" juba 28.veebruariil.

Andmete küsimist on ajendanud valmistumine ettekandeks Riias arheoloogide kongressil 1896. Nii üleskutse koostamisel kui sellele järgnevate aruannete avaldamisel pidas ta silmas Hurda eeskju.

ÕES-i "Sitzungsberichtes" avaldas ta oma märkmeid eesti muistendite kohta või publitseeris muistendite tekste ("Die Sage über den Euseküllschen See" 1886 jt.) või rääkis eestlaste kommetest, setudest, Jakob Grimmist jm.

Jungi tegevusel on osa ka eesti rahvaluuleteaduses, kuigi see kujunes kõrvalharrastuseks tööle arheoloogia alal.

Joosep Kapp (1833-1894) kuulub rahvusliku liikumise aja tähelepandavamate kohalikkude kultuuritegelaste hulka. Ta sündis Adaveres, kus isa oli kubjas, hiljem koolmeister, sai pedagoogilise ettevalmistuse Valgas Zimse seminaris, 19-aastasena asus ametisse Suure-Jaani kihelkonnakooliõpetajana ja kõstrina. On tuntud ka õpikute autorina ja pedagoogina, kes püüdis teostada meetodilisi uuendusi ning muuta elavaks õppetundi. Kapp oli ka Eesti Kirjameeste Seltsi asutaja liige ning esines selles organisatsioonis ettekannetega, millest eriti tähelepanuväärne on esimeses aastaraamatus trükitud ettekanne vanasõnade kohta.

Ado Reinvald (1847-1922) sündis Viljandimaal, sai ainult ühe talve külakoolis käia, suutis aga iseõppimise teel omandada väikest haridust. Eesti kirjanduse ajaloos on ta tuttav kui talupoeg-laulik.

Oma brošüüris "Seletus Kalevipojast" (Viljandis 1877) tutvustas Reinvald lühidalt eepost "Kalevipoeg", selle väärtusi ja kunstilist ning ühiskondlikku tähtsust. "Siin pidi-

vad nüüd meie rahva põlgajad ära punastama, ja ei jõudnud mitte uskuda, et meil nii suur ja sügav vaimu varandus on." Sellele "Kalevipoja" kõrgelennulisele hindamisele lisaks kiitis ta kõrgeks ka eesti rahvalaulu üldse, iseloomustas tema sisu ja vormi ja näitas, millised kolm vaenlast oli eesti rahvalaulul: 1) orjapõli, see tähendas paksu pimedat ööd rahvale; 2) rõõmustavam ei ole ka vaimne pimedus vennastekoguduse ja kirikliku obskurantismi näol, mis püüab suruda kõik ilmliku, sealhulgas rahvaluulegi välja rahva teadvusest; 3) rahvale võõrad saksa luule eeskujud, mis parallelismi ja alliteratsiooni asendavad eesti luulele võõra riimiga.

Raamatuke on kirjutatud Faehlmanni pseudomütoloogia mõju all.

Ise on toonud Reinvald 15 väheste kohenduste või kontaminatsioonidega rahvalaulu luuletuskogus "Villandi laulik" 1875².

Ella Schultz-Adajewsky (1846-1926). Komponist ja muusikakirjanik Elisabeth (Ella) v. Schultz, võttis praktilistel põhjustel hiljem kunstnikunimeks Ella Adajewsky, kasutades selle eeskujuks vene kirikumuusika reformaatori vürst Odojewsky nime häälikulise teisendusega. Kirjutas üles rea eesti rahvaviise. 1887.aastal andis prof. L. Meyer õpetatud Eesti Seltsile üle Ella Sch.-A. poolt üleskirjutatud rahvaviiside käsikirja "Zwölf estnische Volkslieder. (Melodien und Text.)". Mõned viisid oli ta kirjutanud dr. M. Veske palvel Paistu laulikult Epp Vasaralt. Õpetatud Eesti Seltsi kogus leidub veel dateerimata käsikiri kahekümne seitsme viisiga Paistust, Tormast ja Kadrinast ühes täpsete rahvalaulu omapära käsitlevate selgitustega, milles leidub tähelepanekuid viisi ja teksti suhete kohta. See kõik näitab, et meil on tegemist teadliku ja täpse üleskirjutajaga.

Saanud hea muusikalise hariduse, oli ta 1882.aastal ka Itaalias korjanud rahvaviise, eriti 5/4-taktilisi tantsulaulu.

Aksel August Borenius-Lähteenkorva (1846-1931) oli soome haridus- ja koolitegelane, rahvaluulekoguja ja -uuriija, kel-

lele tehti ülesandeks täiendavalt koguda Kalevale-laulude teisendeid Aunuses, Soome-Karjalas, Ingeris (1871-1877), ulatus oma reisiridel ka Eestisse. Ta huvitus peale rahvaluule ka etnograafilistest esemetest ning toponüümilistest ja geograafilistest andmetest. Oma kogumistöö tulemuste alusel kirjutas ta Kalevala-laulude ajaloo alalt nn. Lääne-Soome teooriat rajava artikli "Missä on Kalevala syntynyt" (1873). Borniuse teooria leidis edasiarendamist kodanlikus Soomes, on aga nõukogude uurijate poolt kui vähepõhjendatud hüpoteesi tagasi lükatud. Ta kogus ja uuris ka viise, selgitas runoviihite ehitust ja alustas monograafilist uurimist keskaegsete rahvaballaadide alalt. Eestis kogus ta 1877.a. ca 200 viisi, mis on säilinud.

1875.aastal ilmus Tartus V. Steinilt vanasõnade kogu "Üks kubu vanu sõnu ja vanu kõnekombeid". Stein on samuti kui Wiedemanngi kasutanud ulatuslikult Kreutzwaldi vanasõnade käsikirja. Kreutzwaldi ja Hurda ülesandel on ta teinud kagu-Eestist ka originaalüleskirjutusi ja rahvaluuleüleskirjutusi Setumaalt, mida hiljem on kasutanud Hurt.

Mõistatuste kogu rahvapärastest ja kunstmõistatustest avaldas 1878.a. Tallinnas C.E. Mõtteleja "Mõistatuste raamat, Esimene korjandus."

Mõistatuste ja vanasõnade kogumine ja avaldamine on päevakorral 1880-ndail aastail, nii "Oma Maas" 1886.a. jm., 1887.aasta "Meelejahutaja" avaldab vanasõnade tekste M.Kampmannilt, mõistatuste tekste G. Öielt (Wulff) Otepäält ja H. Prantsult Vastseliinast. Samas "Meelejahutajas" leidub Eiseni üleskutse mõistatuste kogumiseks. Mõistatuse avaldatakse ka "Oleviku Lisas" 1888.

Tähelepanu väärrib ka eesti 19.sajandi lõpu proosakirjanik ja tõlkija Maximilian Pödder (1852-1905) oma artikliga "Eesti vana sõna" "Oma Maa" 1890.aastakäigus. Siin leidub ka mõningate vanasõnade analüüsi.

O.A.F. Mustonen (1856-1927) sündis Soomes 1856.aastal, töötas õpetajana, ajakirjanikuna, muuseumijuhatajana ja rahvaluule kogujana, olnud uurimisreisidel Eestis (1877, 1880,

1897) ja Siberis (1902), kirjutanud töid ka soome murrete ning vadja ja eesti keele kohta. Eestis pööras ta peamise tähelepanu Läänemere saartele, silmas pidades murdeid, selle kõrval aga leidis hulgaliselt ka regivärsse ja uusi laule. Kõige laulurikkama leidis ta olevat Muhumaa. Kõige tähtsaimaks pidas ta pulmalaule ja pillilugude imitatsioone. Oma uurimisreisi tulemusel püüdis ta vihjata ka laulude levimise suundadele, küsimust veel mitte lahendatuks pidades. 1877.a. saadud materjali avaldas ta kogus "Virolaisia kansanrunoja", mis ilmus Helsingis 1893.a. ("Suomi" III:7.)

Leopold Aleksander v. Schroeder (1851-1920) sündis Tartus kubermangu koolidirektori pojana, õppis Tartu, Jena jt. ülikoolides keeleteadust, töötas eradotsendina Tartus, professorina Saksamaal ja Austrias, Viinis, kus suri 1920.a.

Keeleteadusliku töö kõrval tegeles Schroeder energiliselt ka rahvaluule alal.

Juba üliõpilasena oli Schroeder Õpetatud Eesti Seltsi liige. Ta tundis huvi eestlaste uskumuste ja kommete vastu, hakkas uurima eesti pulmakombeid ja nende välissuhteid, millele asetaski liiga suure rõhu. Sellesisuline ettekanne toimus 1886.a. Õpetatud Eesti Seltsis, millest kasvas välja ulatuslik uurimus eesti pulmakommete kohta (1888) ÕES-i 50. juubeliaastapäevaks. 1896.aastal avaldas ta esimese "Kalevi poja" saamisloo ülevaate.

Schroeder tegi seega katseid esmakordselt meetodikindlalt uurida eesti kombestikku võrdlevalt naabrite kommetega, peale selle omavad tema tööd ulatusliku materjali kasutamise tõttu praegugi väärtust.

Friedrich Amelung (1842-1909), tööstur ja teadlane, avaldas rea ajaloolisi ja kultuuriloolisi uurimusi, millest mõned riivavad ka eesti etnograafilisi ja rahvaluulelisi küsimusi (pulkakombed, rahvamuusika jm.), küll ilma metoodilise kindluse ja sügavuseta. Selline on ka vanemal allikail (Olearius, Forselius-Boecler, Hupel jt.) rajanev "Bilder zur baltische Kulturgeschichte mit der Bilderklärung und dem Originaltext," Erste Lieferung, Reval 1879.

Karl August Hermann (1851-1908) sündis Uue-Põltsamaa vallas Võhma külas sepa pojana, kasvas rahva hulgas, muusikalist haridust sai Põltsamaal. Hermann käis Tartu ülikoolis, siirdus aga Leipzigi õppima keeleteadust. Tema huvide skaala on suur. Ta on keeleteadlane, muusikamees ja ajakirjanik, töötab mõnda aega ka Tartu ülikooli eesti keele lektorina.

Rahvaluule alal väärrib tema töö arvestamist just eesti rahvaviiside alal.

Rahvaviiside kogumist propageeris oma "Laulu ja Mängu Lehes", kus ilmus suunav üleskutse 1886.a. "Meie rahvalaulud". Rahvalauludes ja viisides rõhutas rahvusliku omapära küsimust. Veel laiemalt käsitles ta rahvaviiside küsimust ja õhutas nende kogumist artiklis "Eesti rahvalauludest" (1887), selgitades seal ka nende vajalikkust teadusele. Hurda palvete eeskujul koostas temagi 1888.a. üleskutse "Postimehes" "Tähtjas palve ja soov", mille mõjul hakatigi talle materjali saatma. Hermanniga liigeks sooviks rahvaviiside kogumisel oli saada lisaaineid uute laulude komponeerimisel. Esmakordselt eesti rahvaluuleteaduse ajaloos avaldas ta soovi saada ka tantsu- ja mänguviise. Paljud ongi talle soovitud materjale saatnud. Hurda eeskujul hakkas ta avaldama ka aruandeid. Esimene neist ilmus "Postimehes" 29.sept. 1888. Aruandeid avaldas ta siiski harva, kolmas ning viimne ilmus 21.III 1889.a. Needki aruanded on pealiskaudsed ja konstateerivad, mitte aga analüüsivad või suunavad. 1890.aastal ilmus Hermannilt veel brošüür "Eesti rahvalaulud" I. See on õieti kõik.

Hermanniga kogu sisaldab siiski üldsummas 2587 viisi, nende seas palju uute laulude viise, mis on allakriipsutamiseväärne. Palju on seal aga ka tühist, võltsitud või koguni kunstmuusika alale kuuluvat. Kõik on aga säilinud.

Lugemikus "Loe! Õpetlikud loud ja jutud", Tartu 1877 avaldas Hermann hulga eesti vanasõnu ja mõned rahvalaulud ("Kaks vaeslast", "Vend ja õde", "Uppunud vend").

Hermann tegeles ka kohanimede uurimisega, 1896.a. Riias peetud arheoloogide kongressil esitas ta ettekande vanadest eesti kohanimedest "Ueber alttestnische Ortsnamen". Siin on aga kohanimed seotud pseudomütoloogiaga. Kohanimede uurimise-

ga samal ajal tegeles ka Hurt, kelle suhtumine sellesse küsimusesse oli muidugi hoopis erinev.

August Kitzberg (1855-1927) sündis Mulgimaal Laatre vallas rätsepa pojana. Tema noorus möödus koolmeistriks tõusnud venna Jaani juures Penuja Niitsaadul, kus August sai ka oma ainsa hariduse - kolm talve vallakooli. 1871.aastal kolis Jaan Põõgle Maiele kooliõpetajaks ja vallakirjutajaks ning August asus teda aitama õpetajana, vallakantseleis ja tööpoisinagi. Juba järgmisel aastal hakkas ta kohtuametis õpilaseks, veidi hiljem kohtuametnikuks ja vallakirjutajaks Pornuses, Mornas, Abjas, Peipsi ääres Rannamõisas ning Karksi ümbruses kuni 1892.aastani. Siin võis ta hästi tundma õppida talupoegade elu, nende mitmesuguseid elu-olustikulisi ja ühiskondlikke suhteid ja ka rahvaluulet, mida ta hakkas kirja panema ning oma loomingus kasutama. Nooruse kogemused andsid talle ainet kogu elutöö jaoks.

1893.aastal pidi ta vallakirjutaja ametist lahkuma vene keele puuduliku oskamise pärast, töötas siis mitmel pool Eestimaal ja väljaspool seda einelauapidajana, raamatupidajana, 1901.aastast peale elas Tartus, alates 1920.aastast kuni surmani (1927.a.) kirjanikupensionil.

Kitzberg on suur kirjanik, on seda suurem, et ta oma o t s e s t e s t k o g e m u s t e s t saadud rahvaluule aineid on suutnud sulatada kirjanduslikus loomingus kunstiliseks tervikuks selles usutavas rahvapärases sõnastuses, mis vähestel selliselt on õnnestunud. Nooremas eas oli tema kontakt rahvaga väga tihe, siis ta panigi kirja mitmesuguseid rahvaluule liike, mida hiljem võis võtta kui helgeid nooruse kogemusi. Nende omandamise aeg oli tal võrdlemisi pikk.

Rahvaluule kogumisele asumiseks oli tal ka eeskujud nii oma venna, aga kõigepealt Jaan Jungi näol, kes juhtis noormehe tähelepanu kohamuistenditele. Kõige mõjukamaid äratusi sai ta aga rahva enese hulgast, eriti koolist, kus lapsed vestsid palju suulisi jutustusi. "Talvel õsiti koolitoas laudade all magadiskottidel - mis ei jutustatud seal muinaslugusid vanapaganast, tontidest, kodukäijatest ja sur-

nutest; pea iga tühja hoone, üksiku puu, metsatuka, kivi ja künnu kohta käis oma jutt ja mina armastasin nende poiste kõrvale magama käia, kes kõige enam jutustada teadsid. Kuis käisid siin hirmujudinad üle ihu, aga neelama pidi kõiki neid koledusi ja - kartma. Vend seletas küll kõik niisugused jutud ebausuloriks, aga - miks ei olnud vend raamatutest loetud ennemuistsete juttude vastu, mis kodustest tondilugudest ometi ainult niikaugelt lahku läksid, et nad ilusad olid? Ja - kas ei kubisenud piibel ja piiblilood häist ja -kurjadest vaimudest, mis ometi pühakiri oli ja ei valetanud? Mina uskusin, igal pool oli saladusi, kui see ka ennast alati ei ilmutanud. - Seal oli paar versta eemal Joosti talu maa peal suur hiigla räpsukivi, selle peal öeldi vanapagana jala- ja istme jälg ja tema vähema ja suurema kehakergituse rada näha olevat. Kuis olin ma täis argust, kui seda kivi, millest nii palju kuuldud, näha sain. Ma arvasin, et vanapagan ikka praegugi seal kaugel ei ole. Kivi seisis ka sel ajal üksikul ja mahajäetud kohal; nüüd on seal ammugi lainetavad viljaväljad. - Pulga talu maa sees jõekese kaldal on "põrguhaud", kus vanapagan praegugi (ikka sel ajal) elas, ehk küll selgemat ei teatud, mis ta seal õieti tegi. Ja, ja, niipalju müstilist oli maailmas! Kiviahervarte alt ootasin ma alati valge ussi, mõne äranõiutud kuningatütre ilmumist, kes rääkima hakkaks. Õnn veel, et midagi säärast ei juhtunud." (Tuuletallaja I (1936)².)

Kitzbergi esikteoseks saigi ühe kohamuistendi avaldamine "Kuida Õisu ja Kariste järved sündinud". Jannsen trükkis selle 1874.aastal "Postimehe Jututoas". See on rahvusvahelise järvede rändamise loo eesti versioon. Avaldatud jutukesele tungis ajakirjanduses kallale Laatre vallakirjutaja Heinrichson, kes nimetas lugu tühiseks. Tekkis pikk poleemika, mis Jungi-poolse väljaastumise tõttu lõppes Kitzbergi võiduga. Sündmus ise innustas noorukit veelgi tähelepanelikumalt jälgima ümbritsevat rahvaluulet. Ta abistas ka venda kogumistöös ja ümberkirjutamisel, nii 1877.a. (EKS 4° 3, 155-216). Seal on 26 laulu ja üks viis Põõglast. Samuti on Augusti käe -

kirjaga 1878.a. kirjutatud laulud, saadetud K.A. Hermannile (EÜS IV, 637), 1887.a. on käsikirjaline muistend "Kust õõbik oma laulu sai".

Kitzbergi käsikirjades leidub ka pseudomütoloogiat.

Ta õhutas ka teisi rahvaluulet koguma.

Koduloolises raamatukeses "Kodukurukesest" (1878) leidub palju kohamuistendeid. Omapärane on siin lõik "Pöõgle valla piirid", rahvasuus tsirkuleerivad topograafilised kinnispunktid koos kohamuistenditega valla piiride määramiseks.

1888.a. ilmus Kitzbergi romantilis-pateetilises stiilis rahvaluulet idealiseerivalt kujutatud üleskutse "Meie esivanemate kuldpärandusest", mis oma üldsõnalisuses jääb kaugele maha Hurda üleskutsest. Kitzberg sai küll õigesti aru rahvaluule spetsiifikast: rahvaluuleteosed sünnivad üksikisiku individuaalse loominguna ja muutuvad seejärel kollektiivse leviku objektiks. Kitzbergiga üheaegselt tegeles Karksis rahvaluuleüleskirjutustega Kõrgemäe Annus Kase tütar Leena Kase, kelle häid laulutekste on kasutanud niihästi Kitzberg kui ka Jaan Jung.

Kitzbergi teostest sisaldavad paljud rahvaluulelist ainetikku - muistendeid, laule, nõiasõnu, mänge, lühivorme, eriti vanasõnu ja kõnekäände, viimaseid peaaegu igas teoses.

Üksikuist teostest nii muistendile kui rahvakommetele on rajatud draama "Libahunt", võimas feodalismivastane teos, mis on suur süüdistus mõisa ihulise surve ja kiriku vaimupimestuse vastu, mis hävitab inimese igasuguse vabaduse, loobtas hirmu ja surub kitsasse teokarpi, ning arendab inimeses orjapahesid. Rahvaluuleliste ainete poolest rikas on ka ainetel loodud draama "Enne kukke ja koitu".

Tsükliline muinasjutt "Kavalast Antsust ja Vanapaganast" on hästi tuntud mulkidel, sellepärast on temagi loonud selleteemalise lastenäidendi.

Kitzberg jääb seega eesti rahvaluule harrastajana püsima eesti folkloristika ajaloosse kui mitmekülgse tegevuspiirkonnaga isik.

Peeter Südda (1830-1896) sündis Kihelkonnal Atla val-

las Tammiku peres, käis 1842-1846 oma kodupaiga "kirikkonna" koolis, hakkas 1847.a. Anseküla Tiirimetsal külakoolmeistriks ja vallakirjutajaks, tõusis aasta pärast Anseküla köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks, asus aga 1867.a. Kärlasse samasse ametisse. Seltskondlikust elust on Südda osa võtnud laulu- ja mängukooride juhatamisega. Mängukoori (puhkpillide orkestri) asutas ta Kärlasse 1881.a. Mitme aasta jooksul toimetas ta ajalehte "Saarlane".

Kõige tähtsam töö on kaastööliste abiga kogutud Suure Tõllu muistendid, mis ilmusid trükist 1883.a.: "Väikene Vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur-Tõll; Eestlaste ennemuistne jutt, Saaremaa rahva suust 20^{ne} aasta jooksul kokku korjatud", mille teise trüki ta ise 1889.a. ette valmistas. See on põhjapaneva tähtsusega lugemisteoseks ümbertöötatud ainetik Saaremaa hiiu Suure Tõllu kohta.

Jaani Jõgever (1860-1923), tegutsedes Eesti Kirjameeste Seltsis, tegi 1887.a. ettepaneku hakata eesti rahvaluulet välja andma pealkirja all "Eesti muinasaeg". Selle nime all ilmuski temalt kogu rahvajutte. Samal aastal on esitatud ka kandidaaditöö "Slavjanskii životnoi epos v sravnenii s finskom".

1886.aastal avaldas Jõgever Saaremaa ajalehes "Saarlane" ulatusliku üleskutse, mille kaudu kutsus saare rahvast v a n a v a r a , s.o. etnograafiliste esemete ja suulise loomingu kogumisele. Pikemale sissejuhatavale selgitusele järgnes küllalt detailne plaan selle kohta, mida soovitakse saada: vanu jutte, laule, kohanimedid, vana usku, kombeid, vanu raamatuid. Kogutud materjal saadetagu Eesti Kirjameeste Seltsile. Sama üleskutse avaldas ta ka "Oma Maas" pealkirjaga "Hea nõu kooliõpetajatele, kooliõppijatele ja igale teaduse sõbrale". On tähelepanev, et tähelepanu juhitakse ka hiidudele ja vägilastele (Kalevipoeg, Vanapagan ja muud kangelased).

"Saarlase" 1886.a. kahes numbris kirjutas keegi 15-aastane pois "Kirjalikust vanavara korjamisest". Siin leidub huvitavaid üldisi tähelepanekuid rahvaluule sisu ja vormi

kohta. On allakriipsutamiseväärne, et autor soovitab ka vii-
side kirjapanemist.

Saaremaa ajaleht "Kündja" tõi 1883.a. Wiedemanni järgi
tähtpäevade kirjeldusi ja suure hulga vanasõnu, mille avalda-
mine jätkus veel järgmisel aastal, 1884.aastal ka Faehlmanni
"Koit ja Hämarik" lühikese kommentaariga.

Kirjamees ja tõlkija Rapla pastor Carl Eduard Malm (1837-
1901) ilmutas 1874-1884.a.kolmeosalise koolilugemiku "Laulud
ja Loud", milles leiduvad ka mõned vanasõnad.

Koolmeister J. Lill (Johann Jürgenstein 1854-1914) aval-
das Tartus 1875.aastal raamatu "Rohtaedas lahke vanakeste
seas", milles on seletatud ka mõningate kõnekäändude tekki-
mist ja üsna ulatuslikult karja kaitsja Tõnni kommetest Vänd-
raast pärinevate andmete alusel. Osalt on raamatukese kirju-
taja neid kombeid veel ise kasutuses näinud. J. Lill on te-
gutsenud veel loova kirjanikuna, tõlkijana, ajakirjanikuna,
vallakirjutajana ja põllumehena.

Nats Tõnisson (1853-1915) avaldas 1880.a. laulu- ja ju-
tukogu "Ennemuistsed luuletused" I, hiljem (1910) kogu vana-
sõnu ja sententse "Rahva piibel" ja P. Käär "Eesti rahva Va-
nad jutud" 1881, rahvaraamatu rahvajuttudega "Kaval Hans ja
Vanapagan" avaldas 1881.a. ka M. Jaakson. "Sitzungsberichte
d. GEG" tõi rea märkmeid eesti muinasjuttude ja muistendite
kohta, näit. 1886.aastal A. Winter rahvasuust mõne muinasju-
tu ja muistendi, nagu "Peretütar ja vaenelaps", jutustus Mu-
hu Tondisoo jagamisest lõpeb otsusega: "Ika suurema kuradile
suurem pool!" Lugu on tuttav "Kalevipojast". Kohtumõistjana
esineb siin talupoeg.

M. Sohberg (1839-1927) oma rahvaraamatuis 1870-ndail ja
80-ndail aastail, mida ta nimetas l a u l u- v õ i j u t u-
t o o j a i k s , avaldas rahvajutte ja -laule, kokku üle 60
laulu. Osalt on ta teksti muutnud, osalt ise loonud ("Katk"
jt.).

Paul Undritzi (1854-1897) "Mõistlik jutustaja, Noortele
ja vanadele vaimu kosutamiseks välja annud", I ja II (1880)
toob mõnesuguseid rahvaluulelisi tekste, II osas ka lühikese
käsitlese rahvalaulu kohta. Niisamuti eisaldab rahvaluulet

sama autori "Eesti Laste Kirja-kogu" I ja II (1879). (Tallinnast seoses Kalevipojaga, kirjutatakse rahvalaulude temaatikast, üleskutse rahvaluule üleskirjutamiseks, on lisatud vanasõnu ja mõistatusi).

1879.aastal kutsus J. Kurrik oma "Turnimise raamatu" esimese osa eessõnas ("Kaaskiri") üles lastemänge koguma: "Iseäranis palun kõiki, kellele minu raamat silma puudub, meie rahva ja laste mängusid tähele panna, üles tähen-dada ja minu kätte saata! Lauluga mängude seletusele lisatagu ka laulu sõnad ja viis juure.-"

Seesuguseid üleskutsesid kordab autor veelgi, kuni ta 1887.a. "Meelejahutajas" teatab, et talle kaheksa aasta jook-sul on kogunenud 65 mängu. "Turnimiseraamatu" 3.jao plaanit-seb ta mängukoguks, sest "mängimine on aga koolilastele töö vahel vistist kõige lõbusmaks meelejahutuseks". Nii on siis mängude kogumine seotud ka praktilise eesmärgiga.

"Oleviku Lisas" 1886 avaldas T. Riomar arvestatava artiikli "Eesti vanad tähtpäevad", kus on juttu nähridest, vast-la- ja tuhkapäevast, maarjapäevast, jüripäevast, jaani- ja mardipäevast.

Välismaal ilmunud käsitlustest väärrib märkimist veel E. Moseri artikkel "Ueber estnische Volkspoesie" 1889.aas-tast ajalehes "Königsberger Hartungsche Zeitung".

Eduard Bornhöhe (1862-1923) ei ole küll ise tegelnud eesti rahvaluulega, aga ta tutvustas 1882.aastal albumis "Lindanissa" II L.v. Oelsnitzi kirjutust eestlaste kohta H.V. Lankenau ja L.v. Oelsnitz'i raamatus "Das heutige Russ-land, Bilder und Schilderungen aus allen Theilen der Europäi-schen Zarenreichs," I. Leipzig und Berlin 1881. Seal kõnel-dakse Baltimaade rahvastest, linnadest, kaubandusest, eraldi ka eesti rahvast, kelle iseloomuomadused pikk orjapõlv ole-vat ära rikkunud, kuigi eestlane muidu on helde ja õppimishi-muline. Lühikesi vihjeid tehakse eesti külapildile, rahva-riietele, keelele ja lisatakse: "Üks eestlaste iseäranis täht-jas omadus on nende luuletuse ja laulmise armastus." Näitena eestlaste rahvaloomingust tuuakse Faehlmanni muistendid "Va-

nemuise laul" ja "Keelte keetmine", mille tõlkis sealt eesti keelde Bornhöhe.

Schnakenburgi "Dorpatser Kalender" 1896 leiame Idna Illiw ja Albert Lieve romantiseeritud artikli "Etwas über die estnische Volksdichtung". Idna Illiw pole keegi muu kui luuletaja Friedrich Kuhlbars (1841–1924), kes artikli kirjutamise ajal oli koolmeister Viljandis.

Autorid näitavad, et eestlaste luule on kasvanud välja pinnasest, millel selle luule loojad ise elasid. Laul kõlas pidudel ja käsitles kõiki eestlase elualasid. Palju leidub pulmalaule, väga palju aga ka orjuslaule, mida tingis muidugi ajalugu. Artikli peaosas koosneb rahvalaulude temaatika arutamisest, millele lisaks on toodud rahvalaulunäiteid tõlkes ja mõned rahvaviisid.

Eesti laulu esitus on pigem retsiteerimine kui laulmine.

Ka eestlaste muistendite ja muinasjuttude hulk on suur, neid armastatakse jutustada palju. Niisama laialdane on mõistatuste ja vanasõnade kasutamine. Rahvaluule tundjaid on nii meeste kui naiste hulgas, laulikute enamik on siiski naised. Lõpuks annavad autorid lühikese eesti rahvaluule kogumise ajaloo ja paar rahvajutu näidet.

1880-ndail aastail on arstiteaduse üliõpilane, hiljem arst Peeter Hellat (1857–1912) hakanud tegelema rahvameditsiiniga, mida ta õigusega nimetab uurimata alaks eesti rahvateaduses. Ta analüüsib rahva kujutlusi haiguste olemusest ja nende ravist ning maagiast, samuti toob eestikeelse kidsi (~kidi) ravimise sõnad. G. Stein toob "Sitzungsberichtes" 1886 rea rahvapäraseid arstimisviise Vastselliinast.

Kaks meest, kelle teeneks on eesti rahvaloomingu tutvustamine välismaale, on Friedrich Bienemann jun. (1860–1915) ja Harry Jannsen (1851–1913).

Bienemann oli ajaloolane, sündis Bessaraabias ja õppis Tartu ülikoolis ning tegeles Balti ajaloo uurijana. Tema "Livländisches Sagenbuch" (1897) sisaldab ka eesti rahvajutte paljudelt senistelt üleskirjutajatelt ja avaldajatelt, seejuures täiesti haruldast materjali, ning on seega muinas-

jutu- või muistendi-uurijale condito sine qua non. Tekstide juures on antud ka allikaviited.

Heinrich Voldemar Amandus Jannsen sündis Pärnus Johann Voldemar Jannseni pojana, õppis Tartu ülikoolis filoloogiat ja filosoofiat, lõpetas 1881.a. ülikooli kandidaadi teadusliku astmega. Tegutses ebaõnnestunult eesti ajakirjanduses, kuni asus mitmete saksakeelsete ajakirjade juurde. Ka tema avaldas kaks kogu teiste autorite poolt üleskirjutatud ning avaldatud muinasjutte ja muistendeid (Rosenplänter, Kreutzwald, Kunder, Eisen jt.) saksakeelses tõlkes "Sagen und Märchen des estnischen Volkes" I (1881), II (1888). Mõlemad osad on välismaal palju tsiteeritud.

Harry Jannseni ja Kreutzwaldi raamatuist (kaasa arvatud "Kalevipoeg") on valinud tekste W.T. Kirby oma raamatu "The Hero of Esthonia" I, II (1895) jaoks. Mõned vihjed eesti rahvaluulele teeb Paul Hunfalvy oma reisiraamatus "Reise in den Ostseeprovinzen Russlands" (vanasõna: Parem suutäis soolast kui maotäis magedat).

Aukusti Robert Niemi (1869–1931) sündis Soomes Lemu kihelkonnas põllumehe pojana. Ülikoolis õppis soome keelt ja kirjandust ning õpingute kõrval kogus rahvaluulet Soome Kirjanduse Seltsile. Uuris "Kalevala" ja soome rahvaluule kogumise ajaloo üksikküsimusi. Doktoriväitekirjana esitas "Kalevalan kokoonpano" I, "Runokokous Väinämöisestä" 1898. 1898.a. kogus ta rahvalaule Saaremaal, peamise marsruudiga Anseküla, Kihelkonna, Kärla, Mustjala. Tema kogu sisaldab 760 laulu ning 50 viisi. "Kalevipoja" koostamise kohta käib tema poolt avaldatud kaks Lõnnrotile Eestist saadetud kirja "Virittäjäs" 1899.a. Samal aastal ilmus temalt samas ajakirjas uurimus "Loitsurunoutemme synnystä", milles on kasutatud ka eesti aineid.

Kaarle Krohn (1863–1933) sündis Helsingis. 1883.a. sai filosoofiakandidaadiks, 1888.a. litsentsiaadiks, kujunes esimeseks rahvaluule-uurimise esindajaks Helsingi ülikoolis soome ja võrdleva rahvaluule uurimise dotsendi, hiljem professorina. Suri 1933.a.

18-aastasena tegi Krohn kogumismatka Ida-Karjalas, mis avaldas suurt mõju tema hilisemale tegevusele. 1884-1885.a. töötas ta Hämes, Pohjanmaal, Karjalas, Aunuses ja Savos, kus kogus 18 000 numbrit muinasjutte, laule, loitse jm. 1885.aastal avaldas "Suomis" "Suomen kansan satujen ja tarinain julkaisemisestä", milles ta väljendas nõuet: tekstid antagu muutmattult koos variantide ja allikaandmetega. 1886.a. avaldas ta esimese teadusliku muinasjutukogu "Suomalaisia kansansatuja" I., "Eläinsatuja". Kuigi süsteem on vananenud, on see praegugi tähtis muinasjutuallikas. Sellele järgnes 1893.a. teine osa.

Krohni esimene uurimus on "Tutkimuksia suomalaisten kansansatujen alalta" I. Sellest 1. vihik ilmus 1888.a. tema väitekirjana. See on esimene katse geograafilis-ajaloolist meetodit rakendada süsteemikindlamalt. Ta hülgas Grimmide mütoloogilise teooria, pidades õigeks Benfey rännuteooriat, mitte aga tunnustades tema lähtepaiga ja algupära hüpoteesi. Krohn hakkas rakendama põhimõtet: teisendite võrdlemise kaudu saame selgusele algkuju kohta, ka aja jooksul tekkinud liisandused kaasa arvatud. Soome muinasjutud kõlbavad algkuju ja tekkimisdetailide seletamiseks kõige paremini sellepärast, et Soome pole olnud muinasjuttude transiitmaa, vaid lõpp-punkt, kus tekkis lääne ja ida ristumis-ala.

Krohn tegeles palju ka oma kadunud isa pärandi väljaandmisega, millele lisas olulisel määral omapoolseid täiendusi, eriti on ta teoses "Kantelettaren tutkimuksia" I ja II välja töötanud rännuteooria: Helkalaulude katoliiklikkude ainete leviku Vahemere kaldalt Soome. Siin kõneldakse ka eesti osast laulude levikul.

Olulisim osa Krohni tööst toimus aga juba järgmisel sajandil, aga juba siingi on temal oma mõju eesti rahvaluule uurimisele. Seda mõju said tunda J. Hurt, M.J. Eisen, O. Kallas jt.

Idealistlikkudest kontseptsioonidest hoolimata väärrib tema töös tunnustust järelduste tuletamine suure faktilise materjali alusel ja suure hulga andmete kogumine ning süstematiseerimine.

Rudolf Gottfried Kallas (1851-1913) sündis Kaarmas, oli algul algkooliõpetaja, sai Tartu ülikoolis teoloogilise hariduse 1878-1883, tegutses pastorina mitmes kohas, muuseas Rõuges, suri Peterburis.

Oma leivateenistuse kõrval tegutses ta õpikute autorina, kogus aga ka rahvaluulet ja pidas sellelt alalt ettekandeid. 1894.aastal avaldas ta "Postimehes" lühiuurimuse "Vana kannel ja saun", milles on juttu saunast eesti poeetilises rahvaloomingus ja kombestikus, lisaks summeerib ta: saun on "meie kõige parem kodutohter". Huvitav on ka tema pedagoogiline artikkel "Nuhtlus ja palk koolis", kus leidub üle saja rahvapärase sõna ja kõnekäänu peksmise kohta. Hiljem astus ta aga Hurda tegevuse vastu ja tardus reaktioonilisse klerikalismi. Palju rahvaluulelisi aineid on ta kasutanud oma diletantlikus psühholoogia-alases uurimuses "System der Gedächtnislehre" (1897).

Mattias Johann Eisen (1857-1934) sündis 28.IX 1857 (ukj.) Vigala Oese koolimajas koolmeistri pojana. Oese koolilaste hulgas viibis ta kui vanemate ainuke laps tihti. Seal õppis ta kiiresti selgeks lugemise ja kirjutamise, aga koolilaste hulgas kuulis ta pikkadel talveõhtutel ka palju ennemuistseid jutte ja mõistatusi. 1869.aastal pannud ta koolilastelt esmakordselt kirja 150 mõistatust. Pärnus gümnaasiumis käies hakkas ta tegelema ka kirjandusliku loominguga, saades seal selleks väliseidki tõekeid, ning muutus paljukirjutajaks.

Juba üliõpilasena (1879-1885) omandas Eisen endale mõne väikese rahvaluulekorjanduse, sel ajal polnud tal veel süstemaatilise kogumise mõtet. Alles 1887 kavatses ta kirjutada mõistatuste raamatut ja avaldas sel puhul üleskutse ajalehtedes. Raamat pealkirjaga "Eesti rahva mõistatused" ilmuski Tartus 1889.a. uurimusliku eessõnaga. Nii tekkis Eiseni esimene rahvaluulekogu, mis sisaldab 5398 mõistatust, kirjutatud 76 korrespondendi poolt eri paikkonnast 1887 ja 1888. Samal kogumisel sai ta aga ka muud materjali. Seejärel algas ka muude materjalide kokkukandumine Petrosavodskisse, kus

Torupillimängija Tiisu Hindrek Hiiumaalt. R. Sachkeri foto 1896.

Eisen oli pastoriks. Kogumistööd soodustasid tema poolt väljaantud raamatukesed, mida ta saatis kogujaile tänuks. Kogujate arv kasvas tal kiiresti, 1890.a. oli tal neid juba üle viiesaja ("Postimees" 1890). "Eesti rahva mõistatused" sisaldab lühikese sissejuhatause, kus kõneldakse ka mõistatamiste ajaloo, mõistatuste saatjaist ja nende mõistatuste päritolust. Mõistatustekogu ajaloo kohta, s.o. ühtlasi Eiseni rahvaluulelise tegevuse alguse kohta kirjutab autor:

"Käesolevat mõistatuste korjandust alustasin ju jõulukuus 1869, mil kakssada mõistatust üles kirjutasin, millele aega mööda veel teisi juurde lisasin. Oma üles kirjutatud mõistatused on Lääne maal pärit, mõned harvad Pärnu ja Tartu maalt."

Väärrib veelgi allakriipsutamist Eiseni seisukoht variantide kohta. Ta peab õigeks ära trükkida ka teisendid, aga selles väljaandes on variandid trükkimata jäänud, välja arvatud kõige olulisemad.

Esimene rahvaluuleliste materjalide kogu "Esivanemate varandus" ilmus 1882. aastal, sisaldades 44 rahvajuttu. Teine, "Endise põlve pärandus" ilmus aga juba 1883.a. Raamatuile lisas ta vahel seletusi või üleskutseid. 1895-1897 ilmus mitmes osas (kokku 504 lk.) "Rahvanali". Samuti pakub suurt huvi viieköiteline väike "Rahvaraamat" (1893-1895). Laadaväljaanded muutuvad Eiseni publikatsioonide hulgas üha sagedasemaks. Originaaltekste on ta neis väljaandets vahel parandanud ja teisendeid ka liitnud.

Ka tema rõhutas oma üleskutseis täpse üleskirjutamise vajadust. Mõnel puhul andis Eisen korrespondentidele siiski ligemaid juhendeid ja esitas nõudeid materjalide kogumiseks. Sellelt alalt väärrib tähelepanu 1894.aastal "Postimehes" pikem ajalehekirjutus "Tähelepanemiseks rahvaluule korjajatele", mis on suunatud rahvaluule kaunistamise (= võltsimise) vastu: "Olgu see ka tõesti rahvaluule või vanavara, mis selle nime all saadetakse, ärgu hakaku keegi oma pääst rahvaluulet tegema." Oma kogumistöös jäljendas Eisen üldiselt hurda meetodeid, aga kaugeltki mitte sellise süsteemikindlusega kogujate juhendamise osas, ka käsikirjade korraldamine

toimus tal palju juhuslikumalt. Hurda köited on korraldatud kaustade järgi mitmesse seeriasse, iga seeria geograafiliselt, iga kaastöölise materjalid kronoloogiliselt, Eisenil aga jookvalt kronoloogilises järjestuses, arvestamata topograafilist ligidust, saatjat või formaati, ka paginatsioon on jooksev. Tuleb märkida ka olukorda, et Hurda üleskutsed ja aruanded instrueerisid ka Eiseni korrespondente, paljud olid neil koguni ühised. Sellest tuleb ka duplumite esinemine, sest korrespondendid saatsid sama materjali nii Hurdale kui ka Eisenile. Seesugust kattumist esineb rohkem regivärsside, vähem rahvajuttude osas, üldse on Eiseni kogus rohkem rahvajutte ja lühiliike, millele Eisen saatski pearõhu.

Ka aruannete andmisega oli Eisen tagasihoidlikum, piirdues ainult harvade ülevaadetega.

Vaadeldaval ajajärgul kuulub Eiseni tähelepandavamate väljaannete hulka viiesosaline "Rahva-raamat", milles esineb oluliselt küll muistendeid, aga ka muinasjutte. Eisen ise ei tee nende liikide vahel vahet. Tekke- ja seletusmuistendid kõnelevad loomadest (näit. hundi loomine ja kiskjaks muutumine), ussidest, lindudest, kaladest, inimesest, kosmilistest nähtustest. Usundilised muistendid käsitlevad nõidu, kratte, libahunte, peninukke, kodukäijaid, mütoloogilisi haigusi, haldjaid jne. Muinasjuttudest on kõige rohkem loomamuinasjutte, vähem naljandeid, novellilaadilisi muinasjutte ja legende. Kõige rohkem materjali põlvneb Tapalt, Paistust, Tõstamaalt, üldiselt aga peaaegu üle kogu maa.

Eisen on juba õpilasena teritanud tähelepanu variantidele, mida ta ka hiljem üleskirjutamisel soovitab tähele panna.

Eiseni töö täpsem hinnang antakse käesoleva töö teises osas.

Oskar Kallas (1868-1946) sündis Kaarmas köstri pojana, Kuressaare gümnaasiumi lõpetamise järel õppis 1887-1892 Tartu ülikoolis klassikalist filoloogiat, sai 1892.a. kandidaadi teadusliku astme. 1892/93.a. õppis ta Helsingis soome rahvateadust ja soome-ugri keeli, 1893-1895.a. oli Narva poeg-

lastegümnaasiumi vanade keelte õpetaja, 1901.aastal promoveeritud Helsingis esimeseks eesti rahvaluule doktoriks väitekirjaga "Die Wiederholungslieder der estnischen Volks poesie". Tegi 1899.a. uurimisreisi Lutsi, mille tulemusena avaldas uurimused "Lutsi maarahvas" (1894), "Kaheksakümmend Lutsi maarahva muinasjuttu" (1900). 1901.a. läks ta Kraasnasse uurimiseisile, mille aruandeks on "Kraasna maarahvas (1903). 1901.a. on ta Peterburis võrdleva keeleteaduse eradotsent.

Üliõpilasena ja hiljemgi töötas ta hea eduga mitmel pool rahvaluule kogujana.

19.sajandi lõpp muutub intensiivseks nii materjalide kogumise, nende esialgse korraldamise ja iseloomustuse osas. Viimaselt alalt ilmub rohkesti uurimusliku kallakuga artikleid. Rahvaluule saab ka palju kasutatud aineks kirjanikkudele, kes selle kaudu asuvad võitlusele rahva vabastamise eest nii majanduslikust kui vaimsest orjusest.

19. sajandit iseloomustab veel üks kirjanduse ja rahvaluule vahepealne liik, mille moodustab rühm poliitilisi laule, mis üsna laialt tsirkuleerisid sajandi teisel poolel rahvahulkades kas ainult suuliselt või ka käsikirjaliselt.

Enamik neist lauludest leviski käsikirjaliselt, nad olid eisult mõisnikevastased, tekkinud rahva enda hulgas, sõnastatud nende poolt, kes kirjaoskuses olid selleks juba vajaliku taseme omandanud ja suutsid ka värsiratsut tasasel teel valitseda. Kuigi seesuguste laulude tegijaist pole kedagi juurdlusorganite agarast tegevusest hoolimata suudetud välja selgitada ega ole ka hiljem midagi kindlamat ilmsiks tulnud, kahtlustati poliitilises ässitustegevuses mõningaid valgustatumaid päid - külakooliõpetajaid. Poliitiliste külalaulude ajalooline orienteeritus lubab kõigiti seesuguse mõtte tekkimist. Kõnealuste laulude tuntuim esindaja on "Eesti mees ja tema sugu", aga samasse tsükklisse kuulub ka "Talupoige laul", "Vana Eesti härra kurjus" jt. Leidub muidki laule, nagu ilmselt Kambjas 1867.a. paiku tekkinud "Võera maa hulgused", mille lõppu on lisatud soov, et seda laulu kopeeritaks ja levitatakse võimalikult laialdaselt.

Kõnealusesse liiki kuuluvate laulude tekste leidub meie arhiivides, nii kirjandusmuuseumis üleskirjutatuna suulisest traditsioonist, aga ka mitmesuguseis talupoegade eneste poolt ära kirjutatud "laulikuis" ja Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilitatavais kohtutoimikuis. Viimane leiupaik on eriti tähtis, sest selle kaudu on võimalik tihti lahendada raskeid dateerimisküsimusi. 1867.a. leidub näit. laulu "Võera maa hulgused" kohta sandarmiohvitseri ettekanne, milles iseloomustatakse selliste paskvillide levimist ning peetakse tõenäoliseks nende sidet Viljandimaa palvekirjade aktsiooniga.

Meil pole siin tegemist küll mitte päris rahvalauludega, vaid individuaalse ja kollektiivse loomingu vahepealse nähtusega. Folkloristil on aga vaja neid tunda ja nendega tegelda. Poliitiliste laulude kõrval leidub isiklikke värsikujulisi arveteõiendamisi, nagu ilmneb samadest kohtutoimikuid.

Laul "Seal Aro külas Kullinal" viis oma autori, endise vallakirjutaja, nüüdse metsavahti, kohtusüüpinku, kus viimane teenis teotamise pärast ühenädalase aresti. Laulu arutamisel kohtus selgus huvitavaid detaile. Kaebaja, kes on laulus tögamise objektiks, seletas kaebuses, et tema lapsi igal pool, kuhu nad ka ei ilmuks, mõnitatakse laulu laulmisega. Laulda oskavat seda tema ümbruskonnas igaüks. Väljakutsutud tunnistajate varal tehti kindlaks autor. Nimelt oli keegi metsavaht ise näinud, kuidas kaebealune metsas kännul istudes laulu kirja pannud. Kui mõni värs valmis, siis lugenud ise seda valjusti, kombineerinud uusi värsse ja kirjutanud edasi. (ENSV RAKA, f. 862, nim.1, sü 7899, lk.6)¹

See osa rahva luuletegevusest on praegu olulises osas veel valgustamata.

Eesti rahvaluuleteaduse vanem ajalugu on küllalt pikk ja mitmes suhtes vägagi viljakas, eriti kolossaalse mater-

---

¹ Käesoleva teate eest võlgnen tänu ENSV TA Ajaloo Instituudi töötajale O. Ibiusele.

jalihulga kokkutoomise tõttu. Rikkalik ainekogu on pannud
aluse ka järgnevate aegade uurimistööle ja kindlustas Nõuko-
gude keelis võimaluse kirjutada ka eesti rahvaluule tõeline
ajalugu.

T ä i e n d a v k i r j a n d u s .

H u r t .

Hurt, J., Ueber die estnischen Partikeln ehk und või.
Ein Beitrag zur estnischen Syntax, Dorpat 1880.

Hurt, J., Vana kannel, Täieline kogu vanu eesti rahvalaulusid, Esimene kogu, Tartu 1886.

Hurt, J., Vana kannel, Täieline kogu vanu eesti rahvalaulusid, Tõine kogu, Tartu 1886.

H/urt/, J.Dr., Meine Sammlung estnischer Volksüberlieferungen im J. 1888, St. Petersburger Zeitung 1888, nr. 353.

Hurt, J., Über die Pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesen, Helsingfors 1904.

Loiken, K., Vanavara korjamisest, Saarlane 1890, nr. 36.

Krohn, K., Übersicht über die wissenschaftliche Thätigkeit des Pastors Dr. Jakob Hurt, Отдельный оттиск из Отчета Императорского Русского Географического Общества за 1904 г.

Vildebaum, R., Jakob Hurda kaastölistest, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IX-X (1933-1934), Tartu 1934, lk. 231-254.

Anderson, V., Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder, Tartu 1935.

Prants, H., Minu elukäik, Mälestusi ja pärimusi, Tartu 1937.

Kruus, H., Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, Tartu 1939.

Tuglas, Fr., Eesti Kirjameeste Selts, Teosed, Viies köide, Tallinn 1958, lk. 393 jj.

Tampere, H., Jakob Hurda rahvalaulude väljaandmistööst ja selle printsiipidest, Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed, Tallinn 1958, lk. 131-170.

Põldmäe, R., Kirikutegelaste vastuolusid Jakob Hurda rahvaluulekogumisega, Keel ja Kirjandus II (1959), nr. 7, lk.409-421.

E e s t i   K i r j a m e e s t e   S e l t s .

Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid, Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873-1894.

Mäik, V., Rahvaluule kogumine Eesti Kirjameeste Seltsis aastail 1882-1891, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria I (1960), lk. 64-85.

C. R. J a k o b s o n .

Arro, E., Geschichte d. estnischen Musik, Band I., Tartu 1933, lk. 109-114.

Peterson, C., Bach, J., Inselberg, E., Das ritterschaftliche Parochiallehrer-Seminar in Walk, seine Lehrer und Zöglinge, 1839-1890, Riga 1898.

Tedre, Ü., C.R. Jakobson ja rahvaluule, C.R. Jakobson ja tema ajastu, Tallinn 1957, lk. 144-182.

/Jakobson, C.R./, Carl Robert Jakobson, Valitud teosed I, II, Tallinn 1959.

V e s k e .

(Veske ettekanne eesti rahvalauludest.) Sitzungsberichte d. GEG 1874, lk. 68-84.

Veske, M., Über eine estnische Sängerin, Dorpat 1875.

Ainson, P., /Mälestusi M. Veskest./ Eesti Kirjandus X (1915), nr. 5-6, lk. 186.

Peegel, J., Eesti vanade laulude keele monograafia, (Dissertatsioonil käsikiri 1954.a. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus).

T h o m s o n .

Arro, E., Geschichte d. estnischen Musik, Band I, Tartu 1933, lk. 121-127 + tahvel lk. 120-121.

Peterson, C., Bach, J., Inselberg, E., Das ritterschaftliche Parochiallehrer-Seminar in Walk, seine Lehrer und Zöglinge, 1839-1890, Riga 1898.

K u n d e r .

/Kunder, J./, Õnsa J. Kunder'i kiri (21.II 1887), Linda 1905, nr. 57, lk. 756.

Laigna, K., Juhan Kunder, mitmekülgne kultuuritegelane, Lühi-
monograafia, Tallinn 1959.

G r e n z s t e i n .

Kruus, H., "Oleviku" asutamine, Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel, 60-80-ndad aastad, Lühiuurimus, Tallinn 1957.

Peterson, C., Bach, J., Inselberg, E., Das ritterschaftliche Parochiallehrer-Seminar in Walk, seine Lehrer und Zöglinge, 1839-1890. Riga 1898.

J u n g .

Jung, J., Muinasajateadus eestlaste maalt, III, Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt, Tallinn (1910).

B o r e n i u s .

Leichter, K., Rahvaviiside korjamisest Eestis, Vanavara val-
last, Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I, Tartu 1932, lk. 153 jj.

A d a j e w s k y (Schultz) .

Riemann, H., Musik-Lexikon, Elfte Auflage, Berlin 1929.

S t e i n,

Sitzungsberichte d. GEG 1875, lk. 105-107.

Hurt, J., Setukeste laulud I (1904), lk. VII.

S c h r o e d e r .

Schroeder, L.v., Lebenserinnerungen, Leipzig 1921.

H e r m a n n .

Левицкий, Г.В., Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Царевского, бывш. Дерптского Университета за сто лет его существования /1802-1902/. Том II. Царев, 1903.

Leichter, K., Rahvaviiside kogumisest Eestis, Vanavara val-
last, Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad I, Tartu 1932, lk. 153 jj.

Arro, E., Geschichte d. estnischen Musik, Band I, Tartu
1933, lk. 155-183.

Kolk, U., Kuku sa, kõgu, kuldalindu, Tartu R. Ülikooli Toi-
metised nr. 53, Tartu 1957.

K i t z b e r g .

/Kitzberg, A./, Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestu-
sed I, Teine trükk, Tartu (1926).

Kitzberg, A., Valitud teosed I, II, Tallinn 1955.

Alttoa, V., August Kitzberg, Tallinn 1960.

S ü d d a .

R/eiman/, V., Suur Tõll, Saaremaa vägimees, Saarlane 24.VII
1890, nr. 30, lk. 33/.

N i e m i .

Enäjärvi-Haavio, E., A.R. Niemi, Soome rahvaluuleuuriija, Eesti Kirjandus XXVI (1932), nr. 2, lk. 49-65.

Hautala, J., Suomalainen kansanrunoudentutkimus, Helsinki 1954.

K r o h n .

Krohn, K., Soome-eesti vanast rahvalaulust, Tartu 1924.

Hautala, J., Suomalainen kansanrunoudentutkimus, Helsinki 1954.

E i s e n .

Eisen, M.J., Miten minusta tuli kansanrunouden kerääjä ja Kalevalan harrastaja, Kalevalaseuran Vuosikirja I (1921), lk. 194-195.

Anderson, V., Eisen ja Hurt rahvaluulekogujaina, M.J. Eiseni elu ja töö, Toimetanud F. Ederberg ja E. Päss, Tartu 1938, lk. 130-132.